FELSEFE TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

Prof. Dr. BEDİA AKARSU

İNKILÂP

YEDİNCİ BASKI

FELSEFE TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

© Prof. Dr. Bedia Akarsu

© 1998, *İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Tic. A.Ş.*

Bu kitabın her türlü yayın hakları Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince *İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş.*'ye aittir.

Dizgi:
M. Pamukçuoğlu

Düzelti:
Prof. Dr. Bedia Akarsu

Kapak:
Vartan Paçacı

Baskı:
Teknografik
Matbaacılar Sit. No.: 38
Bağcılar - İstanbul

ISBN 975-10-0023-8
99-34-Y-0051-0005

99 00 01 02 03 04 15 14 13 12 11 10 9 8 7

İNKILÂP

Kitabevi Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Ankara Cad. No.: 95
Sirkeci 34410 İSTANBUL
Tel.: (0 212) 514 06 10 (Pbx)
Fax: (0 212) 514 06 12

Web sayfası : http://www.inkilap.com
e-posta: posta@inkilap.com

Prof. Dr. BEDİA AKARSU

FELSEFE TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

İNKILÂP

Bu sözlükdeki terim ya da tanımlar kaynak gösterilmeden aktarılamaz.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ..... 7
3. BASKIYA ÖNSÖZ..... 11
4. BASKIYA ÖNSÖZ..... 13
KISALTMALAR..... 15
SÖZLÜK..... 17-204
KAYNAKÇA..... 205
DİZİNLER (Almanca Dizin, Fransızca Dizin, İngilizce Dizin, Eski Terimler Dizini)..... 207

ÖNSÖZ

Türk Dil Kurumunca yayınlanmakta olan ''Terim Sözlükleri'' iki amacı gerçekleştirmeğe çalışıyor: 1- Terimlerin Türkçe karşılıklarını bulmak. 2- Bu terimlerin tanımlarını vermek.

Terimlerin Türkçe karşılıklarını bulma bakımından, bu sözlüğü yazarken, çok büyük bir güçlüğe uğradığım söylenemez. Bütün felsefecilerle birlikte sıkıntısını yıllardan beri çektiğimiz bu güçlüğü bugün az çok yenmiş durumdayız. Yirmi beş yıl önce Türk Dil Kurumu, felsefe terimlerinin gözden geçirilmesi için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümüne baş vurmuştu. Prof. Dr. Macit Gökberk'in yönetimi altında, 1950-53 yılları arasında, haftada bir iki kez toplanıp, Kurumca yayımlanmış olan ''Felsefe ve Gramer Terimleri''ni de göz önünde bulundurarak, terimlerin Türkçe karşılıklarını yeniden saptadık. Bu çalışmalara, terimlerin Türk dilinin kurallarına uygun oluşturulabilmesini sağlamak amacıyla katılan, yitirmiş olduğumuz büyük değerlerden iki dilcimizi şükranla anmamız gerekir: Prof. Dr. Mecdut Mansuroğlu, Doç. Dr. Suat Baydur. Ayrıca bu çalışmalara Prof. Dr. Janos Eckmann, Prof. Dr. Cahit Tanyol ve Prof. Dr. N. Şazi Kösemihal'in de katkıları olmuştur. Felsefe bölümünden bu toplantılara katılanlar: Prof. Hilmi Ziya Ülken, Prof. H. Vehbi Eralp ve o dönemin asistanları: Prof. Dr. Kâmuran Birand, Prof. Dr. Nermi Uygur, Doç. Dr. Hüseyin Batuhan, Prof. Dr. Bedia Akarsu. Bu toplantılarda saptadığımız felsefe terimlerini her birimiz yirmi, yirmi beş yıldan beri ders

ve seminerlerimizde, yazılarımızda işlemekteyiz. Bu arada her birimizin yeni önerileri oldu. Sonunda az çok bir birliğe vardık. Bundan dolayı bu sözlükte yer alan terim ve kavramların büyük çoğunluğunu, öneri niteliğinden kurtulmuş, yerleşmiş sözcükler arasından devşirme olanağını buldum. İrade karşılığı "istenç" gibi kimilerini de yeniden önermek zorunda kaldım; yakın zamana dek kullandığımız "istem" bizim elimizden çıkmış, bir hukuk ve iktisat terimi olmuştu. Şunu da belirtmek isterim: "İmgelem", "eytişim", "özdek" gibi sözcükleri öbür terim sözlükleriyle birlik sağlamak ereğiyle kullandım. Bunlar bugün için benim pek kullanabileceğim sözcükler değil. Bugün için diyorum; belki de yakın bir gelecekte "madde" diyemeyeceğim; beş yıl önce "özgürlük" sözcğünü, iki yıl öne "olanak" sözcüğünü yadırgıyor, bunlara konuşma ve yazılarımda yer veremeyeceğimi sanıyordum. Oysa bugün bu sözcüklerin eski karşılıklarını anımsamaz oldum. Öte yandan kavramın anlamını karşılamayan kimi yeni öneriler de oldu. Örneğin "idea" sözcüğüne "düşüngü" karşılığı önerildi. "Düşüngü" "idea"nın *fikir* anlamını karşılayabilir; ancak Platon'un "idea"sı için anlamca yanlış bir karşılık olurdu. Bir felsefe sözlüğünde ise öncelikle, terimin felsefedeki anlamı göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu sözlüğün yazılmasında asıl güçlük kavramların tanımlarını vermede oldu. Her bilim ve meslek dalında terimlerin kesin sınırlarının çizilmesi büyük önem taşır. Düşüncenin açık, anlaşılır olması, o düşünceyi dile getirirken kullanılan terimlerin anlamının tam olarak belirlenmiş olmasına bağlıdır. Tanımı verilmeyen bulanık kavramlar kullanmak düşüncede açıklığa erişmemeye, giderek kavram ve düşünme kargaşalığına yol açar; kavramların gelişigüzel kullanılması karanlık bırakır düşünceyi, anlaşma olanağını da ortadan kaldırır. Temeli düşünme olan felsefenin de kendi kavramlarını belirlemesi gerek. Kavram belirlenimi Sokrates'in de baş sorunudur. Sokrates ömrü boyunca hep kavramların tanımını aramış, ama bulamamıştır. Çünkü ele aldığı kavramlar *iyi, güzel, erdem* gibi, *doğruluk, yiğitlik* gibi kavramlardır, bunlarınsa matematiksel kesinlikte tanımlarını vermek olanağı yoktur. Ayrıca, birçok felsefe kavramlarına türlü felsefe akımları değişik anlamlar vermişler, böylece bir terimin birkaç tanımı ortaya çıkmıştır. Gerçi 17. yüzyılın usçu felsefesi her zaman bir ve aynı kalan bilginin birliği ülküsünü dile de aktarmak istemiş, *mathesis universalis* isteği yanında *Lingua universalis* isteği ortaya çıkmıştır. Felsefeye yalnızca bilimlerin yöntem ve sonuçları üzerinde söz hakkı tanıyan 19. yüzyıl olguculuğu da (positivizm) aynı yoldadır. Ama 19. ve 20. yüzyıllarda gelişen ve günümüz felsefesini oluşturan yaşama felsefesi, görüngübilim (fenomenoloji), varoluşçu felsefe, varlıkbilim (ontoloji) gibi fizi-

kötesiyle (metafizik) ilgili sorunları ele alan akımlarla ve felsefe tarihi araştırmaları ile olguculuğun bu görüşü aşılmıştır. Felsefe bugün kendi tarihi ile bağlantı içindedir. Terimlerini de tarih içinde "sürüp giden felsefe"den devşirmektedir. Kavramın tarih içinde az ya da çok değişen anlamlarının tek bir tanıma sığdırılamayacağı da açıklık kazanmıştır. Ben de, bu sözlüğü yazarken belli bir akıma bağlanmadan, sorunları belli bir eğilimle ele almadan, elden geldiğince yan tutmadan çağdaş felsefenin kavram ve terimlerini olduğu gibi yansıtmaya, aydınlotmaya çalıştım. Gerektiği yerlerde tanımlarla yetinmeyip kısa açıklamalar yapmak zorunluluğunu duydum. Ayrıca, felsefe ile ilgilenenlerin yararlanabilmesi için terimlerin yanı sıra terim niteliğini aşan kavramlara, deyimlere ve felsefe okullarına da yer verdim.

Sözlüğün hazırlanmasında Metzke'nin "Handlexikon der Philosophie"si başta olmak üzere Schmidt-Schischkoff'un "Philosophisches Wörterbuch"u, Lalande'ın "Vocabulaire de la philosophie"si ve Foulquié'nin "Dictionnaire de la langue philosophique"i temel kaynak alınmıştır. Her terimin hazırlanışında kaynakçada gösterilen bütün sözlüklerdeki o maddeler gözden geçirilmiş, ayrıca felsefe tarihlerinden yararlanılmış, gerektiğinde belli bir terimin felsefesinde geniş bir yeri olan ya da o terimin oluşturucusu olan filozofların yapıtlarına da baş vurulmuştur. Ancak belli bir terim üzerinde iyice açıklığa kavuşulduğu kanısına varıldıktan sonra tanıma geçilmiştir.

Sözlük, ayrıca Kurumca da Prof. H. Vehbi Eralp ve Prof. Dr. Macit Gökberk'e incelettirilmiştir. Bu sıkıntılı işi titizlikle yürüten ve yararlı öğütleriyle beni uyaran sayın hocalarıma teşekkür borçluyum.

Kitabın basılmasını sağlayan, hazırlanmasında ve basılmasında bana her türlü kolaylığı gösteren başta Sayın Ömer Asım Aksoy olmak üzere Türk Dil Kurumu Yönetim Kuruluna ve Terim Kolu başkanı sayın Emin Özdemir'e, ayrıca Sözlüğün hazırlanmasında büyük emekleri geçen Terim Kolu görevlileri Ülker Onart ve Dr. Semih Tezcan'a teşekkürü borç bilirim.

Bedia AKARSU
1974

ÜÇÜNCÜ BASKI İÇİN

Bu Sözlüğü, Atatürk'ün kurduğu ve üyelerini kendisinin seçtiği, benim de bu seçilmiş üyelerce seçilmiş olarak üyesi olmak onurunu 35 yıldan beri taşıdığım Türk Dil Kurumu için 1970-1974 yılları arasında hazırlamıştım. Kurumca 1975 de ilk baskısı 1979 da 2. baskısı yapıldı. Bir yıldan beri tükenmiş durumdadır. 3. baskısını yayımlamak olanağını veren Savaş Yayınevi sahibi Savaş Gezerkaya'ya teşekkürü bir borç bilirim.

B.A.
1984

DÖRDÜNCÜ BASKI İÇİN

İlk baskısı 1975'te yayımlanmış olan bu Sözlüğün 12 yıl gibi kısa bir sürede 4. baskısının yapılabilmesi böyle bir sözlüğe gereksinme duyulduğunu, bu da ülkemizde felsefe düşüncesinin oluştuğunu göstermesi bakımından sevindirici bir olay. Son yıllarda felsefenin okullardan kaldırıldığını, özellikle yeni açılan üniversitelerde felsefeye gerekli yerin verilmediğini gözönünde tutarsak bunun önemi daha da artar.

Bu bakımdan kitabın 4. baskısını üzerine alan ve titiz bir tutumla yayına hazırlayan İnkılâp Kitabevi ilgililerine teşekkür borçluyuz.

B.A.
1987

KISALTMALAR VE İMLER

Alm.	Almanca
bkz.	Bakınız
es. t.	Eski terim
Fr.	Fransızca
İng.	İngilizce
Lat.	Latince
Ör.	Örneğin, örnek
vb.	Ve benzeri, ve başkaları
Yun.	Yunanca
→	Bakılması gereken terimi ya da yeri gösterir.
//	Tanımdan açıklamaya geçildiğini belirtir.
<	Önüne konduğu sözcüğün ana biçimini ya da kaynağını gösterir.
=	Önüne konduğu sözcüğün anlamını verir.

A

A: Biçimsel mantıkta tümel olumlu önermelerin simgesi. (Ör. "Bütün cisimler yer kaplar".)

açıklama [Alm. *Erklörung*] [Fr., İng. *explication*] [Lat. *explicatio*] [es. t. *ızah*]: 1- Bir olguyu, bir durumu çözümledikten sonra, öğeleri arasındaki bağlantıları açığa çıkarma yoluyla aydınlatma. 2- Bir şeyin yalnızca ne olduğunu değil, nedenini de ortaya koyma: iki şey arasındaki nedensel bağlantıyı gösterme. 3- Gözlemlenen bir olayı bir yasaya geri götürme. (Ör. Gökkuşağının, ışığın kırılması ve yansıması yasalarına göre açıklanması.)

açık ve seçik [Alm. *klar und deutlich*] [Fr. *clair et distinct*] [İng. *clear and distinct*] [Lat. *clarus et distinctus, clare et distincte*] [es. t. *vazıh ve mütemeyyiz*]: (Descartes'ta) Bir bilginin doğruluğunu belirleyen ölçütler: Konusu bize doğrudan doğruya, araçsız olarak verilmiş bilgi açık; konusu başka şeylerden ayrı, onlarla karışmamış olan bilgi de seçiktir.

adalet [Alm. *Gerechtigkeit*] [Fr., İng., *justice*] [Yun. *dikaiosyne*] [Lat. *iustitia*]: Doğrunun, hakkın korunması; doğru olmanın özbelirtisi. 1- Platon ve Aristoteles'ten beri, herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme demek olan bir anaerdem (doğruluk). 2- (Daha dar, biçimsel anlamda) Doğru olarak kabul edilmiş olanda uzlaşma. Herkesin hakkının yasalarla tanınmış olması. 3- (En dar anlamda) Yargıcın niteliği olarak, yürürlükte olan hukuk yasalarının kesin bir uygulanması. Ancak bu uygulama, insan yaşamındaki durumların ve ilişkilerin sonsuz çeşitliliği ve karmaşıklığı içinde, çok kesin ve en yüksek adalet olarak görülmek istenirse, en büyük adaletsizliğe de dönüşebilir; bu yüzden ölçülü sağduyuyla tamamlanmak zorundadır.

adcılık [Alm. *Nominalismus*] [Fr. *nominalisme*] [İng. *nominalism*] [es. t. *ismiye*]: Kavramların gerçek varlıklar olduğunu kabul eden kavram gerçekçiliğine karşıt olarak, tümel kavramların yalnızca nesnelerin adları olduğunu ileri süren görüş.

adiaphora bkz. **umursanmayan.**

ahlak *[Alm. Moral]* [Fr. *morale*] [İng. *morals*]: 1- a. Belli bir dönemde belli insan topluluklarınca benimsenmiş olan, bireylerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen törel davranış kurallarının, yasalarının, ilkelerinin toplamı. b. Çeşitli toplumlarda ve çağlarda kapsamı ve içeriği değişen ahlaksal değerler alanı. 2- Bir kişi ya da bir insan öbeğince benimsenen eyleme kurallarının toplamı. 3- Ahlaksal olan şeylerle bağlantısı olan bir görüşler dizgesi (tek kişinin, bir ulusun, bir toplumun, bir çağın). 4- Felsefenin bir dalı olarak: a. Ahlak üzerine kavramsal öğretiler. b. İnsanların kişisel ve toplumsal yaşamdaki ahlaksal eylemlerine ilişkin sorunları inceleyen felsefe öğretileri.

ahlakçı [Alm. *Moralist*] [Fr. *moraliste*] [İng. *moralist*]: 1- Ahlak filozofu; ahlak alanında uzmanlaşmış yazar. 2- Ahlak öğütçüsü; her şeyi ahlak açısından değerlendiren kişi 3- 17. ve 18. yüzyıllarda çağlarının toplum ve ahlak sorunlarını felsefe açısından ele alan Fransız yazarlar öbeği için kullanılan terim (Montoigne, Pascal, La Rochfoucauld, La Bruyère vb.).

ahlakçılık [Alm. *Moralismus*] [Fr. *moralisme*] [İng. *moralism*] [es. t. *ahlakiye*]: 1- Ahlakı en yüksek değer ve en yüksek erek olarak gören dünya görüşü. 2- Her şeyi ahlak açısından değerlendiren tek yanlı görüş.

Ahlak duygusu [Alm. *morolische Gefühle; moralischer Sinn*] [Fr. *sens moral*] [İng. *moral sense*]: 1- Ahlaksal davranışların kaynağı olan duygu. 2- İngiliz ahlakçılarının (Shaftesbury, Hutcheson vb.) kavramı olarak ahlak duygusu (''moral sense''): İyi ile kötüyü değerlendirmede insanda doğal olan, doğustan bulunan duygu; ahlaksal yargılama gücü.

ahlak felsefesi bkz. **ethik.**

ahlak ilkesi [Alm. *Moralprinzip*] [Fr. *principe moral*] [es. t. *ahlak umdesi*]: 1- a. (Genellikle) Ahlaksal olanın temel ilkesi. b. Tek tek kişilerin ahlaksal eylemlerindeki ilke. 2- Ahlak eylemlerinde istenci belirleyen ilke: haz (hazcılık), mutluluk (mutçuluk), yarar (yararcılık), ahlak yasası karşısındaik saygı-ödev bilinci-(Kant) vb.

ahlaklı [Alm. *moralisch, sittlich*] [Fr., İng. *moral*] [es. t. *ahlaki*]: Ahlak yasalarına uygun olan; ahlak bakımından iyi olan.

ahlaklılık [Alm. *Moralität, Sittlichkeit*] [Fr. *moralité*] [İng. *morality*] [es. t. *ahlakiyet*]: 1- Bir insanın ya da bir insan öbeğinin iyi ve kötü açısından davranış biçimleri ve ahlaksal düşünüşü. 2- a. Ahlak kuralları, yasaları ile uyum içinde olma. b. Kurallara uygunluk bakımından ahlaklı olma. c. (Dar anlamda) Özellikle cinsel yaşamla ilgili ahlaksal davranış. 3- Kişilerin ya da eylemlerin ahlaksal niteliği. 4- Ahlaksal düzen. 5- Ahlaksal düşünüş olarak ahlaklılık (Kant): Ahlak yasası ile uyum içinde olan, ama ancak ödeve karşı saygıdan doğan eylemde bulunma.

ahlak öğretisi [Alm. *Sittenlehre*] [es. t. *ahlakiyat*]: Ahlaksal yaşama ve eylemenin yasaları, biçimleri ve ilkelerini araştıran bilgi dalı. 1- Ahlaksal olanın temellerini ve özünü inceler (ethik). 2- Ahlaksal eylemin somut biçimlerini ve çeşitli kurallarını araştırır ve betimler. 3- Ahlak kurallarını yaşam için somut olarak ortaya koyar; belli bir toplumda geçerli olan ilke ve kuralları, biçimleri bir araya toplar.

ahlaksal [Alm. *moralisch, sittlich*] [Fr., İng. *moral*] [Lat. *moralis*] [es. t. *ahlaki*]: 1- Ahlaka ilişkin. 2- İyi ve kötü üzerindeki felsefe incelemelerine ilişkin.

ahlaksal sorumluluk [Alm. *Zurechnungsfähigkeit*] [Fr. *responsabilité morale*] [İng. *conciousness of responsibility*] [es. t. *ahlaki mesuliyet*]: Bir insanın kendi eylemlerinin sorumluluğunu taşıyabilmesi yeteneği.

ahlaksız [Alm. *unsittlich*] [Fr., İng. *immoral*] [es. t. *gayr-i ahlaki*]: Ahlak yasalarına aykırı olan; ahlak bakımından kötü olan.

ahlak yasası [Alm. *Sittengesetz*] [Fr. *loi morale*] [İng. *moral law*] [es. t. *ahlaki kanun*]: Ahlak eylemlerini belirleyen, kendine uyulması ahlak açısından gerekli olan genel geçer kural.

akademi [Alm. *Akademie*] [Fr. *académie*] [İng. *academy*] [Yun. *Akademia*]: 1- Platon'un Atina yakınlarında kurduğu, ölümünden sonra onun temel öğretisine bağlı kalmayarak, kuşkuculuğa sonradan da dogmacılığa kayan felsefe okulunun adı. 2- Renaissance'ta Platon düşüncesinin yenilenmesi ile 1440'ta Floransa'da kurulmuş olan Platoncu okul.

akatalepsia bkz. **kavranılamazlık.**

aksiyoloji bkz. **değer öğretisi.**

aksiyom bkz. **belit.**

aksiyomatik bkz. **belitsel dizge.**

aktivizm bkz. **eylemcilik.**

aktüalizm bkz. **etkincilik.**

aktüel bkz. **edimsel, güncel.**

alaysılama [Alm. *Ironie*] [Fr. *ironie*] [İng. *irony*] [Yun. *eironeia* = İnceden inceye alay etme] [es. t. *istihza*]: (Sokrates'te) Kendisinin bir şey bilmediğini öne sürüp sorular sorarak karşısındakinin bir şey bilmediğini ortaya çıkarma.

aldırmazlık [Alm. *Indifferenz, Gleichgültigkeit*] [Fr. *indifférence*] [İng. *indifference*] [Lat. *indifferentia*] [es. t. *lakaydi*]: Belli durumlar, olaylar, öğretiler karşısında kayıtsız kalma: a. Yalnızca ilgisizlikten doğabilir. b. Bilinçli bir tutum sonucu olabilir. (Ör. Kuşkucu tutumda ya da yargısızlıkta —epokhe— olduğu gibi.)

algı [Alm. *Wahrnehmung*] [Fr., İng. *perception*] [Lat. *perceptio*] [es. t. *idrak*]: Bir şeye dikkati yönelterek, duyular yoluyla o şeyin bilincine varma. // Bir nesne duyular aracılığıyla algılanır, ancak algı duygusal izlenimlerden daha fazla bir şeydir, bilinçli bir farkına varmadır, duyumları bilince ileten bir olaydır. Algıda: a. algı olayı, b. algı içeriği, c. algı nesnesi ayırt edilir. Algılar şu iki türe ayrılabilir.: 1- Dış algı: Dışdünyadaki nesnelere yönelen, onlarla ilişkili olan algı, 2- İç algı: İçdünyanın gerçeklerine (ruhsal durumlar, ruhsal edimler, ruhsal içerikler) yönelen ve onlarla ilgili olan algı.

alırlık [Alm. *Rezeptivität*] [Fr. *récéptivité*] [İng. *receptivity*] [es. t. *kabiliyet-i ahz*]: 1- Duyusal uyarımları alabilme yeteneği. 2- (Kant'ta) "Nesnelerin bizi uyarışı yüzünden tasarımlar edinme yeteneği." bkz. **duyarlık.**

alışkanlık [Alm. *Gewohnheit*] [Fr. *habitude*] [İng. *habit*] [Lat. *habitus*] [Yun. *heksis*] [es. t. *itiyat*]: İç ve dış etkilerle eylem ve davranışların yinelenmesi, hep aynı biçimde gerçekleşmesi sonucu beliren, koşullanmış davranış ya da tepki biçimleri. // Alışkanlıkların toplamı, insanın bir tür "ikinci doğası"nı oluşturur. Alışkanlık, bir yalınlaştırma olduğu, özel bir dikkat çabasını gereksiz kıldığı için düşünsel yükü azaltır; ancak düşünce ve davranışlarda bir katılaşma yarattığından bunların gelişimini engelleyici etkisi de vardır.

altakoyma [Alm. *Subsumption*] [Fr., İng. *subsumption*] [Lat. *subsumptio*] [es. t. *idraç*]: (Mantıkta) 1- Bir kavram altına koyma, bir kavram altında toplama. Bireylerin türler, türlerin cinsler altına konması. 2- Bir önermede konunun yüklem altına konması. // Her yargı bir nes-

neyi bir kavramı altına koyar: "Bu kapı demirdendir." yargısında, bu kapıyı "demir nesneler" kavramı altına koymuş olurum. Her önerme, bir bakımdan bir konunun bir yüklem altına konmasıdır; başka deyişle, heryargı bir altakoymayı gösterir.

altasıralama [Alm. *Subordination, Unterordnung*] [Fr., İng. *subardination*] [es. t. *tabiiyet*]: Bir kavramın, kapsamı daha geniş başka bir kavramın altında yer alması. (Ör. Türün cinse bağıntısında olduğu gibi).

alternatif bkz. **seçenek.**

altık [Alm. *Subaltern*] [Fr. *subalterne*] [İng. *subaltern*] [es. t. *mütedahil*]: Konusu ile yüklemi aynı olan, biri tümel olumlu, biri tikel olumlu (A, I); biri tümel olumsuz, biri tikel olumsuz (E, O) iki önerme arasındaki bağlantı durumu.

altıklık [Alm., Fr., Ing. *Subalternation*] [Lat. *sub* = altında; *alter* = başkası] [es. t. *tedahül*]: 1- — Altık iki önerme arasındaki bağlantı. 2- Altık iki önermeden tümelin doğruluğundan tikelin doğruluğuna, tikelin yanlışlığından tümelin yanlışlığına geçmek olan araçsız çıkarım (altıklık ile çıkarım).

altkarşıt [Alm. *subkonträr*] [Fr. *subcontraire*] [İng. *subcontrary*] [Lat. *sub* = altta; *contrarius* = karşı karşıya konmuş, karşıt] [es. t. *taht-ı mütezat*]: Konusu ve yüklemi aynı olan, biri tikel olumlu, öbürü tikel olumsuz, karşı karşıya konmuş iki önermeden her biri. (Ör. "Bazı S'ler P'dir.", "Bazı S'ler P değildir.") bkz. **karşıolum.**

analitik [Alm. *Analytik*] [Fr. *analytique*] [İng. *analytic*] [Yun. *analytike tekhne* = çözmeye yarayan sanat]: 1- Aristoteles'te biçimsel mantıkla eşanlamlıdır. // *Birinci Analitikler* ve *İkinci Analitikler,* Organon adlı mantık kitabının üçüncü bölümünü kurarlar, bunlarda Aristoteles, bilimsel yönetimin öğeleri olan çıkarımları ve tanıtlama yollarını inceler. 2- Kant için analitik, anlığın biçimlerini incelemedir; Transsendental Analitik anlığın — önsel (apriori) biçimlerinin bilimidir.

analitik felsefe bkz. **çözümleyici felsefe.**

analog bkz. **benzeşen.**

analoji bkz. **benzeşim.**

anamnesis bkz. **anımsama.**

anı [Alm. *Erinnerung*] [Fr. *souvenir, mémoire*] [İng. *remembrance*] [es. t. *hatıra*]: 1- (Genel olarak) Yaşantı ve bilinç içeriklerinden belleğin sakladığı izler. 2- (İnsanbilimde) İnsana, zamansal-tarihsel varlığı-

nın vazgeçilmez koşulu ve varoluş boyutu olarak geçmişi kazandıran şey.

anımsama [Alm. *Anamnesis*] [Fr. *réminiscence*] [İng. *reminiscence*] [Yun. *anamnesis*] [es. t. *nim-tahattür*]: Platon felsefesinin çekirdek kavramı olarak, ruhun bedene girmeden önceki varlığında görmüş olduğu → ideaların bilince dönüşü. // Bu anlamda, bilgi öğretisi bakımından anımsama, ruhbilimsel anımsama ile eşanlamlı değildir. Platon'da anımsama, her türlü deneyden bağımsız bir ilk-bilgi olarak ruhta baştan beri bulunan bilgiyi yukarı çekip çıkarmaktır. Anımsama, bilgide→ önsel olan için Platon'un ortaya koyduğu bir kavramdır.

animizm bkz. **canlıcılık.**

anlak [Alm. *Intelligenz*] [Fr., İng. *intelligence*] [Lat. *intelligenitia*] [es. t. *zekâ*]: Kavrayış; anlayış; kavrama ve yargılama yetisi. Buna göre: 1- Karışık şeyleri, olayları çabuk kavrama ve kolaylıkla onlara uyma yeteneği. 2- Bilmeye yönelen yeti ve yeteneklerin toplamı (algılama, kavrama, soyutlama, kavram kurma, genelleştirme, birleştirme, sonuç çıkarma, eleştirme, yargılama, çözümleme). a. (Duyuma karşıt olarak) Anlıkla eşanlamlı, kavramsal bilgi yetisi. b. (İçgüdüye karşıt olarak) Ereğe erişmek için araçlardan düşünerek, bilerek yararlanma; isteyerek etkin olma yetisi. c. Olayları ya da başkalarının düşüncelerini kolaylıkla kavrama yetisi. 3- Olanakları yakalama, kavrama, yeni ödevlere ve yeni durumlara kendini uydurma ve onlarda kolaylıkla yolunu bulma yeteneği ve becerisi (kılgılı anlak). 4- Bağlantıları kavrama, görüşler edinme yetisi; tinsel kavrama gücü; tinsel uyanıklık; çabuk düşünme ve yargılama yetisi (kuramsal anlak). // Anlağın en aşağıdan en yükseğe (→ öke) değin dereceleri vardır; anlak derecelerinin saptanması için testler uygulanır; belli sınırlarla hayvanlarda da anlağın bulunduğu kabul edilir.

anlam [Alm. *Bedeutung, Sinn*] [Fr. *sens, signification*] [İng. *meaning, sense, signification*] [es. t. *mana*]: 1- Bir sözcüğün belirttiği, düşündürdüğü (şey). 2- Bir önermenin, bir tasarımın, bir düşüncenin ya da yapıtın anlatmak istediği (şey).

anlama [Alm. *Verstehen*] [Fr. *comprendre*] [İng. *understanding*] [es. t. *fehm, idrak*]: 1- (Genel olarak) Bir şeyi yalnızca dıştan değil, kendi içinden kavrama; bir şeyin özünü, bir bağlam bütünü olarak anlamını tanıma. 2- Bir olay ya da önermenin daha önce bilinen bir yasanın ya da formülün sonucu olduğunu görme. 3- Anlaşılan bir şeyin başka türlü olamıyacağını görme. 4- (Dilthey'da) Başkalarının

ya da başka çağların yaşantılarını, ruh durumlarını, edimlerini onlarla birlikte duyma ve sonradan yineleyerek benimseme. // Doğa bilimlerinin açıklama yönteminin karşısına Dilthey, tinsel bilimlerin anlama yöntemini koymuştur. Dilthey'e göre tinsel bilimler yaşantılarla ilgilidir, yaşantılar da ancak anlama ile aydınlatılabilir.

anlambilim [Alm. *Semantik*] [Fr. *sémantique*] [İng. *semantics*] [Yun. *sema-semeion = gösterge-im*]: Anlam öğretisi; göstergelerle ya da sözcükler ve önermelerle, onların dile getirdiği anlam arasındaki bağıntıyı inceleyen bilgi dalı → göstergebilimin bir kolu.

anlatım [Alm. *Ausdruck*] [Fr., İng. *expression*] [es. t. ifade]: Sanat yapıtlarında ruhsal yaşantının dile gelmesi.

anlayış [Alm. *Komprehension*] [Fr. *compréhension*] [İng. *comprehension*] [Lat. *comprehensio*] [es. t. *tefehhüm*]: 1- Kavrama, anlama edimi. 2- Kavrama ve anlama yetisi.

anlık [Alm. *İntellekt, Verstand*] [Fr. *intellect, entendement*] [İng. *intellect, understanding*] [Lat. *intellectus*] [es. t. *müdrike*]: Anlama, düşünme gücü; bilme yetisi; Kavramlarla düşünme yetisi. 1- (Skolastik felsefede) → Duyum (sensatio), → us (ratio), anlık (intellectus) basamaklanmasında en yüksek yere konulan düşünme ve bilme yetisi. // Usun duyumlarla alınan gereçleri kavramsal olarak işlemesine karşılık, anlık her türlü duyarlıktan bağımsız olan idelerin bilgisine vardırır. 2- (Skolastikten sonra) Usla bir tutulan, biçimleri, bağlantıları kavrama ve böylece bilgi ve görüş kazanma yetisi. 3- (Aydınlanmadan beri) Bilgi yetileri basamaklamasında ustan bir alttaki basamağa konulan düşünme ve bilme yetisi. // Bu yeti: a. kavramlar, kurallar, kategoriler, açık, somut düşünceler yetisi olarak; b. ayırma, çözümleme, soyut düşünme yetisi olarak; c. kılgılı yönden planlar yapan yeti olarak düşünülür. 4- Kant usun ve anlığın skolastikteki anlamlarını tersine çevirmiş, kavram kurmayı anlığa, ideler bilgisini de usa bağlamıştır. 5- Anlamaktan türetilmiş olarak: a. Anlam bağlamlarını kavrama yeteneği. b. Anlayış.

anlıkçılık [Alm. *Intellektualismus*] [Fr. *intellectualisme*] [İng. *intellectualism*] [es. t. *zihniye*]: 1- (Genel olarak) Anlığın, usun egemenliğini, usun güçlerinin tek yanlı olarak geliştirilmesini ve değerlendirilmesini savunan görüş. 2- (Bilgi öğretisi bakımından) Usçuluk. 3- (Ahlak felsefesi bakımından) Ahlaksal isteme ve eylemlerin usla ve düşünmeyle belirlendiğini dile getiren görüş (Sokrates'in erdem = bilgi anlayışı). Karşıtı bkz. **istenççilik.**

ansiklopedi [Alm. *Enzyklopädie*] [Fr. *encylopédie*] [İng. *encyclopedia*] [Yun. *en-kyklos = daire* çevresinde; *paedeia* = eğitim] [es. t. *kamus*]: 1- (Kök anlamında) Her özgür, genç eski Yunanlının geçirmek zorunda olduğu eğitimin tümü. 2- Bütün bilimlerin ya da bir bilim dalının verilerini dizgesel ya da abecesel olarak gösteren yapıt. (ör. Diderot ve D'Alambert'in kurduğu ünlü ''Encylopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers'', 1751-1780).

antinomi bkz. **çatışkı.**

antropoloji bkz. **insanbilim.**

antropomorfizm bkz. **insanbiçimcilik.**

antroposantrizm bkz. **insaniçincilik.**

apaçıklık [Alm. *Evidenz*] [Fr. *évidence*] [İng. *evidence*] [Lat. *evidentia; videre = görmek, evidens = açıkça görünen, göze görünen, açıkça kavranan*] [es. t. *bedahet*]: 1- (Genel olarak) Bir şeyin, hiç bir kuşkuya yer bırakmaksızın, aydınlık bir biçimde görünmesi; bilinçte yaşanan ve kesinliğe vardıran dolaysız kavranılmışlık. (Mantıksal ya da görüsel olabilir.) 2- (Descartes'ta) Algının ve bununla ilgili olarak düşünmenin açık ve seçik olması. (Klasik felsefe bu anlamı korumuştur.) 3- (Görüngübilimde) Bir ''doğruluk yaşantısı''; bir yönelimin (intention), düşüncede tasarımlanan bir şeyin, doğrudan doğruya görüleme ile gerçekleşmesi. (Bu da ancak iç algıda gerçekleşebilir.)

apatheia bkz. **duyumsamazlık.**

apodiktik bkz. **zoruniu (önerme).**

aporia bkz. **çıkmaz.**

aposteriori bkz. **sonsal.**

apriori bkz. **önsel.**

araççılık [Alm. *Instrumentalismus*] [Fr. *instrumentalisme*] [İng. *instrumentalism*] [Lat. *instrumentum* = araç, alet]: Düşünme biçimlerinin, kuramların, mantık ve ahlak biçimlerinin vb. yalnızca yaşamın değişik koşullarına uyma araçları olduğunu savunan, Amerikan → pragmacılığını (James, Dewey) yansıtan dünya görüşü.

aranedencilik [Alm. *Okkasionalismus*] [Fr. *occosionalisme*] [İng. *occasionalism*] [es. t. *esbab-ı adiye mezhebi, ittifakiye, vesilecilik*]: Bütün olayların tek gerçek nedeninin Tanrı olduğunu öne süren, insana neden gibi görünen bütün öbür şeylerin Tanrının istencini yansıtan birer araneden olduğunu savunan felsefe öğretisi. // Descartes'ın ruh

ve beden ikiliğini çıkış noktası olarak alan aranedencilik, bu tözler arasında ancak Tanrının aracılığıyla bağ kurulabildiğini söyler. (Savunucuları: Batı felsefesinde: Geulincx, Malebranche; İslam felsefesinde: Gazali.)

ardıl [Alm. *Konsequent*] [Fr. *conséxuent*] [İng. *consequent*] [Lat. *consequens*] [es. t. *tali kaziye*]: 1- (Mantıkta) Bir çıkarımda varılan sonuç. 2- (Nedensel açıklamada) Etki. Karşıtı (ve bağlılaşık kavramı) bkz. **öncel.**

arınma [Alm. *Katharsis*] [Fr., İng. *catharsis*] [Yun. *katharsis*]: 1- Ruhun tutkulardan temizlenmesi. (Ör. Platon, ölümü ruhun bir arınması olarak anlar; ölüm, ruhun bedenden kurtulması, bedensel tutkulardan arınması, temizlenmesidir.) 2- (Aristoteles'te) Sanat yoluyla duyguların arınması. // Sanat aracılığıyla insanın duyguları uyarılarak ruhun bunlardan temizlenmesine varılacaktır; özellikle ağlatı (tragedia) acıma ve korku duyguları uyandırıp insanı etkileyerek arınmayı sağlar.

Aristotelesçilik [Alm. *Aristotelismus*] [Fr. *aristotelisme*] [İng. *Aristotelism*] [es. t. *Aristetalisiye*] (Felsefe ve Tanrıbilimde) Yunan filozofu Aristoteles'e dayanan, deneysel gerçekçi eğilimli, aynı zamanda ereksel bir dünya görüşü niteliğindeki düşünce doğrultusu.

assertorik bkz. **yalın (önerme).**

aşama düzeni [Alm. *Hierarchie*] [Fr. *hiérarchie*] [İng. *hierarchy*] [Yun. *hierarkhia: hieros* = kutsal, *arkhe* = egemenlik, güç, erk] [es. t. *silsilei meratip, hiyerarşi*]: 1- (Kök anlamında) Kutsal sayılan kişilerin egemenliği; bu egemenliğin taşıyıcıları (rahipler) arasındaki düzen. // Bu sıralamada, bir basamakta yer alan öğelerin önemiyle sayısı ters orantılıdır. 2- Öğelerin önemine göre yapılan sıralama; aşamalar, basamaklar zinciri. (Ör. Bilimlerin, değerlerin aşama düzeni).

aşkın [Alm. *transzendent*] [Fr. *transcendant*] [İng. *transcendent*] [Lat. *transcendens*] [es. t. *müteal*]: 1- Bir düzeyin ötesine yükselen, verilmiş bir sınırı aşan. 2- Üstün olan; insanlık düzeyinin üstüne çıkan (Tanrı). 3- Göz önüne alınan alanın dışına çıkan; özellikle bilinci aşan, bilincin dışına çıkan. 4- (Kant'ta) Olabilecek her türlü deneyin sınırını aşan, insan bilincini aşan. 5- Doğayı, gerçekliği aşan: doğaüstü, duyuüstü. Karşıtı bkz. **içkin.**

ataraksia bkz. **sarsılmazlık.**

atom [Alm. *Atom*] [Fr. *atome*] [İng. *atom*] [Yun. *a-tomos* = bölünemez] [es. t. *cüz-i fert*]: 1- (Yunan filozofları Leukippos ve Demokritos'ta)

Gerçeğin son, artık bölünemez, bozulamaz diye tasarlanan temel öğeleri. 2- (Yeniçağda) Özdeğin en küçük, değişmez bölümcükleri. // Özdeğin atomlardan oluştuğunu kuramsal olarak temellendiren İngiliz fizikçisi John Dalton olmuştur. Bugün ise atomun parçalanabilir ve bozulabilir olduğu kılgılı olarak tanıtlanmıştır.

atomculuk [Alm. *Atomismus*] [Fr. *atomisme*] [İng. *atomism*] [es. t. *cüz-i ferdiye*]: Özdeğin atomlardan kurulu olduğuna dayanan; gerçeği ve gerçekteki olayları bu atomlardan ve bu atomların deviniminden kalkarak kavramaya çalışan felsefe öğretisi. (İlk atomcular: Leukippos, Demokritos, Epikuras; 17. yüzyılda otomculuğu yenileyenler: Sennert, Gassendi, Boyle.)

attri'ɹutum bkz. **öznitelik.**

Augustinusçuluk [Alm. *Augustinismus*] [Fr. *augustinisme*] [İng. *Augustinism*]: Bir yandon Platonculuk ve Yeni Platonculukla Hıristiyan düşüncesini birlestirmeye, öte yandan felsefenin ağırlık noktasını öznel-ruhsal alana (içdeney fizikötesine) kaydırmaya çalışan, Augustinus'a bağlı öğreti. // Bu öğreti Aristotelesçilikle karşıtlık içindedir.

aydınlanma [Alm. *Aufklärung*] [Fr. *siècles des lumières*] [İng. *enlightment*] [es. t. *tenevvür*]: 1- İnsanın geleneksel görüşler, yetkeler, bağlılıklar, tasarım ve önyargılardan kendini usuyla kurtarıp yalnızca usuna dayanarak yaşamı kavramaya ve düzenlemeye çalışması. // Aydınlanma inanmak değil bilmek ister; sorup soruşturmadan, körükörüne bir şeyi doğru saymaz. Kant aydınlanmayı ''İnsanın kendi suçu ile düşmüs olduğu bir ergin olmayış durumundan çıkması'' diye tanımlar. 2- XVII. yüzyıldan beri Batı düsüncesinde ağır basan, kilisenin doğaüstü gerçeklik anlayışı ile savasarak insan ve dünya konusunda usun özerkliğini temel alan akım.

ayrık çıkarım [Alm. *disjunktiver Schluss*] [Fr. *raisonnement disjonctif*] [es. t. *munfasıl istidlal*]: Öncülerinden biri → ayrık yargı olan çıkarım. // Özellikle ayrık tasımlar şu iki biçimdedir: Modus tolendo-ponens:

Ya A doğrudur, ya B doğrudur;
A doğru değildir;
Öyleyse B doğrudur.

Modus ponendo-tollens: Ya a doğrudur, ya B doğrudur;
A doğrudur;
Öyleyse B doğru değildir.

ayrıklık [Alm. *Disjunktion*] [Fr. *disjonction*] [İng. *disjunction*] [Lat. *disjunctio*] [es. t. *adem-i irtibat, infisal*]: 1- Kaplamları birbirinden ayrı ol-

makla birlikte aynı yakın cinsin kaplamına giren kavramlar arasındaki bağlantı. (Ör. Kedi-köpek: memeliler; dik açılı üçgen-eşkenar üçgen: üçgen.) **2**- Önermelerin birbirine bağlanması işleminde ''veya'', ''ya...ya'' ile gösterilen ilişki // Modern mantıkta yalnızca ''veya'' kullanılır, simgesi ''v''dir. bkz. **ayrık yargı, ayrık çıkarım.**

ayrık yargı [Alm. *disjunktives Urteil*] [Fr. *proposition disjonctive*]: Öznesine birbirini dışta bırakan türlü yüklemlerin verildiği ya da birbirini dışta bırakan öznelere aynı yüklemin verildiği yargı. bkz. **ayrıklık.**

ayrılmazlık [Alm. *Inhärenz*] [Fr. *inherence*] [İng. *inherence*] [Lat. *inhaerens*] [es. t. *lozım-ı gayr-i müfarik*]: Özelliklerin kendilerini taşıyan nesnelerle; ilineklerin tözle bağlantısı. Karşıtı bkz. **kalıcılık** (*subsistentia* = bağımsız var olan).

ayrım [Alm. *Differenz*] [Fr. *différence*] [İng. *difference*] [Lat. *differentia*] [Yun. *diaphora*] [es. t. *fasl-ı karip*]: (Aristoteles'et) 1- Bir şeyin kendi kendinden ya da bir başka şeyden herhangi bir ayrılıkla ayrı olması. (Ör. ''Sokrates bir başkası olarak Platon'dan ayrılır, çocuk ve yetişkin olarak da kendi kendinden ayrılır.'') 2- İki şeyin ayrılmaz ilineklerle birbirinden ayrı oluşu. 3- Aralarında türsel (spesifik) bir ayrılık olan iki şeyin birbirinden ayrı olması. (Ör. İnsanın attan türsel bir ayrımla —us sahibi olmakla— ayrılması.)

Sayısal ayrım (differentia numerica): Bir türün bireylerini birbirinden ayıran belirtilerin toplamı (ör. yer, zaman) Türsel ayrım (differentia specifica): Türü oluşturan ayrım; bir türü bir üstündeki cinsten ayıran belirti.

ayrışık [Alm. *heterogen*] [Fr. *hétérogène*] [İng. *heterogeneous*] [Yun. *heterogenes: heteros* başka, *genos* cins] [es. t. *gayr-i müteca-nis*]: Başka cinsten olan; aynı türden olmayan. Karşıtı bkz. **bağdaşık.**

B

bağdaşık [Alm. *homogen*] [Fr. *homogène*] [İng. *homogeneous*] [Yun. *homogenes: homos* = aynı, *genos* = cins, soy] [es. t. *mütecanis*]: Yapıca özdeş olan ve aralarında nitelikçe bir ayrım bulunmayan parçaların kurduğu bütünün niteliği. Karşıtı bkz. **ayrışık.**

bağımlılık [Alm. *Abhängigkeit*] [Fr. *dépendance*] [İng. *dependence*] [Lat. *dependere* den]: Bir başka şeyle koşullu olma, bir başka şeye bağlı olma durumu. 1- Nedensel bağımlılık: Etki ile neden arasındaki → bağıntı. 2- Mantıksal bağımlılık: Neden ile sonuç arasındaki bağıntı.

bağıntı [Alm. *Relation, Beziehung*] [Fr., İng. *relation*] [Lat. *relatio*] [es. t. *izafet*]: 1- Bir düşünce edimi içinde ardarda gelen iki ya da daha çok şey arasında bulunan birlik, bağlılık, birliktelik gibi ilişkiler bütünü. (Ör. nedensellik bağıntısı, karşılıklılık bağıntısı, benzerlik bağıntısı vb.) 2- (Aristoteles'te) On kategoriden birdi: Bir başka şeyle bağlantı içinde kavranılan şey. 3- (Kant'ta) Düşünmemizin bağlayıcı, birleştirici edimlerinden olan dört büyük kategoriden biri. Bağıntı kategorisi üç bölüme ayrılır: töz-ilinek; neden-etki; etki-tepki.

bağıntıcılık bkz. **görecilik.**

bağıntılı bkz. **göreli.**

bağıntılılık bkz. **görelilik.**

bağıntılılık kuramı bkz. **görelilik kuramı.**

bağlam [Alm. *Zusammenhang, Kohärenz*] [Fr. *cohérence*] [İng. *coherence, consistancy*] [Lat. *cahaerentia: cohaerare* = ... ile bağlı olmak] [es. t. *insicam*]: Bir düşüncenin, bir yapıtın, bir öğretinin bölümleri arasındaki çelişmeye yer vermeyen bağlantı.

bağlam ilkesi: Her şeyin bir → bağlam içinde olması, her şeyin birbiriyle bağlantı içinde bulunması ilkesi. // Bağlam ilkesi mantıksal ilke olarak, düşünme ediminin mantıksal bir düzen içinde gidişini; varlıkbilimsel ilke olarak bütün var olanların birbiriyle bir bağlantı içinde bulunduğunu gösterir.

bağlamsal tanım [Alm. *Gebrauchsdefinition*] [Fr. *définition contextuelle*] [İng. *contextual definition*]: bkz. **tanım 5.**

bağlılaşık [Alm. *korrelativ*] [Fr. *corrélatif*] [İng. *correlative*] [es. t. *mütenasip, mütenazır*]: Biri ötekine bağlı olarak var olan, biri olmadan öteki düşünülemeyen iki şeyin, bu ilişki yönünden durumu. (Ör. Neden-etki, alıcı-satıcı, araç-erek, sıcak-soğuk, yüksek-alçak vb.)

bağlılaşım [Alm. *Korrelation*] [Fr. *corrélation*] [İng. *correlation*] [Lat. *correlatio*] [es. t. *münasebet, mütekabil izafet*]: 1- İki → bağlılaşık kavram arasındaki ilişki. 2- (Aristoteles'te) Biri ötekine bağlı iki terimin karşıolumu. bkz. **karşıolum.**

Barbara: Tasımın birinci şeklinin (figürünün) birinci kipi (modusu). Öncüller ve sonuç, tümel evetleyicidir. Formülü:

Bütün M ler P dir.
Bütün S ler M dir.
Öyleyse Bütün S ler P dir.

Klasik mantıkta önermeler dört öbeğe ayrılır:
A = Tümel evetleyici (Bütün S ler P dir).
E = Tümel değilleyici (Hiçbir S, P değildir.)
İ = Tikel evetleyici (Bazı S ler P dir.)
O = Tikel değilleyici (Bazı S ler P değildir.)

Bu durumda yukarıki formül A ünlülerine ünsüzler eklenerek B a r b a r a biçiminde dile getirilmiştir.

başarı ahlakı [Alm. *Erfolgsethik*]: Ahlaksal davranışları bu davranışlara temel olan, ona yön veren → düşünüşe göre değil de, ortaya koyduğu sonuca göre ölçen; insan yaşamının ve ahlaksal davranışlarının ilke ve ölçeğinin başarı olduğunu ileri süren öğreti. bkz. **pragmacılık, yararcılık.** Karşıtı bkz. **düşünüş ahlakı.**

beden [Alm. *Leib*] [Fr. *corps*] [İng. *body*] [Lat. *corpus*]: 1- (Eski Yunan felsefesinde) İnsan ruhunu bu dünyadaki yaşamı sırasında içinde tutsaklayan canlı varlık. 2- (Aristoteles'te) Ruhun etki aracı ve aygıtı. // Aristoteles'te ruh bedenin biçimleyici ilkesidir. → entelekheia'sıdır. 3- (Descartes'ta) Ruhun yanı sıra insanın başka bir bağımsız kurucu öğesi. 4- Ruhsal yaşamın doğal temeli. 5- Yaşamın görünen, somut biçimi.

beğeni [Alm. *Geschmack*] [Fr. *goût*] [İng. *taste*] [Lat. *gustus*] [es. t. *zevk*]: 1- Kesin, güvenilir, ince ayrımlara varan bir duyguya dayanan estetik yargılama ve değerleme gücü; güzeli çirkinden ayırma yetisi. 2- Estetik duyumlamanın öznel-kişisel rengi ve belirliliği. (''Beğeniler üzerine tartışılmaz''). 3- Özellikle modada kendini gösteren, toplumlara ya da çağlara ilişkin, bireyüstü ortak değerleme eğilimi.

belirlenim [Alm. *Bestimmung*] [Fr. *détermination*] [İng. *determination*] [Lat. *determinatio*] [es. t. *tayin*]: 1- Sınırlanma; bir kavramın anlamının, içeriğinin saptanması; bir düşünce nesnesinin yapısının ya da sınırlarının tam olarak belirlenmesi işi. 2- (Mantıkta) Belirtilerin katılmasıyla kavramın kapsamının daraltılması. (Böylece daha geniş kavramdan daha dar kavrama geçiş.) 3- (Fizikötesi ve ahlak felsefesinde) a- İstencin ya da olayların, bir başka şeyle belirlenmiş olması. Bir varlık biçiminin, bir davranışın gerekçe ve nedenlerle sınırlanması, saptanması. b- İki bilgi öğesi arasında, birinci konmuşsa ikincinin de olmasını gerektiren bağıntı. 3- Bir varlığın anlamı, ereği. (Ör. Fichte'nin ''İnsanın Belirlenimi'' adlı yapıtında.)

belirlenimcilik [Alm. *Determinismus*] [Fr. *déterminisme*] [İng. *determinism*] [Lat. *determinare* = sınırlama, belirleme] [es. t. *icabiye*]: I- (Doğa bilimlerinde) Evrende bütün olup bitenlerin nedensellik bağlantısı içinde belirlendiğini öne süren görüş. II. (Tanrıbilimde) Evrendeki olayların yanısıra insanın istencini de Tanrının belirlediğini öne süren öğreti. III. (Ahlak felsefesinde) 1- İnsanın isteme ve eylemlerinin iç ve dış nedenlerle belirlenmiş olduğunu, dolayısıyla salt bir istenç özgürlüğü olamayacağını savunan görüş. Buna göre: a. İstenç ve eylem dış etkenlerin ürünüdür (mekanist belirlenimcilik). b. İnsanın istemeleri her zaman içinde bulunduğu toplumsal koşullara bağlıdır; bu koşullar istenci belirler (toplumsal belirlenimcilik). c. İnsanın eylemlerini tarih belirler (tarihsel belirlenimcilik). 2- İstenç ve eylemleri iç etkenlerin, ben'in, kişiliğin ürünü olarak gören anlayış. // İstencin ve eylemin nedeni kişilik olarak alındığından özgürlüğe de yer verilmiş olur (özbelirlenim: autodeterminismus). Karşıtı bkz. **belirlenmezcilik.**

belirlenmezcilik [Alm. *indeterminismus*] [Fr. *indéterminisme*] [İng. *indeterminism*] [Lat. *in-de-terminare* = sınırlanmama, belirlenmeme] [es. t. *laicabiye*]: 1- (Genel olarak) Nedensellik yasasına bağlı olmayan, bir nedene bağlanmayan olay ve durumların da bulunduğunu öne süren görüş. 2- (Özellikle ahlak felsefesinde) İnsan istencinin hiçbir koşula bağlı olmadığını, içinde bulunduğu koşullarla belirlenmedi-

ğini, insanın — özgür istencinin nedensellik yasasına bağlı olmadığını savunan görüş.

belirsiz [Alm. *indefinit, unbestimmt*] [Fr. *indéfini*] [İng. *indifinite*] [Lat. *indefinitus*] [es. t. *gayr-i muayyen*]: 1- Sonu nereye varacağı bilinmeyen, böylece sonlu mu sonsuz mu olduğu üzerinde bir şey söylenemeyen dizi. 2- Verilmiş bir terimin yalın ve salt değillenmesiyle kurulmuş kavram (ör. insan-olmayan). 3- Bir yargıda ya da yargıyı dile getiren önermede önermeyi oluşturan öğelerin anlamca belgin olmayışı. (Ör. "Rektör, düzeltim tasarısına karşı çıktı." önermesinde, hangi rektör, hangi tasarı, belirsizdir.) bkz. **genel.**

belirtik [Alm. *explizit*] [Fr., İng. *explicite*] [es. t. *sarih*]: Açılmış, ortaya serilmiş; açık, belli; açıkça dile getirilmiş, bildirilmiş. Karşıtı bkz. **örtük.**

belit [Alm. *Axiom*] [Fr. *axiome*] [İng. *axiom*] [Yun. *axioma*] [es. t. *müteârife*]: 1- Başka bir önermeye geri götürülemeyen ve tanıtlanamayan, böyle bir geri götürme ve kanıtı da gerektirmeyip, kendiliğinden apaçık olan ve böyle olduğu için öteki önermelerin temeli ve öndayanağı olan temel önerme. 2- (Daha genel olarak) Apaçık olsun ya da olmasın — tümdengelimli bir dizgenin başında yer alan, kendisi tanıtlanamayan, ama öteki önermelerin tanıtlanmasına yarayan önerme.

belitsel dizge [Alm. *Axiomatik*] [Fr. *axiomatique*] [İng. *axiomatics*] 1- — Tümdengelimli dizgelerde, bütün dizgenin temelinde bulunan ve bütün önermelerin tanıtlanması için gerekli olan, ama kendileri tanıtlanamayan önermelerin bütünü. (Eskiden matematikte bunlar — belit (aksiyom), — koyut (postulat) ve — tanım diye üç ayrı türden önerme olarak kabul edilirdi.) 2- (Bilim olarak) Bir bilimde ya da bilimler öbeğinde belitleri araştıran ve bir dizge içinde toplayan dal. 3- (Modern mantıkta) Matematiğe mantıksal temel koyma denemesi.

belkili yargı bkz. **sorunsal yargı.**

bellek [Alm. *Gedächtnis*] [Fr. *mémoire*] [İng. *memory*] [Lat. *memoria*] [es. t. *hafıza*]: 1- İzlenimleri, algıları vb. saklama ve yeniden bilinçte canlandırma yetisi. 2- İzlenimlerin, algıların vb. saklandığı yer.

ben [Alm. *Ich*] [Fr. *moi*] [İng. *myself*] [Lat. *ego*] [es. t. *ene*]: 1- Bilinçli bireyin kendini başkalarından ayırmasını dile getiren sözcük. 2- Bilinç edimlerinin taşıyıcısı. (Ör. Descartes'ta düşünen varlık, düşünen töz; Hume'da tasarımlar demeti.)

bencilik [Alm. *Egoismus*] [Fr. *égoisme*] [İng. *egoism*] [es. t. *hodkâmlık, egoizm*]: 1- (Genel anlamı): Ben düşkünlüğü; kendine düşkünlük, başkalarını göz önüne almadan yalnız kendini, kendi çıkarını düşünme. 2- İnsanın bütün eylemlerinin ''ben sevgisi''yle belirlenmiş olduğunu, buna göre ahlaklılığın da yalnızca kendini koruma içgüdüsünün bir biçimi olduğunu, bütün eylemlerin kendini koruma içgüdüsünden ve ''ben sevgisi''nden çıktığını öne süren ögreti (Hobbes). 3- Kendi ben'ini ve çıkarını yaşamın mutlak ilkesi yapan anlayış. Karşıtı bkz. **özgecilik.**

beniçincilik [Alm. *Egozentrismus*] [Fr. *egocentrisme*] [es. t. *li-l-eneiye*]: 1- Ben'i karar ve eylemlerin özegine yerleştirme. 2- Kendi dünyasını dünyanın tümü olarak gören, kendi değerlerini bütün dünya için geçerli sayan dünya görüşü.

benzerlik [Alm. *Ähnlichkeit*] [Fr. *ressemblance*] [İng. *resemblance, likeness, similarity*] [es. t. *müşabehet, tesabüh*]: 1- Birbirinden ayrı olan şeylerin birçok belirtilerde uyuşması durumu. // Benzerliğin eşitlikten ayrılığı, eşitlikte bütün belirtilerin uyuşmasıdır.

benzeşen [Alm. *analog*] [Fr. *analogue*] [İng. *analogaus*] [Yun. *analogos = logosa* uygun olan, karşılık olan] [es. t. *mümasil*]: 1- (Aristoteles'te) Çeşitli nesnelere uygulonabilip de tıpatıp aynı anlamda geçerli olmayan bir kavram. (Ör. *sağlam* bir ayakkabı, *sağlam* bir uyku, *sağlam* bir karakter; masanın *varlığı*, güzelin *varlığı*, sayıların *varlığı*.) 2- Bir terimin bir başkasına olon oranının, bir üçüncünün dördüncüye olon oranı ile aynı bağıntıda olması. // Bu oran matematik büyüklük oranı da olabilir (sözcüğün ilk anlamı budur), durum, süre, ereklilik vb. oranı da olabilir. ''Sinir sistemi telgraf ağlarına benzer'' şu demektir: telgraf ağlarının ülkeye ilintisi ne ise sinir sisteminin organizmaya ilintisi odur. 3- Terimlerinden her birinin her birine karşılık olduğu iki öbeği niteler. 4- Aralarında, özellikle etkilerinde az ya da çok bir benzerlik bulunan iki terimi niteler.

benzeşim [Alm., Fr. *Analogie*] [İng. *analogy*] [Yun. *analogia*] [es. t. *temsil*]: 1- (Eukleides'te) iki ya da daha çok çift terimleri ikişer ikişer birleştiren ilişkinin özdeşliği; özellikle: matematik oranlar. 2- (Aynı anlamda, ama somut olarak) Aralarında aynı bağıntı bulunan terimler dizgesi. 3- İki oranın benzerliği, eşitliği. 4- Birbirine → benzeşen organların ilişkisi. (Ör. İnsanda kolun kuşun konadına benzer oluşu.) 5- Genel görünüşünde birbirine benzemeyen ve aynı kavram altına konamayan şeyler arasında az ya da çok uzaktan benzerlik.

Birçok belirtilerde uygunluk. 6- Benzerliği bilgi ilkesi ve kaynağı olarak kullanma. (Ör. Benzerliklere dayanarak çıkarım yapma.)

benzeşim yoluyla çıkarım: İki şeyin; belli noktalardaki benzerlik ya da uyuşmalarından, başka noktalarda da benzer ya da eşit oldukları sonucunu çıkarma.

betimleme [Alm. *Beschreibung*] [Fr., İng. *description*] [Lat. *descriptio*] [es. t. *tasvir, tavsif*]: Somut gerçekliği içinde bir nesnenin, kendine özgü belirtilerini elden geldiğince tam ve açık seçik bir biçimde göz önüne serme.

biçim [Alm. *Form*] [Fr. *forme*] [İng. *form*] [Lat. *forma*] [Yun. *morphe, eidos*] [es. t. *suret*]: — Özdek ve — içeriğin karşıtı. ''Ne'' olana karşıt olarak ''nasıl'' olan. Kaos durumunda, düzensiz ve belirlenmemiş olana karşılık sınırlanmış, düzenlenmiş olan. Bir nesnenin, biçim almamış özdeğinden, içeriğinden ayırmak üzere, onun dışını, dış çizgilerini, aynı zamanda iç yapısını, kuruluşunu, düzenini belirleyen. Biçim almamış özdeğe karşılık, belli bir düzene girmiş olan. // Özellikle bu anlamıyla felsefede (mantık, bilgi öğretisi, varlıkbilim, ahlak felsefesi, estetik, doğa ve tarih felsefesi) biçim kavramının önemli bir yeri vardır. Platon'da biçim, idea ile aynı anlamda kullanılır; genel olanı, değişmez olanı ve kendinden var olanı gösterir; bireysel ve değişen — görüngülerin üstünde ve arkasında ilkörnek olarak bulunur. Aristoteles'te, her somut nesne, özdek ve biçimden kuruludur. Başka deyişle, ''Biçim kazanmış olan özdektir''; biçim, gerçeklik veren, gerçekleştiren etkendir (causa formalis), aynı zamanda oluş sürecinin ereğini belirler (causa finalis). Özdek, ancak biçim yüzünden gerçeklik kazanmış olan bir olabilirliktir. Bu düşünce ortaçağda özellikle skolastik dizgelerce benimsenmiştir. Aquinolu Thomas'a göre nesnenin özü ve varolusu bicimden olusur; ruh bedenin bicimidir; salt tinsel tözler ayrık biçimlerdir; Tanrı salt biçimdir. Yeniçağ felsefesi nesnel varlık öğretisinden ayrıldığı ölçüde biçim kavramının anlamı ve durumu da değişir. Kant'ta görü biçimleri (uzay ve zaman) ve düşünce biçimleri (kategoriler) artık nesnel varlık bağıntıları olmaktan çıkarlar, bilgi ve deneyin, insan duyarlığında ve anlığında bulunan, zorunlu koşulları olurlar.

Ethik'te: Max Scheler, Kant'ın biçimsel ahlak öğretisi (formalist ethik) ile hesaplaşarak ona karşı görüngübilim açısından temellendirdiği içeriksel değerler öğretisini geliştirmiştir. Estetik'te: 1- Bir estetik nesnenin duyularla algılanan görünüş biçimi. 2- İçerik ve özün kar-

şıtı. Doğa felsefesinde: Organizmada birliği sağlayan ve biçimlendiren güç(yeti). Mantıkta: Usavurma özdek ve biçimden oluşur: terimler ve önermeler çıkarımın özdeğidir; terimler ve önermeler arasındaki bağlantı da biçimi. Biçim bakımından bir önerme olumlu ya da olumsuz, tümel ya da tikeldir. Bir tasımda önermeler arasındaki bağlantı, sonuç zorunlu olarak öncüllerden çıkacak biçimde kurulmuşsa, bu tasım biçim bakımından doğrudur. Öncül yanlışsa sonuç da yanlış olur, ama bu yanlış oluş çıkarımın kendisinin biçim bakımından doğru olmasını ortadan kaldırmaz. (Biçimsel-formel-mantık.)

biçimbilim [Alm., Fr. *Morphologie*] [İng. *morphology*] [Yun. *morphe* = biçim; *logos* = bilim] [es. t. *mebhas-ül-eşkâl, morfoloji*]: Varlıkların, özellikle canlıların yapılarını ve gelişimlerindeki biçimlenmeyi inceleyen bilim. // Biçimbilim tinsel ve kültürel alana da uygulanır; örneğin Spengler kültür ve tarih felsefesi çalışmalarını ''dünya tarihinin biçimbilimi'' olarak adlandırır. Frobenius vb.ları kültür biçimbibilimi'nin sözünü ederler.

biçimcilik [Alm. *Formalismus*] [Fr. *formalisme*] [İng. *formalism*] [es. t. *şekliye*]: Özü, içeriği yeterince önemsemeden salt biçim üzerinde duran, biçime ağırlık veren görüş.

biçimsel [Alm. *formell, formal*] [Fr. *formel*] [İng. *formal*] [es. t. *suri*]: Biçime ilişkin.

biçimsel mantık bkz. **mantık** I.

bilgelik [Alm. *Weisheit*] [Fr. *sagesse*] [İng. *wisdom*] [Lat. *sapientia*] [Yun. *sophia*] [es. t. *hikmet*]: 1- Geniş anlamıyla bilgi demektir. Bu bağlamda: Bilmenin ereği, bilmenin eksiksiz oluşu. 2- Kendini tanımanın bilgisi. (Özellikle Sokrates'te karşımıza çıkar: Bir şey bilmemenin bilgisi gerçek bilginin kaynağıdır; bilgi de erdeme götüren yoldur.)

bilgi [Alm. *Erkenntnis*] [Fr. *connaissance*] [İng. *knowledge, congnition*] [Lat. *cognitio*] [es. t. *marifet, malumat*]: I. (Genellikle) 1- Bilme edimi. 2- Bilinen şey; bilme edimi sonunda ulaşılan şey. II. (Felsefede) Bir şeyin bir şey olarak kavranması. Burada tasarımlamadan ayrı olarak bilme eğilimi vardır. // Bilgi çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir: 1- İnsandaki ruhsal bir olay olarak. 2- Kavrama edimi, salt bilinç edimi, yönelme (eğilim, intention) olarak. 3- Özne (bilen) ve nesne (bilinen) arasındaki ilişki olarak (= bilgi bağlantısı). 4- Nesnenin öznedeki imgesi, tasarımı, izdüşümü olarak (= bilgi oluşumu). 5- Ta-

sarım imgesinin nesneyle uyuşması olarak. 6- Bilgimizin ve bilgi imgemizin nesnenin tüm içeriğine yaklaşma eğilimi olarak (= bilgi süreci, bilgi ilerlemesi). 7- Bilginin başkasına ulaştırılabilir, aktarılabilir sonucu olarak; bilgi ürünü, bilgi sonucu.

bilgi kuramı [Alm. *Erkenntnistheorie*] [Fr. *théorie de la connaissance, gnoséologie*] [İng. *theory of knowledge, epistemology*] [es. t. *marifet nazariyesi*]: 1- (Geniş Anlamda) Bilgi olayını betimleyerek, çözümleyerek açıklayan; mantığı, ruhbilimi, toplumbilimi, tarihi, dirimbilimi, fizikötesini kuşatan → bilgi öğretisi. 2- (Dar anlamda) Bilgi eleştirisi; bir yandan bilginin özünü, ilkelerini, yapısını, kökenini, kaynağını; öte yandan bilginin yöntemini, geçerliliğini, koşullarını, olanak ve sınırlarını araştıran felsefe dalı. // Sorun koyma biçimi olarak çeşitli doğrultularda öteden beri var. Bilginin kaynağı ve geçerliliği üzerine → usçuluk, → deneycilik, → eleştiricilik, → sezgicilik vb. kuramlar; bilgi konusunun çeşitli açılardan ele alınışına göre de → gerçekçilik → idealizm vb. kuramlar ortaya atılmıştır.

bilgi nedeni [Alm. *Erkenntnisgrund*]: Bir bilginin kendisine dayandığı, üzerinde temellendiği şey; bir şeyin bilinme nedeni. // Bilgi nedeni, varlık nedeninden ve gerçek nedenden ayırt edilmelidir. (Ör. Termometrenin 20 dereceden 22 dereceye çıkması, "Şimdi hava bir saat öncesine oranla daha sıcaktır." önermesinin bilgi nedenidir. Gerçek neden, güneş ışınlarının artan ısısıdır.)

bilgi öğretisi [Alm. *Erkenntnislehre*]: Mantığı, → bilgi kuramını, bilgi eleştirisini, bilgi üzerine toplumbilimsel ve ruhbilimsel çalışmaları, bilim kuramını ve yöntem öğretilerini içine alan, bilgiyle ilgili en geniş anlamında bilme öğretisi.

bilgi ruhbilimi [Alm. *Erkenntnispsychologie*]: Hem geniş anlamında → bilgi öğretisinin, hem de ruhbilimin bir dalıdır. Görevi, bilmeyi gerçek, ruhsal bir olay olarak, doğuşu, ortaya çıkışı, gelişmesi vb. içinde incelemektir. Bu incelemede bilginin geçerliliği ve sınırları üzerine bir yargıya varılmaz.

bilgi sorunu [Alm. *Erkenntnisproblem*]: 1- (Geniş anlamda) Bilmenin (bilginin) özü, oluşu ve olanağına ilişkin bütün (fizikötesi, varlıkbilimsel, ruhbilimsel ve toplumbilimsel) soruları kapsayan sorun. // Özellikle bilginin kaynağı ve değeri üzerinde durur. Bilginin kaynağına ve başarısına ilişkin soruları kapsar. (Bilginin kaynağını usçular us, deneyciler deney, duyumcular duyumlar olarak görürler; bilginin de-

geri konusunda ise dogmacılarla kuşkucular; nesnelcilerle öznelciler; saltıkçılarla göreciler karşıtlık içindedir.) 2- (Dar anlamda) Bilgiyi, özne ile nesne arasında kendine özgü bir ilişki olarak ele alan anlayış. // Ruhsal bilme sürecini, bilginin oluşumunu inceleyen → bilgi ruhbilimi ile karşıtlık içindedir.

bilgi teorisi bkz. **bilgi kuramı.**

bilgi toplumbilimi [Alm. *Erkenntnissoziologie*]: Bilginin ve bilimin, toplumbilimsel koşullarını inceleyen toplumbilim dalı.

bilim [Alm. *Wissenschaft*] [Fr., İng. *science*] [Lat. *scientia*] [es. t. *ilim*]: 1- Bilimler topluluğu ve bilimsel bilgilerin tümü. 2- Tek tek bilimler. 3- Özünde bilim olarak bilim: a. Temellendirilmiş bilme. b. Belli bir konuyu bilme isteğinden yola çıkan, belli bir ereğe yönelen bir bilgi edinme ve yöntemli araştırma süreci. c. Genel geçerlik ve zorunlu kesinlik niteliklerini gösteren yöntemli ve dizgesel bilgi. d. Belirli bir nesne alanı ile ilgili olan soru, yargı ve bunlarla ilgili araştırmaların nesnel bağlamı. Bilimlerin bölünmesi ve sınıflanması: (Çeşitli açılardan yapılabilir, hiç birinin kesin geçerliği yoktur): a. Ereğe göre: kuramsal ve uygulayımlı bilimler. b. Konusuna göre: zaman ve uzaydaki gerçek nesnelerle ilgili olan olgu bilimleri (real bilimler) ve düşüncel, zamandışı nesnelerle ilgili olan düşüncel (ideal) bilimler. c. Bilgi kaynağına göre: deneysel (empirik) bilimler ve önsel bilimler (salt us bilimleri). d. Yöntem ve alanına göre: doğa bilimleri ve tinsel bilimler; bununla ilgili olarak, açıklamaya dayanan ve anlamaya dayanan bilimler vb.

bilimcilik [Alm. *Scientismus*] [Fr. *scientisme*] [es. t. *ilimcilik*]: 1- Bilime dayalı dünya görüşü. 2- Bilimsel düşüncenin tek yanlı olarak değerlendirilmesi. 3- (Fizikötesi bilimcilik) Bilimin fizikötesinin sorunlarını da çözümleyebileceğine inanma eğilimi. 4- (Yöntemsel bilimcilik) Doğa bilimleri yönteminin başka alanlarda, özellikle insan bilimleri alanında da tek geçerli yöntem olduğunu ileri süren anlayış.

bilim felsefesi [İng. *philosophy of science*]: Bilimin yapısını, özellikle de yöntemini, kavramlarını, öndayanaklarını ve düşünce dalları içindeki yerini dizgesel olarak inceleyen felsefe dalı.

bilim kuramı: Bilimlerin koydukları felsefesel sorunları inceleyen ve tek tek bilimlerin yöntemlerini, ilkelerini, varsayımlarını araştıran felsefe dalı. bkz. **epistemoloji.**

bilimsel deneycilik [İng. *scientific empiricism*]: Kökleri mantıksal olguculuğa (Viyana Çevresi) giden ve başka öbekleri de içine alan felsefe akımı. // Mantıksal olguculuk yerine günümüzde mantıksal deneycilik adı kullanılıyor; deneycilikten anlaşılan da: her bilginin deneyle ya da gözlemle doğrulanabilir, sınanabilir olmasıdır.

bilinç [Alm. *Bewusstsein*] [Fr. *conscience*] [İng. *consciousness*] [Lat. *conscientia*] [Yun. *syn-eidesis* = birlikte bilme] [es. t. *şuur*]: 1- İnsanın kendisi, yaşantıları ve dünya üzerindeki bilgisi; aynı zamanda da düşünme ve kendini tanıma yeteneği. a. Benle ilgili bütün yaşantıların tümü olarak bilinç; her türlü içten yaşamalar; kendi üzerinde bilinç. b. Bir şey üzerinde bilinç; nesnel bilinç: düşünme, algılama, duyma, isteme, bekleme gibi bir ereği olan, bir şeye yönelen (intentional) edimleri olanaklı kılan (şey).

bilinemezcilik [Alm. *Agnostizismus*] [Fr. *agnosticisme*] [İng. *agnosticism*] [Yun. *a-gnoein* = bilmemek; *a gnostos* = bilinemez] [es. t. *lâedriye*]: 1- (Geniş anlamda) Gerçek ve salt varlığın, kendinde nesnelerin bilinemeyeceği kanı ve öğretisi. // Bu öğretide gerçek varlığa a. ya büsbütün erişilemiyeceği, b. ya da bilgi ve usla değil de, ancak inan ile ulaşılabileceği ileri sürülür. 2- (Dar anlamda) Yeni İngiliz felsefesinde H. Thomas Huxley ile H. Spencer'in oluşturdukları, bilginin ancak anlığımızın güvenle bilebileceği konular içinde sınırlı kaldığını öne süren akım. // Bu anlayışa göre bunun dışında kalan salt varlık, Tanrı, varlığın özü, temeli, anlamı gibi fizikötesi sorular bilinemezler.

bilisizlik [Alm., Fr. *Agnosie*] [İng. *agnosia*] [es. t. *fıkdan-ı marifet-i hissiye*]: Bilmeme, tanımama. 1- Duyu organlarında bir bozukluk olmamasına karşın kavramanın bozulması, nesneleri ve simgeleri kavramada baş gösteren yeteneksizlik durumu. 2- a. Durum olarak bir şey bilmeme. b. Felsefi düşünmede sorulara yönelmek için bir çıkış noktası olarak bir şey bilmeme (Sokrates). c. Kuşku ilkesi olarak bir şey bilmeme.

bilişi [Alm. *Information*] [Fr., İng. *information*]: (Bilişim öğretisi ve güdümbilimde) Bilgisayara verilen ve ondan alınan bilgi. // Eski bir felsefe kavramı olan bilişi, → güdümbilimle yeni bir anlam kazanmıştır. Bilişiden yanlızca dil alanında olduğu gibi bir bildirme değil, fiziksel bir uyarı da anlaşılır.

bilme [Alm. *Wissen*] [Fr. *savoir, science*] [İng. *knowing*] [es. t. *vukuf*]: 1- (Geniş anlamda) Bir şeyin ne olduğunun bilincine varma. 2- Soru

ve oraştırmolorlo kozonılmış kesinlik (Inanmanın korşıtı). 3- Temel lendirilmis olon bilgi edinme, tanıma, (kuşku ve konının korşıtı). 4- Bilgi edinmenin erek ve sonucu.

bilmeme bilgisi [Lot. *docta ignorantia = bilgince bilgisizlik*]: 1- Sokrotes'in "Bilmedigimi biliyorum." sözüne uygun olarak, kişinin bilmediğini kabul edip bilgiye götüren yolu aroması. 2- (Cusanus'ta) "Bilim yolu ile kazanılmış olon bilmeme." En yüksek varlığın, Tanrının sonsuzun kavranılomoz oluşu üzerine bilgi. Düşüncenin sınırlı olduğunu bilme.

bireşim [Alm. *synthese, Synthesis*] [Fr. *synthèse*] [İng. *synthesis*] [Yun. *synthesis*] [es. t. *terkip*]: 1- Bir çokluğu birlik içinde toplama, birleştirme: o. Çeşitli öğeleri bir araya getirme bir bütün içinde birleştirme. b. Bu birleştirmenin sonucu. Karşıtı bkz. **çözümleme.** 2- (Yöntem olarak) Tümdengelim yöntemi: Yalından karmaşık olana, tümelden tikele, zorunludon olosıyo, ilkeden onun uygulanmasına, genel yasadan bireysel duruma, nedenden etkiye, öncülden varılan sonuca giden düşünme biçimi; çıkarımsal usovurma. 3- Eytişimsel süreçte üçüncü evre: Sav-karşısav korşıtlığının daha yüksek bir bütünde ortadan kaldırılması: eytişimsel bireşim. bkz. **eytişim** 3.

bireşimsel yargı [Alm. *synthetisches Urteil*] [Fr. *jugement-proposition-synthétique*] [İng. *synthetic judgement*] [es. t. *terkibi hüküm*]: (Kant'ta) Yüklem kavramının konu kavramının dışında bulunduğu yargı. // Buna genişletici yargı da denir, çünkü bireşimsel yargı, konu kavramına, bu kavramda hiç düşünülmemiş olon ve bu kavramın çözümlenmesiyle çıkarılomoyacok olan bir yüklem katar. (Ör. "Cisimler ağırdır".) Karşıtı bkz. **çözümleyici yargı.**

bireşimsel yöntem [Alm. *synthetische Methode*] [Fr. *méthode synthétique*] [es. t. *terkibi metod (usul)*]: Belli önermelerden kalkıp bunların zorunlu sonucu olarak başka önermelere vorma yöntemi. // Bu yöntemde, doğru diye bilinen önermelerden kolkılır, bunlardan zorunlu sonuçlar çıkarılır, bu sonuçlardon da yenileri çıkarılarak doğruluğu kabul edilebilir önermelere varılır. Karşıtı bkz. **çözümleyici yöntem.**

birey [Alm. *Individuum*] [Fr. *individu*] [İng. *individual*] [Lat. *individuum, =* bölünmeyen < *dividere* = bölünmek] [Yun. *a-tomon* = bölünmeyen, kendi içinde bölünmez olan] [es. t. *fert*]: 1- Kendine özgülüğünü yitirmeden bölünemeyen "tek" varlık. // Genel olarak her var olan bir birey olabileceği gibi, bağımsız bir kişi olan insan da bir bireydir. 2- (Mantıkta) Bir türün kapsamı içine giren somut varlık. // Cins içinde bir çok türler vardır, her türde de her birinin kendine özgü nitelikleri olan belirsiz sayıda birey bulunur.

bireyci [Alm. *Individualist*] [Fr. *individualiste*] [İng. *individualist*] [es. t. *ferdiyetçi*]: 1- Bireyin haklarını savunan. 2- Bireycilik'ten yana olan. bkz. **bireycilik.**

bireycilik [Alm. *Individualismus*] [Fr. *individuolisme*] [İng. *individuolism*] [es. t. *ferdiye*]: 1- (Genel olarak) a. Bütüne, genele değil de, bireye, tek olana üstünlük tanıyan görüş. b. Bireyin kendine dayanması eğilimi. 2- (Fizikötesi açısından) a. Yalnızca tek olanın, bireyin bağımsız gerçekliği olduğunu; b. Gerçekte yalnız bireylerin bulunduğunu, tümel terimlerin gerçeklikte hiçbir karşılığı olmadığını savunan öğreti. 3- (Yöntembilim açısından) Tarihsel ve toplumsal alayların açıklanmasını bireysel ruhbilime dayandıran görüş. 4- (Gelenekçiliğin karşıtı olarak) Kurulu düzene eleştirmeden uyma yerine, bireylerin toplumda her türlü kurum, inanç, kanı ve eylem üzerinde tartışıp bunları yargılamaları gerektiğini savunan görüş (düşünce bağımsızlığı). 5- Toplumun kendi başına bir ereği olmadığı gibi, kendini kuran bireylerin üstünde bir ereğe *araç* da olmadığını savunan görüş. // Bu görüşe göre, toplumsal kurumların ereği: a. bireylerin mutluluğu, b. bireylerin yetkinliği olmalıdır; böylece, bireyin ereğine erişmesi için toplam ve devlet yardımcı araç olacaktır. 6- Kişiliğin ve kişisel sorumluluğun kaldırılamıyacağını dile getiren görüş. 7- Yaşamın, özellikle toplumsal yaşamın tek kişiler üzerinde kurulduğunu ileri süren ve bu tek kişileri özce aynı türden ve eşit haklı olarak kabul eden öğreti (aydınlanma felsefesi). 8- Başkalarıyla karşılaştırılamayan niteliksel özelliği ve bir kezliği içinde bireyin kendi değeri üzerindeki kanı (Shaftesbury, Herder). 9- Seçkin bireycilik: Bütün bireyleri eşit görmeyip, kimi bireylere özel koşulları ve özel nitelikleri dolayısıyla ayrı bir yer veren görüş (Nietzsche). 10- (Ekonomik yaşamla ilgili bireycilik) Her bireyin özgür olarak kendi ölçülerine göre kendi ekonomik işlerini düzenleyebileceğini savunan görüş ("Laissez-faire = Bırakınız yapsınlar." ilkesi).

bireyleşme [Alm., Fr., İng. *Individuation*] [Lat. *individuatio*] [es. t. *teferit*]: 1- Türsel bir örneğin bir bireyde gerçekleşmesi. (Ör. Mehmet'te insan örneğinin gerçekleşmesi). 2- Bağımsız kişiliğe varan gelişme süreci.

Bireyleşme ilkesi: Bir bireyi aynı türün bütün öteki bireylerinden ayırmayı gerçekleştiren ilke; bireyin varoluşunu gerçekleştiren ilke.

bireysel [Alm. *individuell*] [Fr. *individuel*] [İng. *individual*] [es. t. *ferdi*]: Bireye ilişkin, bireye bağlı olan.

bireysel ahlak felsefesi: Bireyin gelişmesini gözönünde bulunduran, kişiliği, sorumluluğu içinde bireyin kendini gerçekleştirmesini ve bire-

...n mutluluğunu erek edinen ahlak öğretileri. Karşıtı bkz. **toplumcu ahlak felsefesi.**

bireyselleştirme [Alm. *Individualisierung*] [Fr. *individualisation*] [İng. *individualization*] [es. t. *ferdileştirme*]: 1- Bireysel duruma getirme eylemi. 2- Ancak ortaklaşa ve genel olarak var olan şeyi bireylere uygulama ve yayma. 3- İnsanların doğal, toplumsal ve tarihsel gelişmesinden, kendine özgü olan şeylerin, özelliklerin, bireysel olanın çekilip çıkarılması. 4- Genelleştirmenin karşıtı olarak bireyselleştirme: Doğa bilimindeki genelleştirmeye karşı tarih bilimindeki "bireyselleştirici" yöntem; tarihçinin, konularını, bireysel özelliği, kendine özgülüğü içinde ele alması.

bireyselleştirmek [Alm. *individualisieren*] [Fr. *individualiser*] [es. t. *ferdileştirmek*]: Bir şeyi ayrı olarak, bireysel olarak göz önüne almak.

bireysellik [Alm. *Individualitaet*] [Fr. *individualité*] [İng. *individuality*] [Lat. *individualitas*] [es. t. *ferdiyet*]: 1- Birey olma olgusu. 2- Bir bireyin biricik ve kendine özgü oluşu. 3- Bir insanı başkalarından ayıran, ona kişilik veren şey. 4- Kendini sıradan bir insan olmaktan kurtarmış olma durumu.

bireyüstü [Alm. *Überindividuell*]: 1- Tek bireyi aşan. 2- Geneliikle bireylerin çevresini aşan, bireylerin bilincinden bağımsız olan.

birlik [Alm. *Einheit*] [Fr. *unité*] [İng. *unity*] [Lat. *unitas* < *unus* = bir] [es. t. *vahdet*]: (Somut anlamda) 1- Bölünemezliği içeren yalın bütün. 2- Çokluğun birliği; birlik haline gelmiş olan çokluk; yalın olmayan, ama yok edilmeden bölünemeyen birlik. 3- Bölünebilen birlik (yığışım = Aggregat). (Soyut anlamda) Bir olanın özelliği; parçalarından (bölümlerinden) herhangi bir tanesi kaldırılsa yapısı değişen organik bir bütün. Birlik kavramının felsefede çeşitli kullanımları vardır: 1- Mantıksal birlik: a. Kavramın birliği. b. Düşünmenin birliği. c. Kategori. d. Ide. 2- Fizik ötesi-spekülatif birlik: a. Karşıtların birliği (Nicolaus Cusanus'da, coincidentia oppositorum = karşıtların örtüşmesi; Hegel'de tinin eytişimsel birliği.) b. Bütünlük (Spinoza) c. Karşıtların her çeşit çokluğu üzerinde yükselen birlik (Plotinos'ta: bir olan). 3- Varoluşsal birlik: Karar vermedeki koşulsuzluğa dayalı varoluş birliği (Kierkegaard; varoluş felsefesi). 4- Estetik'te: Çokluğun bir bütün olarak verildiği görüsel birlik (estetiğin önemli bir ilkesi).

bitiştirici (yargı) [Alm. *Konjunktiv (Urteil)*] [Fr. *conjonctif*] [İng. *conjunctive*] [Lat. *conjunction*]: Bir öznesi ve bir çok yüklemi olan yargı. Evetleyici biçimi: S P_1dir ve P_2dir ve P_3dür. Değilleyici biçimi S ne P_1dir ne P_2dir ne de P_3dür.

biyolojizm bkz. **dirimbilimcilik.**

boşsözcülük [Alm. *Verbalismus*] [Fr. *verbalisme*] [İng. *verbalism*] [Lat. *verbum* = söz, sözcük] [es. t. *lafziye*]: Laf kalabalığı. Sözcüklerle oynama. Aslında hiçbir düşünce olmadan boşsözlerle konuşma. Bir insanın bilgisi olmadığı konuda konuşup karşısındakini lafa boğması.

bölme [Alm. *Einteilung*] [Fr., İng. *division*] [Lot. *divisio*] [es. t. *taksim*]: (Mantıkta) Cins kavramlarını tür, alttür vb. kavramlarına ayırma işi.

bulgulama [Alm. *Heuristik*] [Fr. *heuristique*] [Lat. *ars inveniendi* = bulma sanatı] [Yun. *heuriskein* = bulmak] [es. t. *ihtira, tekşif*]: Yeni olayları ve bilgileri bulma yöntemi ve öğretisi. (Tarihte) Belgelerin araştırılması; belgeleri araştıran tarihsel yöntem.

bulgusal [Alm. *heuristisch*] [Fr. *heuristique*] [İng. *heuristic*] [Yun. *heuriskein* = bulma] [es. t. *ihtirai, tekşifi*]: Araştırmaya, araştırma yapmaya ilişkin.

bulgusal varsayım [es. t. *tekşifi faraziye*]: Olayların ve bilgilerin bulunmasına götüren, olayların ve yeni bilgilerin elde edilmesini olanaklı kılan varsayım. // Burada önemli olan nesnel doğruluk değil, verimliliktir. Varsayımın doğruluğu yanlışlığı araştırılmaz. Bulgusal varsayım, olayların araştırılmasında yönetici düşünce olarak yalnızca geçici biçimde konmuş bir varsayımdır.

bulgusal yöntem [es. t. *tekşifi usul*]: Öğretilmek istenen şeyi öğrencilerin kendilerinin bulmasını sağlayan eğitbilim yöntemi.

Buridan'ın eşeği [Alm. *Buridans Esel*] [Fr. *âne de Buridan*]: Skolastiklerden Johannes Buridan'ın olduğu sanılan, ancak onun yazılarında rastlanmayan örnek: Eşit uzaklıkta bir saman torbası ile bir kova su arasında bulunup da, ikisinden birini seçemeden açlıktan ve susuzluktan ölen eşek. // Bu örnekle, salt istenç özgürlüğünü savunan öğretiye karşı, istencin temellendirici bir nedene dayanması gerektiği gösterilmek istenir.

buyruk [Alm. *Imperativ*] [Fr. *impératif*] [İng. *imperative*] [Lat. *imperativum*] [es. t. *emir*]: (Kant'ta)→ (Kişisel) ilkelerin (maxim) karşısına konulan nesnel geçerli ve bir gerekliliği (eylemin zorunluluğunu) dilegetiren ahlak önermesi. // Buyruklar ikiye ayrılır: Koşullu buyruk, koşulsuz buyruk. bkz. **koşullu buyruk, koşulsuz buyruk.**

büyük önerme [Alm. *Major, Obersatz*] [Fr. *majeure*] [İng. *major (premiss)*] [Lat. *maior (propositio)*] [es. t. *kübra*]: (Klasik mantıkta) Tasımın öncüllerinden büyük olanı; büyük terimi içinde bulunduranı ve önce geleni. Koşullu tasımda: Koşulun öne sürüldüğü önerme.

M - P İnsanlar ölümlüdür. (büyük önerme)

S - M Sokrates insandır. (küçük önerme)

S - P Sokrates ölümlüdür. (sonuç)

büyük terim [Alm. *Oberbegriff*] [Fr. *majeur*] [İng. *major (term)*] [Lot. *maior (terminus)*] [es. t. *büyük had*]: Tasımda: Sapsamı daha geniş olan, sonuç önermesinin yüklemi görevini taşıyan terim.

Ör. İnsan ölümlüdür.

Sokrates insandır.

Sokrates ölümlüdür.

Ölümlü büyük terimdir. P ile gösterilir.

C

canlıcılık [Alm. *Animismus*] [Fr. *animisme*] [İng. *animism*] [Lat. *animismus-anima* = ruh] [es. t. *ervahiye*]: 1- Olup bitenin ruhlar alanının gizli güçlerince yönetildiğine inanan ilkel anlayış. 2- Bağımsız bir ruhsal varlığın insanda ve doğa nesnelerinde yerleşik olduğuna inanan ilkel dinsel görüş. 3- Tek ve aynı ruhun düşünsel ve organik yaşamın ilkesi olduğunu ileri süren öğreti. 4- Çocukta bir düşünce biçimi olarak bütün cisimlerin canlı olduğuna inanma.

canlı özdekçilik [Alm. *Hylozoismus*] [Fr. *hylozoisme*] [İng. *hylozoism*] [Yun. *hyle* = özdek; *zoe* = yaşam] [es. t. *canlı maddecilik*]: Evrenin temeli olarak düşünülen özdeğin canlı olduğunu savunan öğreti.

cins [Alm. *Gattung*] [Fr. *genre*] [İng. *genus*] [Lat. *genus*] [Yun. *genos*]: (Mantıkta) Yakın türlerin içinde toplandıkları birlik. // Kendi içinde yeniden türleri bulunan her tür, o türler için cins olur. Ancak en aşağıda bulunan türler cins olamazlar bkz. **tür.**

cisim [Alm. *Körper*] [Fr. *corps*] [İng. *body*] [Lat. *corpus*]: 1- Bilinçten bağımsız olarak uzayda yer kaplayan nesne. 2- (Fiziksel olarak) Bölünebilirlik ve yer kaplama nitelikleri olan sınırlı bir özdek parçası.

cogito ergo sum bkz. **düşünüyorum, öyleyse varım.**

coincidentia oppositorum bkz. **örtüşme.**

conditio sine qua non bkz. **zorunlu koşul.**

contradictio in adiecto bkz. **nitelemede çelişki.**

coşku [Alm. *Enthusiasmus*] [Fr. *enthousiasme*] [İng. *enthusiasm*] [Lat. *en-theos* = Tanrıyla dolu olma] [es. t. *vecit*]: 1- Bir düşünceyle, doğruyla, güzelle dolu olup yücelme; ruhun kendini aşıp yükselmesi. 2- İnsanın "Tanrıyla dolu olması" durumu.

Ç

çağrışım [Alm. *Assoziation*] [Fr., İng. *association*] [es. t. *tedaî*]: Ruhsal olayların istencin aracılığı olmadan, kimi kez de istencin direnişine karşın birbirlerini bilinç alanına çekmesi. // Aristoteles'ten beri dört çağrışım yasası (ilkesi) kabul edilir: benzerlik, karşıtlık, yercebir arada bulunma, zamanca birbirinin ardından gelme.

çağrışım ruhbilimi: Çağrışım ve çağrışım yasalarını bütün ruhbilimin temeli yapmaya ve bütün ruhsal olayları onunla açıklamaya çalışan ruhbilim dalı. // Kurucuları David Hartley ve David Hume.

çatışkı [Alm. *Antinomie*] [Fr. *antinomie*] [İng. *antinomy*] [Yun. *anti-nomia*] [es. t. *tesavi-i nakizeyn*]: Yasaların ya da önermelerin kendi aralarında çelişikliği. (Kant'ta) Usun kendi içinde zorunluklukla düştüğü çelişmeler. // Kant dört türlü çatışkı ayırır: 1- Sav: Evren, uzay ve zaman bakımından sonludur; karşısav: sonsuzdur. 2- Sav: Herşeyin kendilerinden kurulduğu son, yalın parçalar vardır; karşısav: yoktur. 3- Sav: Evrende özgürlükle olan bir nedensellik vardır; karşısav: evrende özgürlük yoktur, her şey doğa yasalarına göre olup biter. 4- Sav: Evrenin nedeni olan zorunlu bir varlık vardır; karşısav: böyle bir varlık yoktur. Kant'a göre bu sorunların savları da karşı savları da aynı kesinlikle tanıtlanabilir. Oysa birbirine karşıt olan iki önermenin ikisini de doğru saymakla çelişmeye düşülmüş olunur.

çelişik [Alm. *kontradiktorisch, widersprechend*] [Fr. *contradictoire*] [İng. *contradictory*] [Lat. *contradictorius*] [es. t. *mütenakız*]: Aralarında çelişme bulunan (önermeler, yargılar, kavramlar, terimler). Buna göre: 1- Biri ötekinin değillenmesi olan terimler. (Ör. ak ve ak olmayan). 2- Aynı özne ve aynı yüklemi olan, ancak nitelik ve nicelik bakımından ayrı olan, yani biri olumlu öteki olumsuz, biri tümel öteki tikel olan önermeler. (Ör. "Herkes burada." tümel olumlu, "Bazıla-

rı burada değil.'' tikel olumsuz, ''Hiç kimse dinlemiyor.'' tümel olumsuz, ''Bazıları dinliyor.'' tikel olumlu). bkz. **karşıolum.**

çelişiklik ilkesi: İki→ çelişik önermenin aynı zamanda doğru olmadığı gibi, aynı zamanda yanlış da olamayacağı ilkesi.

çelişme [Alm. *Widerspruch*] [Fr., İng. *contradiction*] [Lat. *contradictio*] [es. t. *tenakuz*]: İki kavramın ya da yargının birbirini dışarda bırakan → karşıolumu. // Hegel felsefesinde itici güç olarak belirir, bkz. **eytişim.**

çelişmezlik ilkesi [Lat. *principium contradictionis*]: 1- (Varlıkbilimde) ''Aynı şeyin aynı bağlantılar içinde aynı durumda *olması ve olmaması* olanaklı değildir.'' (Aristoteles) Formülü: ''S aynı zamanda P ve P olmayan olamaz.'' Başka türlü söylendiğinde: ''S P dir.'' ve ''S P olmayandır.'' önermelerinin ikisi birden doğru olamaz. 2- (Mantıkta) Birbiriyle → çelişik iki yargının ikisinin birden aynı zamanda doğru olamayacağı, biri doğru ise ötekinin zorunlu olarak yanlış olacağı ilkesi.

çevre [Alm. *Mittel, Milieu*] [Fr. *milieu*] [İng. *environment*] [es. t. *muhit*]: Yaşamın gelişmesinde etki yapan doğal, toplumsal, kültürel dış koşulların toplamı.

çevre öğretisi [Alm. *Milieutheorie*]: Çevrenin insanlar üzerindeki önemi üzerine 19. yüzyılda Fransız filozofları A. Comte ve H. Taine'in geliştirdikleri öğreti.

çıkarım [Alm. *Schluss*] [Fr. *inférence*] [İng. *inference, illation*] [Lat. *illation, conclusio*] [es. t. *istidlal*]: Verilmiş bir ya da daha çok önermeden sonuç çıkarma edimi. Doğruluğu doğrudan doğruya bilinmeyen bir önermenin, doğru olarak kabul edilmiş olan başka önermelerle bağlantısına dayanarak doğruluğunu çıkarma işlemi. Şu biçimde de söylenebilir: ''Belli önermelerin kabul edilen ya da gerçek olan doğruluklarından ya da yanlışlıklarından, başka önermelerin kabul edilen ya da gerçek olan doğruluk ya da yanlışlıklarını çıkarmak.'' Önce gelen önerme ya da önermeler doğru ise çıkarılan sonuç da doğrudur, yanlışsa sonuç da yanlış olur. Çıkarımın kendisinin yanlış olması söz konusu değildir:

Bütün iki bakacaklılar insandır.

Kuş iki bacaklıdır.

Kuş insandır.

Burada çıkarım doğru yapılmıştır; ama yanlış olan birinci önermeden çıkan sonuç da yanlış olmuştur. // İki türlü çıkarım vardır: Bir öncüllü çıkarım - dolaysız çıkarım: Tek bir önermeden → evirme → tersevirme ya da → altıklık yoluyla yapılan çıkarım. Çok öncüllü çıkarım (tasım) -dolaylı çıkarım: Aralarında ortak bir → orta terimin bulunmasıyla birbirine bağlanabilen iki ya da daha çok önermeden yapılan çıkarım. bkz. **tasım.**

çıkmaz [Alm. *Aporie*] [Fr. *aporie*] [İng. *aporia*] [Yun. *Aporia:* a = sız, *poros* = yol, köprü, çıkış] [es. t. *gayr-i kabil-i hal mesele*]: Bir sorunda çözüme varmanın olanaksızlığı durumu; çıkış yolunun olmayışı.

çilecilik [Alm. *Askese, Asketik*] [Fr. *ascétisme*] [İng. *ascetism*] [Yun. *askein* den] [es. t. *zühdiye*]: 1- (Genel olarak) Töresel, dinsel ereklerle, doğal eğilimleri, içgüdüleri elden geldiğince azaltmaya çalışmak üzere, kendini yenme alıştırmaları yapma. 2- (Özel olarak) Dinsel ahlakta günahları bağışlatmak (kefaret) ya da beden isteklerini yenmek üzere istençli olarak acı çekme.

çirkin [Alm. *hässlich*] [Fr. *laid*] [İng. *ugly*]: 1- Estetikte güzelin karşıtı olan kavram: Hoşa gitmeme izlenimi uyandıran. 2- (Ahlak açısından) Yakışıksız görünen. 3- Biçimsiz, uyumsuz, biçimden yoksun. Bu anlamda çirkin, bir sanat nesnesi olarak, olumlu bir estetik değer niteliğini alabilir: Nasıl gerçek biçim, biçimden yoksun bir şeye biçim vererek oluşuyorsa, çirkin de güzelin oluşmasında etkili temel bir öğe olabilir.

çoğul [Alm., Fr., İng. *plural*] [Lat. *pluralis*] [es. t. *cemi*]: Birden çok birimlerden kurulu olan (sözcükler, terimler, önermeler). Çoğul kavram: Birden çok nesneyi gösteren kavram. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri. Çoğul önerme ya da yargı: Öznesi birden çok olan önerme ya da yargı. a. Ayrı ayrı öznelerden oluşabilir. (Ör. Ahmet, Mehmet vb. geldi.) b. Genel bir terim altında birleşmiş öznelerden oluşabilir. (Ör. Ankaralılar geldi.)

çokanlamlı: Anlamı birden çok olan sözcükler. bkz. **eşsesli.**

çokçuluk [Alm. *Pluralismus*] [Fr. *pluralisme*] [İng. *pluralism*] [es. t. *kesretiye*]: Gerçekliğin açıklanmasında birden çok ilkenin temelde bulunduğunu kabul eden öğreti.

çoktanrıcılık [Alm. *Polytheismus*] [Fr. *polythéisme*] [İng. *polytheism*] [es. t. *kesret-i ilah mesleği*]: Din ve felsefede birden çok Tanrının varlığı-

na inanma; bu inanç üzerine kurulu dinlerin ve felsefe öğretilerinin genel adı. Karşıtı bkz. **tektanrıcılık.**

çözümleme [Alm. *Analyse*] [Fr. *analyse*] [İng. *analysis*] [es. t. *tahlil*] [Yun. *analysis* < *analyein* = bileşik olanı yeniden ayırmak, çözmek, parçalamak]: Bir bütünü parçalara ayırma. // Çözümleme özdeksel olabileceği gibi (kimyasal çözümleme), düşünsel de olabilir. (Ör. Tanım bir kavramın çözümlenmesidir.) Çözümleme verilmiş olandan, somuttan öğelere yada ilkelere geri gider. Karşıtı bkz. **bireşim.**

çözümleyici felsefe [Alm. *analytische Philosophie*] [Fr. *Philosophie analytique*] [İng. *Analytical Philosophy*]: 20. yüzyılın başından beri özellikle Anglosakson dünyasında yaygınlaşan dil çözümlemelerine dayalı felsefe yöntemini geliştiren ve felsefenin görevini mantıksal dil çözümlemeleriyle sınırlayan felsefe akımlarının tümüne verilen ad. // En önemli temsilcileri: G.E. Moore, Russell, Wittgenstein, Ayer, Ryle, Wisdom, vb.

çözümleyici yargı [Alm. *analytisches Urteil*] [Fr. *jugement analytique*] [es. t. *tahlili hüküm*]: Bir kavramın salt çözümlenmesiyle varılan yargı. Yüklemi konusunun çözümlenmesiyle elde edilen önerme. // Buna "açıklayıcı yargı" da denir. Yüklem kavramı konu kavramında zaten verilmiştir. Kant'ta verilen örnek: "Bütün cisimler yer kaplar".

çözümleyici yöntem [Alm. *analytische Methode*] [Fr. *méthode analytique*] [es. t. *tahlili usul*]· 1- Bir birlikteki bağlamı iyice anlayabilmek için o birliği bölümlerine ve öğelerine ayırma. 2- Özelden genele, somuttan ilkelere geri gitme. // Bu yöntemle çözümleme şöyle yapılır: Önermeler dizisi tanıtlanmak istenen önermeyle başlar, bilinen bir önermeyle bitirilir. Burada birinci önermeden (tanıtlanmak istenen) kalkılarak her biri bir sonrakinin sonucu olacak biçimde ilerlenir, sonunda birinci önerme sonuncunun bir sonucu olarak ortaya çıkar ve zorunlu olarak onun gibi doğru olur. Karşıtı bkz. **bireşimsel yöntem.**

D

daimon: 1- Yunanca'da kişileştirilmiş belli bir Tanrıdan (theos) ayrı olarak insanüstü, Tanrısal etkinlikleri olan, kavranılamaz bir güce verilen ad. 2- Eski Yunan dünyasında Tanrıyla insan, gökle yer arasında bulunan, sonradan iyi ve kötü ruhlar olarak ikiye ayrılan varlıklara verilen ad.

daimonion bkz. **uyarı ses.**

Darvincilik [Alm. *Darwinismus*] [Fr. *darwinisme*] [İng. *Darwinism*] [es. t. *Darveniye*]: Charles Darwin'in geliştirdiği, insan da içinde olmak üzere bütün canlı varlık türlerinin doğuşunu ve gelişmesini en alt biçimlerinden başlayarak yaşama savaşı ile açıklayan dirimbilim ve felsefe öğretisi. // Bu öğretiye göre, yaşama savaşı doğal ayıklanma ve gelişmeyi sağlayan etkendir.

davranış [Alm. *Verhalten*] [Fr. *comportement*] [İng. *behaviour*]: Dıştan gözlemlenebilecek tepkilerin toplamı.

dayanak [Alm., Fr. *Substrat*] [İng. *substratum*] [Lat. *substratum*] [Yun. *hypokeimenon*] [es. t. *mabih-il-kıvam*]: Altta bulunan; temel. Niteliklerin taşıyıcısı; kendisine bir şey yüklenilen şey, töz. Bir gerçekliğin onaylanması için olayların (görüngülerin) arkasında ya da altında bulunması gereken şey.

dayantı [Alm. *Hypostase*] [Fr. *hypostase*] [İng. *hypostasis*] [Yun. *Hypostasis*] [es. t. *uknum*]: 1- Altta bulunan; temel; dayanak. 2- Lat. *substantia* ile eşanlamlı: Töz. (Lat. *sub,* Yun. *hipo* = altta). 3- Özne, kişi (tinsel töz olarak). 4- Bir kavramın, bir niteliğin tözleştirilmesi. Bununla ilgili olarak, hipoztaslaştırmak: Ancak bir ilinek, bir ide olabileni, bir töz, bir şey olarak göz önüne almak. Bir şeyi bağımsız bir töz haline getirmek. (Söylencebilimde) Tanrıların özelliklerinin ba-

ğımsızlaştırılması; örneğin bir adın kendi başına bir varlık gibi düşünülmesi.

dedüktif bkz. **tümdengelimli.**

dedüktion bkz. **tümdengelim.**

değer [Alm. *Wert*] [Fr. *valeur*] [İng. *value, worth*] [Lat. *valor*] [es. t. *kıymet*]: 1- Kişinin, isteyen, gereksinme duyan, erek koyan bir varlık olarak, nesne ile bağlantısında beliren şey. // İnsanların gereksinme, duyma biçimi ve istemelerinin türlü türlü oluşu, değerlemeleri de çoğaltığından sayısız değer türleriyle karşılaşılır. Ayrıca, birine yüksek bir değer olarak görünen bir şey, bir başkasına değeri az ya da değersiz görünebilir. 2- Her türlü deneysel yaşantının dışında, insanın isteme, duyma ve eğilimlerinden bağımsız olan, kendi başına var olan, "kendinde değer"i kabul eden felsefe görüşüne göre, aralarında bir aşama düzeni olan bu değerler bir "değerler alanı" kurarlar. Max Scheler ve Nicolai Hartmann bu görüşü savunurlar. // Değerler, biçimsel olarak: olumlu ve olumsuz, göreli ve salt, öznel ve nesnel değerler olarak ayrılırlar; içerik bakımından: nesne değerleri (hoş, yararlı, kullanışlı), mantıksal değerler (doğru), ahlaksal değerler (iyi), sanat değerleri (güzel) olarak ayrılırlar.

değer ahlakı [Alm. *Wertethik*]: 1- Konusu değerler olan ahlak felsefesi. 2- Ahlak felsefesinin bir bölümü olarak töresel değerler kuramı. 3- Aristoteles'e dayanan, özellikle Kant'ın biçimsel ahlak felsefesine karşı kurulmuş olan, bu yüzden M. Scheler'in "içeriksel değerler ahlakı öğretisi" dediği bir ahlak felsefesi biçimi.

değer duygusu [Alm. *Wertgefühl*]: Değerleri doğrudan doğruya içten kavratıp yaşatan duygu.

değer felsefesi [Alm. *Wertphilosophie*]: 1- Değerleri, felsefenin ana konusu olarak gören felsefe anlayışı. (Windelband, Rickert bu anlayışı savunurlar.) 2- Felsefenin değerleri (ekonomik, kültürel, mantıksal, ahlaksal, estetik, dinsel) inceleyen bölümü.

değer göreciliği [Alm. *Wertrelativismus*]: Değerlerin özneden bağımsız olarak var olduğunu kabul etmeyen görüş: Bütün değerler bir özne ile bağlantı içindedir, bir özneye göredir; kültür ve çağa bağlıdır, kültür ve çağa göre değişirler; her kültür ve çağın kendine göre değerleri ve değerlemeleri vardır.

değerli nesne [Alm. *das Gut*]: Değerlerin taşıyıcısı, değer niteliklerinin birliği (değerli nesnenin değere ilişkisi, nesnenin niteliklerine olan ilişkisi gibidir); ulaşılmaya değer gerçekler.

değerli nesneler öğretisi [Alm. *Güterlehre*]: İyi olan, değerli olan şeylerin nitelik ve aşama düzenini araştıran felsefe öğretisi.

değer nesnelciliği [Alm. *Wertobjektivismus*]: Değerlerin özneden bağımsız olarak var olduğunu kabul eden öğreti.

değer öğretisi [Alm. *Axiologie*] [Fr. *axiologie*] [İng. *axiology*] [Yun. *axios* = değer, *logos* = öğreti] [es. t. *kıymet nazariyesi*]: Değerler üzerine öğreti. Bu öğreti değerler alanını ilişkileri, özellikle aşama düzeni bakımından aydınlatmaya çalışır.

değer ruhbilimi [Alm. *Wertpsychologie*]: Değer sorunlarını, özellikle de değer yaşantılarını, değer duygularını ruhsal açıdan inceleyip araştıran ruhbilim dalı.

değer yargısı [Alm. *Werturteil*] [Fr. *jugement de la valeur*] [es. t. *kıymet hükmü*]: 1- Varlıkla değil, değerle ilgili yargı. 2- Bir değerlemeyi içeren yargı (değerleme yapan yargı).

değilleme [Alm. *Negation*] [Fr., İng. *negation*] [Yun. *apophasis*] [Lat. *negatio*] [es. t. *nefiy, inkâr, selb*]: Mantıksal bir yargıda yüklemin özneye olan olumsuz bağlantısı; önermede yüklemin olumsuz olarak konması. Karşıtı bkz. **evetleme.**

değilleyici [Alm. *negativ, verneinend*] [Fr. *négatif*] [İng. *negative*] [Lat. *negativus*] [es. t. *selbi, menfi, inkâri*]: Yüklemi olumsuz olarak konmuş (önerme). Karşıtı bkz. **evetleyici.**

deizm bkz. **yaradancılık.**

Dekartçılık [Alm. *Cartesianismus*] [Fr. *cartésianisme*] [İng. *Cartesianism*]: 1- Descartes'ın felsefesi. 2- Descartes'ın öğrencilerinin ve ardından gidenlerin öğretisi (Bossuet, Fénelon, Malebranche, Spinoza, Port-Royal vb.).

demiourgos (= Yun. işçi, yapıcı): 1- (Platon'da) Evrenin yapıcısı, kurucusu, evrene biçim kazandıran Tanrısal güç. // Bir ereğe göre oluşturan, etkileyen bir güç olarak demiourgas salt biçimler olan — ideaları örnek alarak dünyayı yaratmıştır. Bu görüş dünyayı yoktan var eden yaratıcı bir Tanrının olduğu düşüncesinden uzaktır. 2- (Plotinos'da) Evren ruhu anlamına da gelir. 3- Gnostiklere göre asıl Tanrıdan, en yüksek Tanrıdan başka bir Tanrı.

demokrasi bkz. **halkerki.**

deney [Alm. *Erfahrung, Experiment*] [Fr. *expérience*] [İng. *experience, experiment*] [Yun. *empeiria*] [Lat. *experientia*] [es. t. *tecrübe*]: Gerçekliği alana ilişkin her çeşit yaşantı, algılama, duyumlama, veril-

miş olma vb. Insan yaşamında bilincin karşılaştığı şeylerin tümü. (Felsefede) Gerçeklik üzerine kavramsal olmayan her türlü bilginin temeli: Her bilimin güvenilir olabilmesi için deneye dayanması, öte yandan bilginin salt deneyle kalmaması gerekir. Deneyin bilimsel amaçlarla, düşünce yoluyla düzenlenmesi, karşılaştırılması, bağlantılar kurulması, giderek doğrulanması ve tamamlanması gereklidir.

Yunanca *peiro* (deneme, sınama) sözcüğünden iki dizi sözcük türetilmiş: I. (Soyut ve genel anlamda kullanılan) *empeirio* ve türevleri: empirik, empirizm; II. (Somut ve daha teknik anlamda kullanılan) *experientio* (Latince *experiri* = deneme, deney yapma) ve türevleri: expérimenter, experimental, expérimentation.

I. *Empeirio* = deney, yaşantı, görgü [Alm. *Erfohrung*] [Fr. *expérience, empirie*] [İng. *experience*]: Episteme'ye (bilim) karşıt olan: İşlenmemiş bir olay üzerine dayalı bilgi. Olaylardan doğrudan doğruya kendimizin bilgi edinme yolu. Olaylardan edindiğimiz dolaysız bilgi. İnsanın kendi görmesi, kendi yaşantısıyla kazanmış olduğu şey; insanın kendi sınadığı deney.

empirique = görgüsel, deneysel, (deneyci): 1- Experimental (deneyimsel) ya da bilimsel olana karşıt olarak: Yöntemli bir denetlemeye başvurmadan doğrudan doğruya, sıradan yapılan deney. 2- Ussal ve dizgesel olana karşıt olarak: Yapılan deneyin verilerini yorumlamak ya da ussal bir dizge halinde düzenlemek için usa baş vurmadan sıradan bir deneme düzeyinde kalan deney. 3- Bazan, ama yanlış olarak: experimental'le eşanlamlı: Yöntemli ve ussal biçimde yapılan deney; deneyci yöntem (méthode empirique).

Empirisme bkz. **deneycilik.**

II. *Experientio* = deney [Alm. *Experiment*] [Fr. *expérience*] [İng. *experiment*]: Deneyle sınama, araştırma, deneyimleme edimi (deneyim); olayların kesin, tam ve yöntemli bir biçimde araştırılabilmesi ya da gözlemlenebilmesi için olabildiğince değişken koşullar altında canlı olarak yapma bir biçimde oluşturulması; gözlem, deneyim, tümevarım yoluyla edinilen yöntemli, bilimsel deney; tümevarımlı bilgi (Bacon'dan beri) hem tümdengelimli bilgiye hem de sıradan deneye karşıt olarak kullanılmıştır. (Felsefede) 1- (Usa karşıt olarak) Bilgide kazanılmış olan (şey). bkz. **deneycilik.** 2- Yapılmış olan deney: deneme, deneyler yapma, eylemi. a. Edilgin olarak yapılırsa (sıradan deney) bilgi amacı yoktur, deneysel empirik bilgi verir; b. etkin olarak yapılırsa (bilimsel deney) bilgi aracı özellikle bir varsıyımı denetlemek içindir ; deneylere dayanarak (experimental) bil-

gi elde eder. 3- (Geniş anlamda) Bir varsayımı denetlemek için yapılan her çeşit gözlem.

Experimentation = deneyim [Alm. *Experiment*] [İng. *experiment*]: Bir doğruyu ortaya çıkarmak üzere deneyin (2 b anlamında) yöntemli bir biçimde kullanılması.

Experimental = Deneysel: 1- Geniş anlamda (empirique'le eşanlamlı): Sıradan deneyi kullanır ve sonuçlar çıkarır. Deney odası (laboratuvar) tekniği kurulmadan önce de ruhbilim deneyseldi, ama empirik anlamında. 2- Empirik'e karşıt anlamda: bilimsel deneyi kullanır.

Expérience morale = töresel deney (töresel yaşantı). Ahlak değerlerinin gerçekliği üzerine bir bilincin doğmasını sağlayan yaşanmış eylem. *Expérience vécue* (Erlebnis-Erfahrung). bkz. **yaşantı.**

deney bilimleri [Alm. *Erfahrungswissenschaften*] [Fr. *sciences expérimentales*] [es. t. *tecrübi ilimler*]: Matematik ya da salt mantık gibi deneye dayanmayan ussal bilimlerin karşısında, deneye dayanan, bu arada düşünmenin araçlarını da kullanabilen bilimler.

deneycilik [Alm. *Empirismus*] [Fr. *empirisme*] [İng. *empiricism*] [es. t. *ihtibariye*]: Bilgimizin biricik kaynağının deney olduğunu savunan bilgi öğretisi. // Bu öğretiye göre, bütün bilgilerimiz deneyden gelir; anlıkta deneyden gelmeyen hiç bir şey yoktur. Yeniçağ felsefesinde deneyci bilgi öğretisinin (empirizmin) kurucusu Locke'dur. Başlıca temsilcileri F. Bacon, D. Hume, J. S. Mill. Karşıtı bkz. **usçuluk.**

deneyim [Alm. *Experiment*] [Fr. *expérimentation*] [İng. *experiment*] [es. t. *tecrip*]: bkz. **deney** II.

deney önermeleri [Alm. *Erfahrungssätze*]: Kavramsal olarak türetilmemiş olan, deneye dayanan önermeler.

deney yargıları [Alm. *Erfahrungsurteile*]: 1- Deneye dayanan yargılar. 2- (Kant'ta) Yalnızca öznel geçerliği olan duyu yargılarından ayrı olarak nesnel geçerlikleri olan deneysel (empirik) yargılar.

deontoloji [Alm. *Deontologie*] [Fr. *déontologie*] [İng. *deontology*] [es. t. *ilm-i vezaif*]: (Sözcük anlamı: ödev bilimi) → Ethik'i ödev bilimi olarak belirlemek üzere J. Bentham'ın kullandığı terim. (Deontology or the Science of Morality, 1834.) // Bu sözcük Kant'ın anladığı anlamda bir ödev öğretisi için kullanılamaz; deontoloji, ahlaksal ödevleri, şu ya da bu toplumsal duruma göre, deney yoluyla incelemeyi dile getirir. Hekimlikte, hekimlik ödevleri kuramı olarak özellikle kullanılmaktadır.

determinizm bkz. **belirlenimcilik.**

devimsel [Alm. *dynamisch*] [Yun. *dynamis ten*]: 1- Bir gücün etkisiyle hep devinim durumunda bulunan ve bulunduran, bir değişmesi olan. 2- Devinimi yalnızca fizik yasalarına bağlı olmayan, aynı zamanda etkin bir gücü, bir ereği de içeren.

devimselcilik [Alm. *Dynamismus*] [Fr. *dynamisme*] [İng. *dynamism*] [es. t. *kuvviye, dinamizm*]: 1- (Fiziksel devimselcilik) Özdeğin, güç ya da erkenin bir görünüş biçimi olduğunu öne süren felsefe öğretisi. 2- (Dirimbilimsel devimselcilik): Yaşamı, özdeğe egemen olan ve ona biçim veren güç olarak anlayan görüş. // Bu öğretinin karşısında, özdeği bir kitlenin taşıyıcısı olarak gören, onun ancak dışarıdan bir itilmeyle devinime geçebileceğini savunan mekanikçi anlayış yer alır. Devimselciliğe göre, her gerçeklik devimsel bir biçimde ortaya çıkar ve devimsel bir güce dayanır.

devinim [Alm. *Bewegung*] [Fr. *mouvement*] [İng. *move, motion, movement*] [Lat. *motus*] [Yun. *kinesis*] [es. t. *hareket*]: 1- Yer değiştirme; bir noktanın uzaydaki bir durumdan başka bir duruma geçişi; zaman içinde durum değiştirme. 2- Olabilirlikten gerçekliğe geçiş. 3- Bir ruh durumundan başka bir ruh durumuna geçiş; bir düşünce sürecinin başlaması. 4- Tarihin akışı içinde var olan düzeni değiştirmeye zorlayan toplumsal, tinsel vb. güçlerin baskısı.

devletçilik [Alm. *Etatismus*] [Fr. *étatisme*]: 1- Devleti tüm toplumsal görevlerin özellikle de ekonomik ve kültürel yaşamın düzenleyicisi olarak gören anlayış. 2- Genellikle devleti töre, kültür, hukuk vb.nin kaynak ve taşıyıcısı olarak görme eğilimi.

devlet felsefesi: Devletin ve toplumsal yaşamın özü, doğuşu, anlamı, temel ilkeleri ve temel biçimleri üzerine geliştirilen felsefe öğretileri. (Devlet felsefesini ilkin Platon ile Aristoteles kurmuşlardır.)

devrim [Alm. *Revolution Umwälzung*] [Fr. *révolution*] [İng. *revolution*] [es. t. *inkılap*]: 1- Yerleşik toplumsal düzeni değiştirme ve yeniden biçimlendirme; yavaş bir gelişme olan evrime karşıt olarak, toplumsal yaşayışta ve siyasal durumda birdenbire gerçekleştirilen, köklü ve temelli bir değişme. 2- Dünya görüşünde, felsefede, bilimde, sanatta vb. birdenbire olan değişmeler, eskimiş olanı kaldırıp yerine yepyenisini koyma. (Ör. Felsefede, Kant usu eleştirmesiyle düşüncede devrim yaptığını, Nietzsche de değerler alanında (ahlakta) devrim yaptığını öne sürer.)

dışavurum [Alm. *Ausdruck*] [Fr., İng. *expression*] [es. t. *ifade*]: Ruhsal olayların belli gösterge ya da betimlemelerle dışlaştırılması; bir iç'in, özellikle insan ruhunun algılanabilecek biçimde kendini dışa yan-

sıtması (yüz anlatımı ya da sözle). // Dil ve sanat ruhun kendini dışa vurma aracıdır; her kültür çeşitli ruh biçimlenmelerini dile getirir. Bilinçli ve bilinçdışı eğilimlerin; birey, toplum, ulus ve insanla ilgili ruh devinimlerinin her birinin kendine özgü bir dile getirilişi (dışavurumu) vardır.

dışavurumculuk [Alm. *Expressionismus*] [Fr. *expressionisme*] [İng. *expressionism*] [Lat. *exprimere* = dile getirmek, dışlaştırmak]: Doğalcılık ve izlenimciliğin karşıtı olan modern sanat akımı. // Bu akım, ön planda ne nesnel doğayı ne de öznel doğa izlenimlerini yansıtmak ister; onun dile getirmek istediği, ruhsal yaşantının içerikleri ile tinsel içeriklerdir.

dışdünya [Alm. *Aussenwelt*] [Fr. *monde extérieur*] [İng. *external world*] [es. t. *harici âlem*]: 1- İç algılarla kavranan şeylere karşıt olarak dış algılarla kavranan şeylerin tümü. 2- İnsanın içdünyasına, ruhsal yaşamına karşıt olarak onun dışında bulunan dünya. 3- ''Ben''den ayrı olanın tümü; bilinçten bağımsız olan, bilincin dışında olan şeylerin oluşturduğu dünya.

dışrak [Alm. *exoterisch*] [Fr. *éxotérique*] [İng. *exoteric*] [Yun. *ekso* = dışarda, dışta] [es. t. *harici*]: Dışarıdaki, dışta kalan. Karşıtı bkz. **içrek.**

dışrakçılar [Alm. *Exoteriker*] [Fr. *éxoteriques*] [İng. *exoterics*] [Yun. *eksoterikus*]: Eski Yunan felsefesinde henüz bir öğretinin içine girememiş olanlar. Gizemlere erişmemiş olanlar, yeni başlayanlar. Karşıtı bkz. **içrekçiler.**

diamat: Batı dünyasında ve Rusya'da eytişimsel özdekçiliğin (diyalektik materyalizm) kısaltılmış adı.

didişim [Alm. *Eristik*] [Fr. *éristique*] [İng. *eristic*] [Yun. *eristik* < *eris* = kavga, çekişme, tartışma] [es. t. *müşagabe*]: Tartışmada karşısındakini mantık oyunlarıyla ne olursa olsun çürütüp susturma. // Burada birtakım biçimsel cambazlıklarla tartışarak, karşıdaki kıstırılıp şaşırtılarak saçma yanıtlar vermeye zorlanır. Bu bakımdan gerçek tartışma sanatı olan → eytişim ile karıştırılmamalıdır. Didişim sanatını ilkin geç sofistler kullanmış, bu sanatı Sokratesçi bir okul olan Megara Okulu filozofları geliştirmiştir. Bu okuldan olanlara sonraları didişimciler (eristikçiler) denmiştir.

dil felsefesi [Alm. *Sprachphilosophie*]: Dilin özü, kökeni, anlamı, yapısı üzerine araştırmalar yapan felsefe dalı. // Dil üzerine çalışmalar eskiçağ felsefesinden beri sürmektedir. Ancak, dil felsefesini kesin olarak kuranlar Hamann, Herder ve W. v. Humboldt olmuştur.

dil-mantık bkz. **mantık** 5.

dinamik bkz. **devimsel.**

dinamizm bkz. **devimselcilik.**

dinfelsefesi [Alm. *Religionsphilosophie*] [Fr. *philosophie de la religon*] [es. t. *felsefe-i diniye*]: Dinin ilkelerinin özünü ve anlamını temellendirmeyi amaçlayan felsefe dalı.

dinginclik [Alm. *Quietismus*] [Fr. *quétisme*] [İng. *quietism*] [Lat. *quis* = dinginlik] [es. t. *mezheb-i sükün*]: Dünyadan yüz çeviren bir yaşama tutumu. Tam bir gönül dinginliği, tutkusuzluk içinde isteklerden sıyrılmış olarak, direnç göstermeden kendini Tanrı istencine vermeyi ve Tanrısal ruh dinginliği kazanmayı amaç edinen dünya görüşü.

dirimbilimcilik [Alm. *Biologismus*] [Fr. *biologisme*]: Gerçekliği tek yanlı olarak yalnızca dirimbilimsel açıdan inceleyen, organik yaşamın kavramlarını öteki gerçeklik alanlarına da uygulayan görüş.

dirimselcilik [Alm. *Vitalismus*] [Fr. *vitalisme*] [İng. *vitalism*] [Lat. *vita* = yaşam] [es. t. *hayatiye*]: Yaşam olaylarını fiziksel-kimyasal güçlerle değil de özel bir yaşama ilkesi, yaşam gücü ile açıklayan öğreti. 1- Eski, Aristoteles'e bağlı olan dirimselcilik, doğa olaylarını bir → entelekheia'nın özdek biçiminde ortaya çıkışı ile açıklamış; sonradan modern nedensel-mekanik dünya görüşünün egemen oluşu ile bir yana itilmiştir. 2- Yeni dirimselcilik 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılda Driesch, Reinke, Becher, Uexküll'le geliştirilmiştir. Bu yeni dirimselcilik yaşam olaylarının nedensel-mekanik yasalarla açıklanamayacağını; yaşam sürecinin özerkliğinin ve etkinliğinin, bir plana göre, bir ereğe doğru ilerlemeye çalışan kendine özgü bir yasası bulunduğunu öne sürer. 3- Son zamanlarda — güdümbilime dayanan dirimbilimciler, dirimselciliğin kesin olarak çürütülmüş olduğunu ileri sürüyorlar.

diyalektik bkz. **eytişim.**

diyalektik materyalizm bkz. **eytişimsel özdekçilik.**

dizge [Alm. *System*] [Fr. *système*] [İng. *system*] [Yun. *systema* < *synestanai* = birlikte yerleştirmek, örgütlü bir bütün içinde toplamak, bir araya koymak, birleştirmek] [es. t. *sistem, manzume, meslek*]: Birlikli bir ilkeye göre düzenlenmiş bütün. Bu anlamda: 1- Kendi içine kapalı, düzenli bir bütün. (Ör. evren, yıldızlar dizgesi.) 2- Bir ilkeye ya da dünya görüşüne göre düzenlenmiş düşünceler, bilgiler, öğretiler bütünü. 3- Birbirine bağlı bilimsel ya da felsefi düşünceler birliği; bir

düşün (ide) yöresinde toplanmış çeşitli bilgiler. // Dizge kuramdan daha geniştir; bir filozofun felsefe dizgesi onun kuramlarının bütününden oluşur.

docta ignorantia bkz. **bilmeme bilgisi.**

dogma [Alm. *Dogma*] [Fr. *dogme*] [İng. *dogma*] [Yun. *dogma*] [es. t. *nass*]: 1- Bir felsefe okulunda benimsenen, doğru diye ileri sürülen öğreti. 2- Doğruluğu sınanmadan benimsenen ve bir öğretinin ya da ideolojinin temeli yapılan sav.

dogmacılık [Alm. *Dogmatismus*] [Fr. *dogmatisme*] [İng. *dogmatism*] [es. t. *nassiye*]: 1- Öne sürülen öğreti ve ilkeleri eleştirmeden doğru olarak benimseyen ve benimsediği varsayımlardan katı bir yöntemle önermeler türeten felsefe anlayışı. Karşıtı bkz. **kuşkuculuk.** 2- (Kant'ta) Salt usun kendi gücünü eleştirmeden tuttuğu dogmatik yol. Karşıtı bkz. **eleştiricilik.** 3- Düşüncenin özgürlüğünü ve bağımsızlığını sınırlayan ya da ortadan kaldıran her türlü düşünme biçimi.

dogmatik [Alm. *dogmatisch, Dogmatik*] [Fr. *dogmatique*] [Yun. *dogmatike*] [es. t. *nassi*]: 1- Deney bilgisini, deneye dayanan kanıtları yadsıyarak, kanılarını inanç öğretilerinden çıkaran (düşünme biçimi). 2- Felsefe ve din dogmalarının bilimsel (mantıksal) ve dizgesel bir yolla ortaya konuluşu.

doğa [Alm. *Natur*] [Fr., İng. *nature*] [Lat. *natura*] [Yun. *physis*] [es. t. *tabiat*]: 1- Her var olanın doğuşunda özünü kuran şey. 2- İnsanın koyduğu kuruluşlar, biçimlerle (kültür, sanat, teknik) karşıtlık içinde, kendi kendine oluşan, biçimlenen. 3- İnsanın karşısında olan, ona yabancı, bu yüzden de bilinmeyen, kendi gücünün üstünde olan, onun dışında olan. 4- Koyumların (konulmuş olanın = thesei) karşısında, kendiliğinden olan; yapma olana karşı doğal olan. 5- Duyulur, algılanır dış nesnelerin tümü. 6- Evren. 7- Herşeyi kuşatan gerçekliğin tümü (doğa ya da Tanrı). 8- Yaratıcı, oluşturucu güç. 9- Doğurucu, besleyici, koruyucu "doğa ana". 10- Doğa bilimlerinin konusu olarak, değerlerin dışında olan gerçeklik: canlı ve cansız doğa. 11- Nedensellik yasasının egemen olduğu alan. 12- Düşüncel (ideal) varlıklardan ayrı olarak gerçek olanın varlıkbilimsel ilkesi. 13- Bir bireyin kendine özgü çizgilerinin tümü; bir bireye özgü olan nitelikler, özel belirtiler. 14- Bir varlık türünde bireysel ya da toplumsal deneylerle kazanılmış olana karşıt olarak, onda doğuştan olan, kendiliğinden olan her şey. 15- (Varoluşçu felsefede) Bireyde özgür istençten bağımsız olan; ama insan, özü bakımından özgürlük olduğuna göre, onda baştan olmayan. Özgürlük, insanın kendisine bir doğa kazandırmasıdır, ya da sonsuz doğa olanaklarından birini seçmesidir.

doğa bilimleri [Alm. *Naturwissenschaften*] [Fr. *sciences naturelles*] [İng. *natural sciences*] [es. t. *tabii ilimler, tabiat ilimleri*]: Nedensellik yasasına dayanmaları, matematiksel kuruluşları, değerleme yapmayan genelleştirici yöntemleriyle kültür bilimlerinden ayrılan, doğa araştırmalarına yönelik bilimler. // Doğa bilimleri: 1- Görevlerine göre: salt ve uygulamalı doğa bilimleri. 2- Konularına göre: canlı ve cansız doğanın bilimleri. 3- Yöntemlerine göre: a. matematiksel ve deneysel araştırmalar (fizik, kimya, dirimbilim, ruhbilim); b. betimleyici ve çözümleyici araştırmalar (bitkibilim, hayvanbilim, insanbilim), c. doğa tarihi ve doğa bilgisi (coğrafya, yerbilim, gökbilim) olarak ayrılırlar.

doğa felsefesi [Alm. *Naturphilosophie*] [Fr. *philosophie de la nature*] [İng. *philosophy of nature*] [es. t. *tabiat felsefesi*]: 1- (Eski Yunan'dan yeniçağa değin doğa bilimleri ile aynı anlamda) Doğa üzerine; doğanın özü, biçimleri ve gerçekleri üzerine bilim. Newton bile kendi evren mekaniğini "doğa felsefesinin matematiksel ilkeleri" olarak adlandırıyordu. 2- (Fizikötesinde) Özellikle Alman idealistlerinin yüksek bir doğa bilgisine erişmek için doğayı felsefe açısından inceleme denemeleri. 3- (Bilimsel doğa felsefesi) Doğa üzerine değil, doğa bilimleri üzerine felsefedir; a. Tek tek bilimlerin araştırmalarına dayanarak doğa üzerine kuşatıcı bir felsefe görüşüne varmak isteyen; b. özdek, uzay, zaman, yasalılık, mekanikçilik, dirimselcilik vb. gibi doğa bilimlerinin ana kavramları, temelleri, varsayımları üzerine felsefe yapmak isteyen bilgi dalı.

doğalcılık [Alm. *Naturalismus*] [Fr. *naturalisme*] [İng. *naturalism*] [es. t. *tabiiye*]: Her şeyi doğaya indirgemeye çalışan dünya görüşü. // Doğaya verilen anlama göre türlü biçimler alır.

(Doğa bilimlerinde) Anorganik doğa bilimlerinin ilkelerini saltlaştıran, yöntemlerini tüm gerçekliğe aktaran görüş (bilimsel doğalcılık).

(İnsanbilimde) İnsanı yalnızca bir doğa varlığı olarak gören, insanın doğa içinde ayrı, kendine özgü bir yeri olduğunu ileri süren bütün görüşleri yadsıyan öğreti (insanbilimsel doğalcılık).

Ahlak felsefesinde (ethikte) a. Doğal yaşama yararlı olan şeyleri iyi ve doğru bulan görüş (pragmacılık), b. Ahlakı doğal güçlerin, içgüdülerin etkisinden kalkarak açıklamaya çalışan anlayış.

(Estetikte) Sanatın ereğini doğayı olduğu gibi yansıtmada, gerçekliği bütün çıplaklığı ile ortaya koymada bulan öğreti.

doğal durum [Alm. *Naturzustand*] [Fr. *état de nature*] [İng. *state of nature*]: 1- Uygarlaşmamış bir insan öbeğinin durumu. 2- Eğitilmemiş

bir insanın bireysel durumu. 3- Insanların toplum kurmadan önceki varsayımsal durumu. // Bu, Rousseau'ya göre insanların suçsuz ve barış içinde özgürce yaşadıkları bir durum, Hobbes'a göre ise herkesin herkesle savaşı durumudur.

doğal ışık [Fr. *lumière naturelle*] [Lat. *lumen naturale*] [es. t. *nur-i tabii*]: Doğal bilgi yetisi. Bu anlamda: 1- (Plotinos ve Augustinus'ta) Insanın içinde bulunan ve bilgi elde etmeye olanak sağlayan ''ışık''. 2- (Descartes'ta) Tanrının insana verdiği bilme yetisi. // Usun doğrulara dolaysız ve apaçık olarak varmasını sağlar.

doğaüstü [Alm. *Übernatürlich*] [Fr. *surnaturel*] [İng. *supernatural*] [es. t. *fevk-at-tabia*]: 1- Doğanın üstünde olan. 2- Doğa yasalarına bağlı olmayan. 3- Doğa gerçekleriyle açıklanamayan.

doğru [Alm. *wahr, | richtig*] [Fr. *vrai*] [İng. *true*] [Lat. *verus*]: 1- Gerçeğe uygun olan. 2- (Mantıkta) Düşünme yasalarına uygun olan.

doğruculuk [Alm. *Wahrhaftigkeit*] [Fr. *véracité*] [İng. *veracity*] [Lat. *veracitas*] [es. t. *sıdk*]: Doğruyu söyleyen kimsenin öz belirtisi, niteliği. Bir insanın söz ve eylemleriyle kanı ve inançlarının, düşünüşünün uyuşması. Bir insanın kendi kendisiyle uyum içinde oluşu. Özü, sözü bir olan kimsenin durumu.

doğrulama [Alm. *Verifikation*] [Fr. *vérification*] [İng. *verification*] [es. t. *tahkik*]: Bir varsayımın doğruluğunu denetlemek için, deney ve mantıksal tanıtlama yoluyla yapılan işlemlerin tümü.

doğrulamak [Alm. *verifizieren*] [Fr. *vérifier*] [İng. *verify*]: Bir önermenin doğruluğunu ya da yanlışlığını saptamak ereğiyle olayları inceleyip araştırmak.

doğruluk [Alm. *Wahrheit, Richtigkeit*] [Fr. *vérité*] [İng. *truth*] [Lat. *veritas*] [Yun. *alétheia* = açık olma, kendini açık olarak ortaya koyma durumu] [es. t. *hakikat*]: I. 1- Düşüncenin gerçekle uyuşması. Yargı ve önermelerin gerçeğe uygun olması, verilmiş bir olguyla uyuşması (içeriksel doğluk). 2- Düşüncenin kendi kendisiyle uyum içinde olması, çelişik olmaması (biçimsel doğruluk - biçimsel mantıkta-). // Leibniz doğruları ikiye ayırır: Olgu doğruları (vérités de fait): Deneye dayanan doğrular. Bunlar zamana bağlıdır, belirli koşullar altında, belirli bir zaman noktasında gerçekleşmiş olmakla içerik kazanırlar (deneysel doğruluk). Us doğruları (vérités de raison): Doğruluk nedeni yalnızca usta bulunan, zamana bağlı olmayan, zamandışı olan, her zaman her yerde geçerli olan doğrular (mantıksal doğruluk). Olgu ve us doğruları kavramlarını ilkin Leibniz kullanmıştır.

II. (Ahlak felsefesinde) bkz. **adalet.**

doğurtma [Alm. *Maieutik*] [Fr. *maieutique*] [İng. *maieutics*] [Yun. *maieutike (tekhne)* = doğurtucu, doğum yardımcısı, doğurtma sanatı, ebelik] [es. t. *istilat, sanat-ı tevlit*]: Soktrates'in, karşısındakine sorular sorarak onun ruhunda saklı bulunan tinsel güçleri ve bilgileri çekip çıkarma yöntemine (bunu annesinin ebelik sanatına benzeterek) verdiği ad.

doğuştan [Alm. *angeboren*] [Fr. *inné*] [İng. *innate*] [es. t. *vehbi, fıtri*]: Bir varlığın doğasında bulunan, doğduktan sonra kazanılmış, öğrenilmiş şeylerin sonucu olmayan, doğuşla birlikte var olan. // Şunlar doğuştan getirilebilir: 1- Olmuş bitmiş biçimiyle doğuşla birlikte var olan bir özellik (ör. bir sakatlık). 2- Doğuştan var olan ve geliştirilmesi olanağı bulunan bir yetenek (ör. müzik yeteneği). 3- Doğuşla var olan, ama bilinçlendirilmeye gereksinmesi olan. bkz. **doğuştan ideler**

doğuştan ideler [Alm. *angeborene Ideen*] [Fr. *idées inneés*] [İng. *innate ideas*] [Lat. *ideae innatae, notiones innatae*] [es. t. *vehbi, fıtri fikirler*]: İnsan usunda baştan beri yerleşik olan ideler ve kavramlar; a. Bütün insanlarda ortak olan kavram ve ideler. b. Duyulur deneyle kazanılmayan ya da temellendirilemeyen ideler ve kavramlar (ör. matematiksel kavramlar). (Descartes'da) Deneyden edinilmemiş olan, ruhumuzda önceden yerleşik olarak bulunan düşünceler ya da tasarımlar (ör. Tanrı düşüncesi). Descartes'a göre bilinç olayları ve bilginin önsel biçimleri doğuştandır; yalnız Descartes "doğuştan ideler" derken, insanın birtakım düşünceleri dünyaya "hazır olarak" birlikte getirmiş olduğunu anlamaz, bu gibi düşünceleri geliştirebilmek için insanda doğuştan bir yatkınlık olduğunu söylemek ister.

doksograflar bkz. **öğreti düzenleyicileri.**

dokuzluklar [Alm. *Enneaden*] [Yun. *ennéas* = dokuz]: Plotinos'un yapıtlarına verilen ad. // Öğrencisi Porphyrios, Plotinos'un ölümünden sonra kalan yazıları her birinde 9 bölüm bulunan 6 kitapta bir araya toplamış bu yüzden yapıt "dokuzluklar" adını almıştır.

dönüşümcülük [Alm. *Transformationstheorie, Deszendenztheorie*] [Fr. *transformisme*] [İng. *transformism*] [es. t. *istihaliye*]: Yaşayan türlerin, yalın biçimlerden karmaşık biçimlere doğru evrimle gelişerek ortaya çıktığını öne süren öğreti. bkz. **evrimcilik** I, **Darvincilik, Lamarkçılık.**

durum [Alm. *Situation*] [Fr., İng. *situation*] [Lat. *situs* = yerleşik olan, konulmuş olan] [es. t. *vaziyet*]: 1- (Genel olarak) a. Belli bir zamanda, belli bir yerde belli bir çevrede bulunma; belli bir çevreye konulmuş olma. b. Bir insanın çevresiyle somut bağlantısı. 2- (Aristoteles'te) On kategoriden biri: Duruşu belirleyen ilinek. (Ör. İnsanın oturuyor, koşuyar durumda olması.) 3- (Günümüz felsefesinde) İnsanın kendisini içinde bulduğu somut gerçeklik. // Bu gerçeklik kendisine önceden belli olanaklar açar, öte yandan da olanakları kapar.

duyarlık [Alm. *Sensibilität, Sinnlichkeit*] [Fr. *sensibilité*] [İng. *sensibility*] [es. t. *hassasiyet*]: 1- Duyular yoluyla algılama yetisi; duyu izlenimlerini alma yeteneği. 2- (Kant'ta) Görüler sağlayan yeti; insanda bilgiyi sağlayan, bilgiyi oluşturan iki yetiden (duyarlık ve anlık) biri. // Duyarlık ile nesneler bize verilir, anlık ile bu nesneler üzerinde düşünülür ve kavramlar oluşturulur.

duygu [Alm. *Gefühl*] [Fr. *sentiment*] [İng. *feeling, sentiment*] [es. t. *his*]: 1- Yeniçağın usçu felsefesindeki anlamı: (Leibniz'te) karışık tasarım, bulanık, karanlık düşünme ve duyma. 2- Anlık ve istencin yanında, duyma yetisi, haz ve acı duyabilme olarak beliren üçüncü temel yetiye verilen ad. 3- Kendine özgü bir ruhsal devinim ve devinimlilik. Bu anlamda duygu: a. Belirli bir şeye yönelmiş özel bir duygu; b. Tümüyle duygu ve duygu durumu olabilir. Anlam ve kökenine göre daha kesin ayrımlar da yapılır: 1- Bedenin belli bir yerinde yerleşmiş olan duyumlar (duyu organları aracılığı ile); bunlar bir noktadadır, süresizdir ve duyum yönünden süreklilikleri yoktur. 2- Taşıyıcı temel yaşama duygusu; temel yaşama duygululukları ve temel duygulanımlar bunun özünü oluştururlar. 3- Özel ruhsal duygular (üzüntü). 4- Kendini ve kendi değerini duyma (aşağılık duygusu). 5- Tinsel duygular; a. durumsal (mutluluk), b. bir şeye yönelmiş, özellikle estetik, tinsel-düşünsel (şaşma, hayranlık) ve ahlaksal-toplumsal duygular (ödev duygusu, saygı).

duygu ahlakı [Alm. *Gefühlsmoral*] [Fr. *morale du sentiment*] [es. t. *his ahlakı*]: Ahlaksal isteme ve eylemlerin güdülerini duyguda, eğilimde, duygulanımlarda gören ahlak felsefesi. // Bu anlayışta, insanda bir ahlak duygusunun (moral sense) varlığından söz edilir; burada özellikle iyi için duyulan duygu, daha geniş anlamda, duygudaşlık duygusu ve güzele, uyumlu olana duyulan estetik duygular söz konusudur. Başlıca temsilcileri; en önemlileri Shaftesbury ve Hutcheson olan ve ''İngiliz Ahlakçıları'' diye adlandırılan filozoflardır.

duygudaşlık [Alm. *Sympathie*] [Fr. *sympathie*] [İng. *sympathy*] [Yun. *sympatheia*] [es. t. *tecazüp*]: 1- Birlikte duygulanım, bir şeyi birlikte yaşama, birlikte duyma; başkasının duygularını paylaşma. 2- Bir insanın bir başkasına karşı doğrudan doğruya bir eğilim duyması; bu eğilim belli bir nedene dayanmayabilir, onu iyice tanımadan da olabilir.

duygulanım [Alm. *Affekt, Affektion*] [Fr., İng. *affection*] [es. t. *teessür*]: 1- Etkilenme. 2- Duyarlığın devinime geçişi. 3- Dış nedenlerle bir ruh durumunun değişmesi. 4- Tutkudan daha düzenli, ama daha güçsüz olan seçkin bir eğilim.

duygululuk [Alm. *Empfindlichkeit*] [Fr. *sensibilité*] [İng. *sensibility, sensitiveness*] [es. t. *hassasiyet*]: 1- (Genel olarak) Duyumları yaşama yeteneği. 2- Uyarımları alıcılıktaki incelik. 3- Çabuk, kolay heyecanlanma eğilimi, hafif bir alınma, kırılma.

duygusal [Alm. *sentimental, empfindsam*] [Fr., İng. *sentimental*] [es. t. *hissi*]: 1- Duyguya ilişkin olan; duyguya dayanan. 2- Duygunun ağır bastığı, aşırı etkilediği (şey ya da insan).

duygusal düşünme [Alm. *emotionales Denken*]: Bilgiye dayalı düşünmenin karşısında, duygusal yaşamdan çıkan ve onunla belirlenen düşünme.

duygusallık [Alm. *Empfindsamkeit, Sentimentalität*] [Fr. *sentimentalité, sensibilité*] [İng. *sensibility, feeling*]: Duyumların ve duyguların ağır basması, aşırı bir biçimde insanı etkilemesi durumu.

duyu [Alm. *Sinn*] [Fr. *sens*] [İng. *sense*] [Lat. *sensus*] [es. t. *hasse*]: Uyarımları alma yetisi. // Başlıca duyular olan görme, işitme, tatma, koklama ve dokunma duyuları, duyu organları aracılığıyla alınır. Ayrıca basınç ve ısı duyuları, denge duyusu, uzay duyusu, zaman duyusu, yön duyusu gibi duyular da vardır.

duyulur [Alm. *sensibel*] [Fr., İng. *sensible*] [Lat. *sensibilis*] [es. t. *mahsus*]: Duyularla algılanan, duyularla verilmiş olan gerçekliğe ilişkin (Mundus sensibilis = duyulur dünya, algılanan dünya, görüngüler dünyası).

duyum [Alm. *Empfindung*] [Fr., İng. *sensation*] [es. t. *ihsas*]: Bir duyu organının uyarılmasıyla oluşan psiko-fizyolojik olay (ışık duyumu, gü-

rültü duyumu vb.). Felsefe ve ruhbilimde: a. Duyumlama edimi. b. Algıları oluşturan, doğrudan doğruya verilmiş gereç. c. Yapma çözümlemelerle elde edilen ya da araştırılan, algının en yalın kurucu parçaları; bu kurucu parçalara en yalın belirli uyarımlar karşılıktır.

Dirimbilimsel fizyolojik olarak: Bir canlının bir anlık bir devinim ya da organ durumunun bir özeğe bildirilmesi.

duyumculuk [Alm. *Sensualismus*] [Fr. *sensualisme*] [İng. *sensualism*] [es. t. *ihsasiye*]: 1- Bütün bilgilerin yalnızca duyumlardan geldiğini, duyu algılarına dayandığını ileri süren öğreti. // Formülünü Locke'un şu ünlü tümcesinde bulur: "Daha önce duyularda bulunmayan hiç bir şey anlıkta yoktur." 2- (Ruhbilimsel açıdan) Bütün ruhsal olayları duyumlara geri götüren (indirgeyen) anlayış. 3- (Ahlak felsefesi açısından) Yaşamın anlam ve ereğini duyu hazlarında bulan öğretiler. Duyumculuğun ilkçağda temsilcileri, Kyrene Okulu ve Epikurosçulardır. Yeniçağda ise özellikle Locke ve Condillac'tır.

duyumsamazlık [Alm. *Apathie*] [Fr. *apathie*] [İng. *apathy*] [Yun. *apatheia*] [es. t. *fıkdan-ı hassasiyet*]: 1- (Genel anlamda) Duygusuzluk; az ve yavaş tepki gösteren ve bunun sonucu duygulandırıcı nedenlere karşı kayıtsız kalan insanın niteliği. 2- (Stoa felsefesinde) Bilge kişinin kendini eğitme ülküsü olarak, duygulanımlardan bağımsızlık, usa uygun olmayan duygular karşısında özgür olma ve böylelikle → sarsılmazlık ereğine ulaşma durumu.

duyusal [Alm. *sensitiv, empfindlich*] [Fr. *sensitif*] [İng. *sensitive*] [es. t. *hissi*]: 1- En küçük bir uyarıma tepki gösteren. 2- Duyularla alınan hazlara ilişkin olan.

duyusal duyumlar: Görme, işitme, koklama, tad alma, dokunma, deri (basınç, ısı) duyumları; kinestetik duyumlar (devinim, durum); acı ve organ duyumları (açlık) olarak ayrılırlar. Her duyumun belli bir duyum niteliği (yeşil, acı, sert), belli bir duyum yoğunluğu (göz kamaştıran, mat) ve belli bir duyum süresi vardır.

duyuüstü [Alm. *übersinnlich*]: 1- Duyularla verilmeyen. 2- Algılama yoluyla değil, düşünmeyle kavranan. 3- Duyuların, bununla ilgili olarak deney dünyasının dışında bulunan.

dünya [Alm. *Welt*] [Fr. *monde*] [İng. *world*] [Lat. *mundus*]: 1- a. Birbiriyle yasal bağlantısı olan, bir düzenle belirlenmiş tek tek şeylerin ve olayların bütünü. (Ör. öbür dünya-bu dünya, duyulur dünya-düşünülür dünya, dışdünya-içdünya, görüngüler dünyası - kendinde şeyler dünyası; gelip geçici dünya-ideler dünyası.). b. Aynı yasalara ve ay-

nı düzene bağlı olan nesnelerin, varlıkların oluşturduğu bütün. (Ör. Bitkiler dünyası hayvanlar dünyası vb.) 2- Üzerinde yaşadığımız yeryüzü gezegeni. 3- İnsan varoluşunun içinde yer aldığı çevre. 4- Bilincin bağlılaşık kavramı; bilincin dışında kalan nesnelerin oluşturduğu bütün (nesneler dünyası).

dünya görüşü [Alm. *Weltanschauung*]: Evrenin ve yaşamın anlamını, ereğini, değerini, insan varlığını ve davranışlarını bütünüyle kavramağa çalışan genel düşünce; evrene toplu bir bakış. Bu bağlamda: 1- Bir insanın davranış, değerleme, düşünüş ve eylemlerinde dile gelen, yaşam üzerindeki kanılarının bütünü. 2- Dünya ve gerçekliğe insan ve insanın yaşantıları açısından toplu bakış. (Bu bakış kuramsal ve bilimsel sonuçları göz önünde bulundurmaz.) 3- Dünyaya ve insanın dünyadaki yerine felsefe açısından toplu bir bakış. Dizgesel olarak özellikle fizikötesi doğa felsefesi, insanbilim, ahlak felsefesi, tarih felsefesi ve din felsefesi çerçevesinde ele alınıp işlenmiştir.

düşlem [Alm. *Einbildung, Phantasie*] [Fr. *fantaisie*] [İng. *fantasy*] [Lat. ve Yun. *phantasia*] [es. t. *hayal*]: Karşılığında bir gerçeklik bulunmayan görüsel tasarım.

düşlem gücü [Alm. *Einbildung, Phantasie*] [Fr. *fantaisie*] [İng. *fantastic*] [Yun., Lat. *phantasia*] [es. t. *muhayyile, hayal gücü*]: 1- Görüsel tasarım gücü, tasarım etkinliği, hayalgücü, yaratıcı hayalgücü. 2- Düş kurmak anlamına: algılananı içimizde etki yapacak denli yoğun bir biçimde ruha almak, içimizde kurmak.

düşünce [Alm. *Gedanke*] [Fr. *pensée*] [İng. *thought*] [es. t. *fikir*]: 1- Düşünme ediminin içeriği. 2- Düşünmenin ürünü olan: düşünülen içerik; bu içerik düşünme ediminden çözülebilir ve örneğin yazılı olarak saptanabilir ya da bir başkasına aktarılabilir. 3- İlke, yönetici sav.

düşüncel [Alm. *ideel*] [Fr. *idéal, ideal*] [İng. *ideal*] [es. t. *iftikârî*]: 1- Gerçekte olmayıp, yalnızca düşüncede tasarım biçiminde var olan. 2- Yalnızca düşünce ile kavranabilen.

düşüncellik [Alm. *İdealität*] [Fr. *idéalité*] [İng. *İdeality*] [es. t. *iftikâriyet*]: Nesnel gerçekliği olan varlığın karşısında salt düşünce (idea) ya da tasarım olarak varlık.

düşünme [Alm. *Denken*] [Fr. *pensée*] [İng. *thought*] [Lat. *cogitare, cogitatio*] [Yun. *noein; dianoia*] [es. t. *tefekkür, fikir*]: 1- (Geniş anlam-

da) Aristoteles'in öne sürdüğü biçimiyle, insanı hayvandan ayıran belirgin öznitelik: Duyum ve izlenimlerden, tasarımlardan ayrı olarak usun bağımsız ve kendine özgü eylemi; karşılaştırmalar yapma, ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama yetisi. // Usun bu eyleminin ürünü düşüncedir. Düşünceler ancak düşünmenin yaratıcılığı içinde gerçekleşirler. Düşünmenin belli bir biçim almasıyla düşünce oluşur; bu da ancak dil yoluyla olur. Düşüncenin dille sıkı bir bağlılığı vardır. Düşünceler sözcüklere dökülemiyorsa, düşünme biçim almamış, düşünce olmamış demektir. Düşünme gerçek nesnelere yöneliyorsa *somut düşünme,* düşüncel (ideal) nesnelere yöneliyorsa *soyut düşünme* adını alır. 2- (Dar anlamda) Mantıksal-biçimsel olarak: Anlığın yanlış yapmadan işlemesi. Her düşünmede a. düşünen bir özne; b. ruhsal düşünme olayı; c. düşünülmüş olan düşünce içeriği; d. düşüncenin dile getirildiği deyiş biçimi; e. düşünmenin yöneldiği konu yer alır. Düşünme olayını, ruhbilim; düşünmenin bilgideki görevini, bilgi öğretisi; kavramsal olanla bağlantısını, mantık; varlıkla bağlantısını, fizikötesi; toplumdaki yerini, toplumbilim araştırır.

düşünme biçimi [Alm. *Denkform*]: 1- Değişik içeriklerden bağımsız olarak düşünce bağlantılarının mantıksal biçimi. 2- (Kant'ta) Bir şey üzerine düşünmenin temel biçimleri: → kategoriler.

düşünme özgürlüğü [Alm. *Denkfreiheit*] [Fr. *liberté de pensée*] [es. t. *tefekkür hürriyeti*]: Düşünmenin dış baskı ve yasaklarla sınırlandırılmayışı, bunların etkisinden bağımsız ve yalnız kendinden sorumlu oluşu. bkz. **özgürlük.**

düşünme yasaları *[Alm. Denkgesetze]* [Fr. *lois de l'esprit*] [İng. *laws of thought*] [es. t. *fikir kanunları*]: I. (Ruhbilimde) Ruhsal bir olay olarak düşünme eyleminin kendilerine göre oluştuğu kurallar. Doğru olması gereken bir düşünmenin belli koşullar altında nasıl gerçekleştiğini gösteren kurallar. II. (Mantıkta) Doğru düşünmenin ilkeleri: 1- Özdeşlik ilkesi (principium identitatis): Her kavram kendi kendisiyle özdeştir. 2- Çelişmezlik ilkesi (principium contradictionis): Birbiri karşısına konmuş iki çelişik yargı aynı zamanda doğru olamaz. (Birinin yanlış olması gerekir.) 3- Üçüncünün olamazlığı ilkesi (principium exclusi tertii): Birbiri karşısına konmuş iki çelişik yargı aynı zamanda yanlış olamaz. (Birinin doğru olması gerekir, çünkü bir üçüncü olanak yoktur.) 4- Yeterli neden ilkesi (principium rationis sufficientis): Her yargının yeterli bir nedeni olması zorunludur.

düşünülür dünya [Alm. *intelligible Welt*] [Fr. *monde intelligible*] [İng. *intelligible world*] [Lat. *mundus intelligibilis*] [Yun. *kosmos noetos*] [es. t. *âlem-i makulat, makul âlem*]: (İntelligibilis: duyuları aşan yeti olarak yalnızca anlıkla, usla kavranan; mundus intelligibilis: Yalnızca salt usla kavranan dünya; karşıt kavramı: mundus sensibilis: duyulur dünya.) 1- (Platon'da) İdealar dünyası. 2- (Kant'ta) Duyarlığa gereksinme duymadan ancak salt usla erişilebilen ideler dünyası, noumenon'lar (kendinde şeyler) dünyası. // Kant'a göre, insan, bilgide duyarlıkla sınırlı olduğundan "kendinde şeylerin" bilgisine erişemez; ama ahlak alanında salt us kılgılı olarak istenci belirleyebildiğinden kendine bir düşünülür dünya yaratabilir, bu da "erekler ülkesi"dir: Nedensellik yasasının geçerli olduğu görüngüler dünyasından ayrı olarak, aynı zamanda us varlığı olması bakımından insanın içinde bulunduğu özgürlük ve ahlak dünyasıdır.

düşünüş [Alm. *Gesinnung*]: İnsanın özellikle eylemlerine yön veren ahlaksal tutumu ve düşünme biçimi. bkz. **düşünüş ahlakı.**

düşünüş ahlakı [Alm. *Gesinnungsethik*]: 1- (Kant'ta) Ahlak kavramı olarak başarı ahlakı'na karşı kullanılan terim: ahlaksal yargılamada başarıyı değil, düşünüşü temel alan görüş. // Kant'a göre ahlak yargıları bir davranışın (eylemin başarısına, sonucuna göre değil, o eylemin arkasındaki, o eylemi ortaya koyan, o eyleme temel olan düşünüşün niteliğine göre verilmelidir. Ahlak eylemleri yalnızca düşünüşe göre değerlendirilmelidir. Bu da Kant'ta istemenin iyi olması, ahlak yasasına uygun olmasıdır. Modern ahlakçılarda düşünüşün iyi olması ise, insanı eyleme iten güdüler arasındaki bağlantıların iyi kurulması, yüksek güdülerin aşağı güdülere üstün tutulmasıdır.

düşünüyorum, öyleyse varım [Lat. *cogito ergo sum*]: (Descartes'ta) Öznenin iç algıda kendi bilincine varıp kendi varoluşunu dolaysız bir biçimde kavramasını dile getiren temel önerme. Bu önerme varlıktan değil de ben'den kalkan bir yeni düşünüşün de çıkış noktası olmuştur.

düzen [Alm. *Ordnung*] [Fr. *ordre*] [İng. *order*] [es. t. *nizam*]: 1- Bir çok öğenin, içinde her birinin belli bir yeri bulunan bir birlik kurmak üzere az ya da çok sağlam bir biçimde bir araya konuluşu. 2- Bir çokluğun bir ereğe, bir amaca göre sıraya konuluşu. 3- (Toplumsal alanda) Yurttaşların uyması gereken kurallar toplamı; yurttaşların bu kurallara uyması durumu. 4- (Siyasada) Toplumsal yaşama ilişkilerinin bir halkın özniteliğine uygun olarak hukuk temelleri üzerine kurulması.

düzenleşik [Alm. *Koordinaten*] [Fr. *coordonné*] [İng. *coordinates*] [es. t. *müntesik*]: Bir sınıflamada aynı düzen ve aynı sırada bulunan; bir kavramın aynı biçimde aynı sırada altına konan (kavramlar). (Ör. Alman ve Fransız kavramları, aynı biçimde Avrupalı kavramının altına konmakla düzenleşiktirler.)

düzenleşim [Alm. *Koordination*] [Fr., İng. *coordination*] [es. t. *tertip, tanzim*]: 1- Aynı sıradaki nesne ya da kavramların birbiri yanında oluşu, eşdüzende oluşu. 2- Bir sınıflamada aynı sırada bulunan iki ya da daha çok kavramın (bir cinsin iki türünün) bağıntısı. bkz. **düzenleşik.**

düzgü [Alm. *Norm*] [Fr., İng. *norme*] [Lat. *norma*] [es. t. *kaide, numune*]: 1- Yargılama ve değerlendirmelerin kendisine göre yapıldığı ölçüt; uyulması gerekli olan kural, yönerge. // Felsefedê ahlak, estetik ve mantık düzgüleri söz konusudur, bu yüzden bu felsefe dalları düzgü koyucu (normatif) olarak adlandırılır.

dynamis bkz. **gizilgüç.**

E

E: Biçimsel mantıkta tümel olumsuz önermelerin simgesi. (Ör. "Hiç bir insan kanatlı değildir.")

edilgin [Alm. *passiv*] [Fr. *passif*] [İng. *passive*] [Lat. *passivus*] [es. t. *münfail*]: Alıcı durumda olan, etkin olmayan. Karşıtı bkz. **etkin.**

edim [Alm. *Akt*] [Fr. *acte*] [İng. *act*] [Lat. *actus*] [Yun. *energeia*] [es. t. *fiil, amel*]: 1- (Sokolastik felsefede) Aristoteles'in energeia = gerçekleşme, etkinleşme kavramının çevirisi. Her değişme a. olanaklı; b. tamamlanmak üzere, gerçekleşmek üzere; c. tamamlanmış durumda olabilir. Aristoteles gizil olmayı, olabilir durumda olmayı dile getiren a ile bu değişmenin sonucu olan gerçekleşmiş olmayı dile getiren c arasında bulunan b durumunu genellikle energeia olarak belirtir. 2- (Yeni Felsefede) İnsan bilinç ve eyleminin tek tek davranışları; edimin varlığı gerçekleşmeye dayanır; nesnel olarak verilmiş değildir, ancak gerçekleşmede kavranılır olur. Her edimin özünde bir şeye yönelme, bir şeyi erek edinme vardır.

edimsel [Alm. *aktuell*] [Fr. *actuel*] [İng. *actual*] [es. t. *bilfiil, fiili*]: Gerçek olan; etkili olan; olabilir durumda olmanın karşıtı olarak edim durumunda olan.

edimselleştirme [Alm. *Aktualisierung*] [Fr. *actualisation*] [İng. *actualizing*]: Edimsel kılma; olabilirliği edime çevirme, gerçekleştirme.

efendi ahlakı [Alm. *Herrenmaral*]: Nietzche'nin egemen, özgür, güçlü insana özgü olan ve yaşamla dolup taşma, hoşgörü, kendine güven, gurur, yüreksiz ve dar kafalı olan her şeyi küçük görme, acımama, aldırışsızlık gibi özellikler taşıyan yaşama tutumuna verdiği ad. Karşıtı bkz. **köle ahlakı.**

egoizm bkz. **benciillik.**

egosantrizm bkz. **beniçincilik.**

egzistansiyalizm bkz. **varoluşçuluk.**

eğilim [Alm. *Neigung*] [Fr., İng. *inclination*] [Lat. *inclinatio*] [es. t. *temayül*]: Bir nesneye, bir varlığa karşı duyulan duyguların belirlediği tutum; duyguların etkisiyle belli bir ereğe girişme isteği. // Ahlak felsefesinde Kant "eğilim ahlakı"nın karşısına kendi "ödev ahlakı"nı koyar. Oysa, örneğin Schiller ödev ve eğilimin uyumunu ülkü olarak görür.

eğitim [Alm. *Erziehung*] [Fr., İng. *education*] [es. t. *terbiye*]: 1- (Geniş anlamda) İnsanın yeteneklerinin, özellikle ahlak yetilerinin geliştirilmesi için ona yön ve biçim verilmesi; bu yolda yapılan bilinçli ya da bilinçsiz etkilerin tümü. 2- (Dar anlamda) İnsan gelişiminin düzenli, bilinçli olarak yönetilişi ve etkilenişi.

eğitimbilim [Alm. *Erziehungswissenschaft*] [Fr. *science de l'education*] [es. t. *ilm-i terbiye*]: Eğitimin özünü ve ana biçimlerini, görevlerini ve yollarını araştıran bilim. // Bu bilim dalı, bilinçsiz eğitici etkileri de içine alan tüm eğitim gerçekliğinin bilimidir. Genellikle belirli bir düzen içinde yürütülen bilinçli eğitimin bilimi olan eğitbilimden (pedagoji) daha kuşatıcıdır.

eidetik bkz.: 1- **öze yönelik.** 2- **özbilim**

Einfühlung bkz. **özdeşleyim.**

eklektik bkz. **seçmeci.**

eklektizm bkz. **seçmecilik.**

eksoterik bkz. **dışrak.**

eksoterikler bkz. **dışrakçılar.**

ekspresyonizm bkz. **dışavurumculuk.**

élan vital bkz. **yaşama atılımı.**

Eleacılık [Alm. *Eleatismus*] [Fr. *eléatisme*] [İng. *Eleatism*] [es. t. *felsefe-i Elyaviye*]: 1- Salt düşünme ile var olanın niteliklerini türetmeye çalışan Elealıların kurduğu öğreti. // Bu öğretide yalnızca saltık olanın, değişmez olanın, yalnız düşünceyle kavrananın var olduğu öne sürülür; oluş, çokluk, görünebilir olan yadsınır ya da görüntü olarak açıklanır. 2- Temelini Elealılarda bulan, oluşa karşıt olarak varlığın değişmez, bölünmez bir durağanlık olduğunu ileri süren, gerçekliğin özünü değişmeyen varlıklarda gören görüş.

Elealılar [Alm. *Eleaten*]: Elea'da yetişen ve arada öğretim yapan Yunan filozofları (Xenophanes, Parmenides, Zenon, Melissos.) // Varlık kavramını ilk kez bunlar felsefenin temel kavramı yapmışlardır.

eleştiri [Alm. *Kritik*] [Fr. *critique*] [İng. *critical*] [Yun. *kritike (tekhne)* = ayırt etme, yargılama, eleştirime (sanatı)] [es. t. *tenkit*]: 1- (Genel anlamda) Bir insanı, bir yapıtı, bir konuyu, doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek ereğiyle inceleme işi. 2- (Felsefede) Özellikle bilginin temellerini ve doğruluk durumunu inceleme, sınama, yargılama. (Bilgi eleştirisi.) 3- (Kant'ta) Usun yargılanması, eleştirilmesi. // Burada insan usunun sınırları söz konusu edilir. İnsan usunun deneyden bağımsız olarak salt kendi kendine neyi başarıp neyi başaramayacağı araştırılır. Eleştirilen bilgi değil, us yetisinin kendisidir.

eleştiricilik *[Alm. Kritizismus]* [Fr. *criticisme*] [İng. *criticism*] [es. t. *intikadiye, tenkidiye*]: 1- Insan bilgisinin sınırı üzerine felsefe bilinci ve bu bilincin uyanık tutulması. 2- Kant'ın us ve bilginin sınırını ve olanaklarını saptamak üzere, özellikle → dogmacılığın ve → kuşkuculuğun karşısına koyduğu felsefe yöntemi.

empirik bkz. **deney I.**

empirizm bkz. **deneycilik.**

empresyonizm bkz. **izlenimcilik.**

enerji bkz. **erke.**

en gerçek varlık [Lat. *ens realissimum*]: Skolastik'e Tanrının tanımlayıcı adlarından biri.

Enneadlar bkz. **dokuzluklar.**

Ens a se bkz. **kendiliğinden var olan.**

Ens realissimum bkz. **en gerçek varlık.**

entelekheia [Alm. *Entelechie*] [Fr. *entéléchie*] [İng. *entelechy*] [es. t. *kemal-i evvel*] [Yun. *entelekheia* < *en* = içinde, *telos* = erek, *ékhein* = sahip olmak]: 1- (Aristoteles'te) Kendisini görünüşlerinde gerçekleştiren öz, özdeğe biçim veren, olanağı gerçekliğe çeviren etkin ilke, 2- (Yeni doğa felsefesinde) Hans Driesch'in ileri sürdüğü, özdeksel olmayan, uzaysız olan gerçeklik ilkesi. // Organizmadaki bütünleyici süreci açıklamak için kullanılır.

enthymema bkz. **örtük tasım.**

en yüksek iyi [Alm. *das höchste Gut*] [Fr. *le souverain bien*] [İng., Lat. *summum bonum*] [es. t. *hayr-i âlâ*]: 1- (Öznel açıdan) İnsan çaba-

larının en yüksek ereği. 2- (Nesnel açıdan) Varoluşun son ereği. 3- Değerli olanların nesnel aşama düzeninde en yüksek basamakta olan değer. (Ör. Skolastikte Tanrı; Kant'ta erdemle bağlantı içinde mutluluk). bkz. **mutluluk.**

epagoge bkz. **tümevarım.**

Epikurosçuluk [Alm. *Epikureismus*] [Fr. *épicurisme*] [İng. *Epicurism*] [es. t. *Epikuriye*]: 1- Yunan filozofu Epikuros'un öğretisi. 2- Epikuros'un düşüncelerinin (çoğunlukla kaba bir biçimde) yaşama ilkesi yapılması. Hazlara, sevinçlere yönelik bir yaşamın erek edinilmesi. // Oysa Epikuros yalnızca hazzı değil, mutluluğu ve sevinç dolu, acıdan kurtulmuş bir ruh dinginliğini aramaktadır. Bu çabası duygusal hazzı arama sanılıp yanlış anlaşılmıştır. Gerçekte Epikuros'un kendisi (günlük dilde kullanılan anlamda) Epikurosçu değildir.

epistemoloji [Alm. *Epistemologie*] [Fr. *épistémologie*] [İng. *epistemology*] [Yun. *episteme* = bilim; *logos* = öğreti] [es. t. *mebhas-ı marifet*]: 1- Bilim kuramı (Fransızca'da sözcüğün kök anlamına uygun olarak kullanılır.) Bilimlerin koyduğu sorunları inceleyen felsefe dalı. // Bilim felsefesi ile eşanlamlı. Ancak bilim felsefesi bilimlerin tarihini felsefe açısından inceler, Epistemoloji ise çeşitli bilimlerin ilkelerini, varsayımlarını ve sonuçlarını eleştirerek inceler, onların mantıksal kökenini (ruhbilimsel değil), nesnel değerini belirlemeye çalışır. (Almancada da epistemoloji, bilgi öğretisi, bilim öğretisi anlamına, gelir, ancak az kullanılan bir terimdir.) 2- → Bilgi kuramı. (İngilizce konuşan ülkelerde bu anlamda kullanılır. Oysa Fransızcada bilgi kuramının teknik terimi, Yunanca gnosis'ten türetilmiş olan → gnoséologie'dir.)

epokhé bkz. **yargısızlık.**

erdem [Alm. *Tugend*] [Fr. *vertu*] [İng. *virtue*] [Lat. *virtus*] [Yun. *arete*] [es. t. *fazilet*]: 1- İstencin ahlaksal iyiye yönelmesi. 2- İnsanın tinsel ve ruhsal yetkinliği. // Felsefe tarihi boyunca erdem kavramına değişik anlamlar verilmiştir. Filozofların ahlak öğretileri, genellikle erdemeahlaksal iyiye-verdikleri anlamla birbirinden ayrılırlar. Platon'dan beri temel erdemler olarak şunlar sayılır: bilgelik, yiğitlik, doğruluk, ölçülülük.

erek [Alm. *Zweck*] [Fr. *fin*] [İng. *end, purpose*] [Lat. *finis*] [Yun. *telos*] [es. t. *gaye*]: Gerçekleştirmek üzere tasarladığımız ve erişmek istediğimiz şey.

erekbilim [Alm. *Teleologie*] [Fr. *téléologie*] [İng. *teleology*] [es. t. *mebhas-i gayat*]: 1- Evreni ereklerle araçlar arasında bir ilişkiler dizgesi ola-

rak gören felsefe öğretisi. 2- Yalnızca insan eylemlerinin değil, tarih ve doğa olaylarının da, bütünün olduğu gibi tek olayların da ereklerle belirlenmiş ve yönetilmiş olduğunu kabul eden öğreti.

erekçilik [Alm. *Finalismus*] [Fr. *finalisme*] [İng. *finalism*] [es. t. *gaiye*]: a. Her şeyin bir erekle belirlendiğini, bir ereğe yöneldiğini; b. her şeyin bir ereklilik yasasına göre olup bittiğini kabul eden görüş.

ereklilik [Alm. *Finalität*] [Fr. *finalité*] [İng. *finality*] [Lat. *finis* = son, erek] [es. t. *gaiyet*]: Bir erekle belirlenmiş olma; bir ereğe yönelmiş olma. Karşıtı bkz. **nedensellik.**

ereksel neden [Alm. *Endursache*] [Fr. *cause finale*] [İng. *final cause*] [Lat. *causa finalis*] [es. t. *gai illet*]: Temelde bulunan erek; varılmak istenen ereğe götüren neden. Bir şeyin kendisi için yapıldığı şey, sonda yer alarak etkileyen neden, kendi uğruna bir şeyin olması yüzünden nedene dönüşen erek.

eristik bkz. **didişim.**

erk [Alm. *Macht*] [Fr. *pouvoir, puissance*] [İng. *power*] [es. t. *iktidar, kudret*]: Fiziksel güçten ayrı olarak düşünülen, bedensel, ruhsal, tinsel yönden biçimleyici ve etkileyici herhangi bir güç; yapabilme gücü.

erke [Alm. *Energie*] [Fr. *énergie*] [İng. *energy*] [Lat. *actus*] [Yun. *energeia*] [es. t. *kudret*]: 1- (Aristoteles'te) Bir olanağın gerçekleşmesi; gerçek durumuna gelmesi. Karşıtı bkz. **gizil güç.** 2- (Doğa bilimlerinde) İş başarma gücü, bir direnmeyi yenme gücü.

erkenin korunması yasası [Alm. *Energiesatz*] [Fr. *principe de la conservation de l'énergie*]: (I.R. Mayer'in kurduğu ilke) Fizik yasası. Bu yasaya göre: Dünyadaki enerji miktarı azalmaz, yalnızca değişir, biçim değiştirir.

erkincilik [Alm. *Liberalismus*] [Fr. *libéralisme*] [İng. *liberalism*] [Lat. *liberalis* = özgür bir insana yakışan] [es. t. *serbestiye*]: 1- Herkese duyunç, inanç, düşüne özgürlüğü tanınmasının gerekli olduğunu savunan, özgür düşünüşe bağlı dünya görüşü. // Felsefe açısından bireyciliğe yakındır; toplum değerlerine karşı kişi değerlerine daha çok ağırlık verir. Kesin biçimini İngiliz ve Fransız Aydınlanmasında bulmuştur. 2- (Siyasal doğrultu olarak) 19. yüzyılda tutucu eğilimlere karşı kentsoyluların ilerleme çabalarını dile getiren görüş. 3- (Ekonomi öğretisi olarak) Bireyin özgürlüğünü ve ekonomik güçler arasında özgür yarışmayı savunan, bireyler, sınıflar ve uluslar arasındaki ekonomik ilişkilere devletin karışmamasını isteyen öğreti. (Bu bakımdan hem devletçiliğin hem toplumculuğun karşıtıdır.)

erk istenci [Alm. *Wille zur Macht*] [Fr. *volonté de puissance*] [es. t. *irade-i kudret*]: (Nietzsche'de) Güçlülük istenci. Başkalarının istenç güçlerini kendi değerleme ve istemeleri dağrultusunda zorlayan istenç.

Eros (Yun. *Eros* = Eski Yunanlıların sevgi Tanrısı; Afrodit'in oğlu. Her türlü yaratmanın ana ilkesi): Platon'un Symposion (Şölen) ve Phaidros dialoglarında geliştirdiği, güzele duyulan ilgiyi belirten kavram. // Bu ilgi haz duyma için değil, güzelde bir şey ortaya koymak, yaratmak içindir; Eros aynı zamanda ölümsüz olana doğru yönelişin güdücüsü ve duyusal dünyadan ideler dünyasına doğru felsefi bir yükseliş tutkusudur.

eskatoloji bkz. **öbür dünya bilgisi.**

esoterik bkz. **içrek.**

esoterikler bkz. **içrekçiler.**

esoterizm bkz. **içrekçilik.**

esrime [Alm. *Ekstase*] [Fr. *extase*] [İng. *ecstasy*] [Yun. *ekstasis*] [es. t. *vecit*]: Kişinin kendinden geçmesi; duyulur dünyanın dışına çıkarak kendini Tanrıyla birleşmiş sayması durumu.

essentia bkz. **öz.**

estetik [Alm. *Aesthetik*] [Fr. *esthétique*] [İng. *aesthetics*] [Yun. *aisthetiké (episteme)* = duyumbilimi, öğretisi] [es. t. *bediiyat*]: 1- (Yun. kök anlamına uygun olarak) Duyulur algılar öğretisi. // Kant'ta "transsendental estetik" duyarlığın → önsel ilkelerinin bilimidir. 2- Baumgarten'in "duyusalın yetkinliği" öğretisini geliştiren "Aesthetica" (2 cilt, 1750-1758) adlı yapıtından bu yana güzeli araştıran bilim dalı ("Güzelin bilimi") // Estetik yalnız sanattaki güzeli, dolayısıyla yalnız sanat felsefesini değil (sanat felsefesi estetiğin ancak bir bölümüdür), doğadaki güzeli de kapsar; öte yandan yalnız güzel nesneyi değil, aynı zamanda güzelin öznel-ruhsal yaşanışını ve yaratılışını da içine alır. Gerçekte güzel ve sanat Platon'dan beri felsefi düşüncenin konusu olmuştur. Ama ilkin aydınlanma filozufu Baumgarten'den bu yana estetik, felsefenin ayrı bir dalı olarak gelişmiştir. Estetiği geliştirenler Kant, Hegel ve romantik filozoflar olmuştur.

eşadlı [Alm. *homonym*] [Fr. *homonymie*] [Yun. *homonymia* = adı aynı olan]: Adı bir olup türlü nesneleri belirten; birden çok anlamı olan (sözcük). Bugün bu terim verine → eşsesli terimi kullanılıyor.

eşdeğerli [Alm. *äquivalent*] [Fr. *équivalent*] [Ing. *equivalent*] [Lat. *aequivalens* = eş değerli, değerce eş olan] [es. t. *muadil*]: 1- Bir başka değerin yerine kanabilen (değer). 2- (Mantıkta) Kaplamı ve anlamı aynı olan, ama tanımlarında değişiklik gösteren (önerme ve terimler). Aralarında mantıksal eşitlik bulunan (terim ya da önermeler). (Ör. A B'nin babasıdır ve B A'nın oğludur.) **eşgeçerli** ile eşanlamlıdır.

eşdeğerlilik [Alm. *Aequivalenz*] [Fr. *équivalence*] [İng. *equivalency*] [es. t. *muadelet*]: Eşdeğerde olma durumu.

eşgeçerli [Alm. *äquipollent*] [Fr. *équipollent*] [İng. *equipollent*] [Lat. *aequipollens* = aynı ölçüde geçerli olan < *aequi* = eşit, *pollere* = geçerli olmak] [es. t. *muadil*]: bkz. **eşdeğerli.**

eşitlik [Alm. *Gleichheit*] [Fr. *égalité*] [İng. *equality*] [Lat. *aequalitas*] [es. t. *müsavat*]: Değer, yaş, hak, ödev vb.lerinde eşit olma.

toplumsal eşitlik: Yasalarla tanınmış hak ve yükümlülüklerde bütün yurttaşların eşit olması, özdeşliği.

siyasal eşitlik: Yurdun yönetimine katılma haklarında (seçme ve seçilme) bütün yurttaşların eşit olması.

fırsat eşitliği: Bireylere toplumsal yaşamın her alanında (eğitim, kültür, ekonomi vb.) kendilerini geliştirebilmeleri için eşit olanaklar sağlanması. Eşitlik ilkesini gerçekleştirme isteği türlü derecelerde olabilir: Ahlaksal bir gereklilik olarak insanlara eşit kişisel haklar tanımaktan, bireyleri mekanik bir biçimde her yönde eşit kılmaya değin uzanabilir.

eşsesli [Alm. *äquivok*] [Fr. *équivoque*] [İng. *equivocal*] [Lat. *aequivocus* < *aequus* = eşit, özdeş; *vox* = ses]: Ses bakımından birbirinin aynı, ancak anlamları değişik olan sözcüklerin niteliği. Çokanlamlı olan sözcükler (Ör. Kara, bağ, kaç, çalmak.)

eşsöz [Alm. *Tautologie*] [Fr. *tautologie*] [İng. *tautology*] [Yun. *tautologia* < *tauton, to auton* = aynı; *logos* = söz] [es. t. *iade-i mana*]: Aynı içeriği aynı anlamda türlü sözcüklerle anlatma. // Şu biçimlerde ortaya çıkar: a. Açıklamak ya da kanıtlamak üzere verilmiş bir önermenin, gerçekte, söylenmiş olanı özdeş ya da eşdeğerde terimlerle yinelemesi. b. Tasımda, tanıtlanması gerekenin tanıtlama sırasında kullanılması. bkz. **kısır döngü.** c. Bir önermede konu ile yüklemin aynı kavramı dile getirmesi, yüklemin konu kavramının dışına çıkmaması.

ethik [Alm. *Ethik*] [Fr. *éthique*] [İng. *ethics*] [Lat. *ethica*] [Yun. *Ethike < ethos* = töre, ahlak] [es. t. *ilm-i ahlak*]: Ahlak felsefesi. Ahlaksal olanın özünü ve temellerini araştıran bilim, insanın kişisel ve toplumsal yaşamındaki ahlaksal davranışları ile ilgili sorunları ele alıp inceleyen felsefe dalı. // "İyi nedir?" ya da "ne yapmalıyız?" gibi soruları kendisine ödev olarak koyan felsefe dalı olarak da belirlenebilir. Ethik'in türleri: *özerk (autonom) ethik:* Ahlak yasasını insanın kendisinin koyması; *yaderk (heteronom) ethik:* Yasanın başka bir değerden gelmesi; *biçimsel (formel) ethik:* Ahlak eylemlerinde uyulması gereken genel biçimsel bir ilkenin kabul edilmesi; *içeriksel (materiel) ethik:* Değer, erek ve amaçların belli somut bir düzeninin kabul edilmesi; değerlerin ve eyleme ereklerinin içerikçe belirlenmesi; *düşünüş ethik'i:* Ahlak eylemini o eylemin arkasındaki düşünüşe göre değerlendirir; *başarı ethik'i:* Ahlak eylemini arkadaki düşünüş ne olursa olsun, sonucuna başarısına göre değerlendirir; *ödev ethik'i ve eğilim ethik'i; önsel (apriori) ethik ve deneysel (empirik) ethik; betimleyici ethik ve düzgü koyucu (normatif, kurallar koyan) ethik; bireysel ethik ve toplumsal ethik* vb.

etken [Alm. *Faktor*] [Fr. *facteur*] [İng. *factor*] [es. t. *amil*]: Etki yapıcı, belirleyici gücü olan.

etki [Alm. *Wirkung, Effekt*] [Fr. *effet*] [İng. *effect*] [Lat. *effectus*] [es. t. *eser, tesir*]: → Nedenin bağlılaşık kavramı. 1- Nedensellik bağlantısı içinde: a. Bir nedenin sonucu olarak düşünülen olay. b. Bir nedenin doğurduğu gerçek olay. 2- Bir şeyin verdiği izlenim. (Ör. Etki yapmak, iyi bir etki yapmak.)

etkin [Alm. *aktiv*] [Fr. *actif*] [İng. *active*] [es. t. *faal*]: 1- Eylemde bulunan. 2- Etki yapan. Karşıtı bkz. **edilgin.**

etkincilik [Alm. *Aktualismus*] [Fr. *actualisme*] [İng. *actualism*]: 1- (Genel anlamda) Tüm varlığın etkinlik olduğunu, bu etkinliğin bir taşıyıcıyı gerektirmediğini ileri süren felsefe öğretisi. // En tutarlı temsilcisi Fichte'dir. Karşıtı bkz. **tözcülük.** 2- (Özel anlamda) Başlıca temsilcisi Gentile olan İtalya yeni idealizminin adı. bkz. **yeni idealizm.**

etkinlik [Alm. *Aktivität, Tätigkeit*] [Fr. *activité*] [İng. *activity*] [es. t. *faaliyet, failiyet*]: 1- Eylem gücü, etki gücü. 2- Eylemde bulunanın, etkin olanın niteliği. 3- Etkide bulunmak için yapılan atılım. // Eylemden ayrılığı, eylemin daha somut oluşudur.

etmen [Alm. *Agens, das Wirkende*] [Fr., İng. *agent*] [Lat. *agens*] [es. t. *amil*]: Etki yapan, devindiren; itici güç; etkinlik ilkesi.

eudaimonia [Yun. *eu-daimon* = iyi bir daimon'u olan; kendisinde daimon'un göründüğü kimse; *daimon* = insanın yaşamını kuşatan, insanın yaşantılarının içine sokulan güç]: Ruhun iyi bir durumda olması. Başlangıçta mutlu bir alınyazısı anlamında kullanılmış. Sonraları dinsel anlamından sıyrılarak: a. Dışardan etki yapan bir şey olarak (dış dünyanın yaşama koşullarına göre mutlu olma); b. İnsanın ruhunda yaşayan bir şey olarak anlaşılmıştır. Bu ikinci anlamı ile eudaimonia, artık ahlak terimi olarak, özellikle Sokrates'ten sonraki felsefenin temel kavramı olmuştur. bkz. **mutluluk.**

eudaimonizm bkz. **mutçuluk.**

Euhemerosçuluk [Alm. *Euhemerismus*] [Fr. *euhémérisme*] [İng. *Euhemerism*]: Tanrıların yalnızca Tanrılaştırılmış büyük insanlar, kahramanlar olduğunu öne süren Yunan filozofu Euhemeros'un öğretisi.

evetleme [Alm. *Bejahung*] [Fr., İng. *affirmation*] [Lat. *affirmatio*] [es. t. *icap, tasdik*]: Mantıksal bir yargıda yüklemin özneye olan olumlu bağlantısı; önermenin olumlu olması; önermede yüklemin olumlu olarak konması.

evetleyici [Alm. *bejahend, affirmativ*] [Fr. *affirmatif*] [İng. *affirmative*] [es. t. *mucibe, icabi, vücubi*]: (Mantıkta) Olurlayan, evetleyen (yargı).

evirme [Alm. *Konversion*] [Fr., İng. *conversion*] [Lat. *conversio*] [es. t. *akis*]: (Mantıkta) Bir önermede özne ile yüklemin yerlerinin değiştirilmesi ile yapılan önerme: "Her S P dir. Her P S dir." // Önermede nicelik değişmiyorsa evirme *yalın evirmedir;* tümel olumsuz ve tikel olumlu önermeler yalın olarak evrilebilirler: "Hiç bir insan ölümlü değildir. Hiç bir ölümlü insan değildir."; "Kimi filozoflar dalgındır. Kimi dalgınlar filozoftur." Ama önerme, yargının niteliği değişerek de evrilebilir; bu durumda evirme ile elde edilen önermenin kapsamı evrilen önermeden az olur: "Bütün kareler dörtgendir." önermesinde evirme: "Kimi dörtgenler karedir." biçiminde yapılır, çünkü bütün dörtgenler kare değildir.

evolusyonizm bkz. **evrimcilik.**

evren [Alm. *Kosmos*] [Fr., İng. *cosmos*] [Yun. *kosmos*] [es. t. *kainat*]: 1- Gerçekliğin tümü. 2- Gök cisimlerinin tümü. Uzaysal gerçekliğin tü-

mü. 3- (Pythagoras'tan beri) Düzenli, birlikli bir yapı oluşturan bütün. Düzenli, uyumlu birlik.

evrenbilim [Alm. *Kosmologie*] [Fr. *cosmologie*] [İng. *cosmology*] [Lat. *cosmologia*] [Yun. *kosmologia*] [es. t. *kevniyat*]: Evrenin oluşumunu, yapısını inceleyen felsefi ve bilimsel öğreti. (Hem fizikötesinin hem de doğa felsefesinin bir dalıdır.)

evrendoğum [Alm. *Kosmogonie*] [Fr. *cosmogonie*] [İng. *cosmogony*] [Yun. *kosmo-gonia*] [es. t. *kiyaniyat, teşekkül-i âlem*]: 1- Evrenin oluşumu, kökeni, doğuşu, yaratılışı. 2- Evrenin oluşumu ve gelişmesi üzerine bilimöncesi söylencel (mitolojik)-dinsel öğreti.

evrim [Alm. *Entwicklung, Evolution*] [Fr. *évolution*] [İng. *evolution*] [Lat. *evolutio*] [es. t. *tekâmül*]: 1- Olanakların içten dışa doğru gerçekleşmesi. 2- Başlangıçta belirtisiz olarak bulunan bir ilkenin yavaş yavaş kendini gerçekleştirip gelişmesi ve sonunda oluşarak ortaya çıkması. 3- Bir ereğe doğru sürekli olarak adım adım ilerleyen ve kendi içinden oluşan değişme. (Dış nedenlerle belirlenmiş bir değişmenin karşıtı.) 4- Ne belli bir anlamla belirlenmiş olarak, ne de bir ereğe yönelmiş olarak yavaş ve basamak basamak oluşan (değişim, dönüşüm). 5- Biçim almamıştan, az belirgin olandan biçim almışa, tam belirgin olana giden değişim. 6- Yavaş ve sürekli ya da sıçramalı, atılımlı olarak bir biçimden öbür biçime, bir türden öbür türe giden değişim (dönüşüm). 7- (Fizikötesinde) a. Tanrının kendisini dünya olarak gerçekleştirmesi (Nicolaus Cusannus'ta, panteismde). b. Oluşan, değişen gerçeklikler olarak ide ve tin. Bunlar oluş sürecine girmeleriyle değerden düşmezler, tersine daha zenginleşirler, somut, canlı bir gerçeklik kazanırlar. (Alman idealizminde olduğu gibi.) B- (İnsan yaşamı ve tarihinde) a. Belirsiz nedenlerden çıkan bireysel, organik bir gelişme. (Aydınlanmanın karşıtı olarak romantizmde görülür.) b. Birliğin, birbirlerini dışarda bırakan karşıtlara bölünmesi yoluyla kendiliğinden oluşan eytişimsel bir devinim; bu karşıtlar daha yüksek bir birlikte ortadan kaldırılarak birleştirilirler; bu birlikten de yeni yeni karşıtlar çıkar. (Alman idealizminde, özellikle Hegel'de ve eytişimsel özdekçilikte böyledir. bkz. **eytişim.** c. Gelecekteki bir ereğe doğru usa uygun ilerleme süreci. d. Bulucu, sınayıcı, yeni yaratıcı oluş (Nietzsche ve Bergson'da). 9- Gelişme: a. Zaman dışı, matematiksel ilişkilerde. (Ör. Noktanın gelişmesi olarak çizgi.) b. Düşünce alanında bir çözümleme anlamında: açarak ortaya koyma = bir düşüncenin mantıksal olarak geliştirilmesi.

evrimcilik [Alm. *Evolutionismus*] [Fr. *évolutionisme*] [İng. *evolutionism*] [es. t. *tekâmüliye*]: Evrim öğretisi. Her şeyi evrim açısından değerlendiren dünya görüşü. 1- Üst biçimlerin alt biçimlerden bir evrimle oluştuğunu dile getiren bilim ve felsefe öğretisi. Dönüşüm öğretisi ile eşanlamlı: Lamarck, Darwin vb.nın, türlerin doğal bir dönüşümle birbirinden türediğini ileri süren öğretileri. 2- Spencer'in ileri sürdüğü dirimbilimsel evrim öğretisinin genişletilmiş biçimi: Bu öğretiye göre, evrim yasası cansızlar dünyasından düşünceye, insanın kurduğu kurumlara değin her gerçek alana egemendir. İnsan anlağının hayvanlarınkine üstünlüğü evrimsel bir dönüşümün sonucudur; ahlak bilinci de bir evrim ürünüdür.

eylem [Alm. *Aktion, Handlung*] [Fr. *action*] [İng. *action, activity*] [es. t. *fiil*]: İnsanın bir dış nedenle değil de, doğrudan doğruya kendisinin gerçekleştirdiği davranışları. Bir istenç edimi; bir istemenin, bir tasarının, bir düşünüşün, bir kararın gerçekleştirilmesi. Bilinçli insanın istemesinin ürünü.

eylemcilik [Alm. *Aktivismus*] [Fr. *activisme*] [İng. *activism*] [es. t. *fiiliye*]: İnsan yaşamı ve düşüncesinin başlıca gerçekliğinin etki, eylem ve yapıp etmelerde olduğunu öne süren öğreti ve dünya görüşü. // Felsefe tarihinde değişik biçimlerde ortaya çıkmıştır: a. (Fichte'de) → dogmacılığa, → doğalcılığa ve → özdekçiliğe karşı düşüncel biçimde temellendirilir. b. (Nietzsche'de) → anlıkçılığa karşı gerçekçi-istenççi biçimde temellendirilir. c. (Marx ve Lenin'de) Bütün kuramsal dünya görüşlerine karşı, gerçekçi-özdekçi biçimde, dünyayı tanımak, yorumlamak değil de, değiştirmek isteyen bir dünya görüşü olarak belirir.

eyleme [Alm. *handeln*] [Fr. *agir*] [İng. *act, operate*] [Lat. *agere*] I. Temel anlamı: 1- Kılgılı etkinlik, etkin alma. 2- Bir şeyi gerçekleştirmek ya da değiştirmek üzere bilinçli istenç edimi; bir ereğe yönelmiş bilinçli bir etkinlik. (Her türlü otomatik tepki ve sürüklenişin karşıtı.) II. Aşamalarına göre: 1- Üzerinde düşünmeden içgüdüyle yapılan, ama "ben"le belirlenmiş, ereğinin bilincinde olan eyleme. 2- Bir erek güden usa uygun eyleme. 3- İçgüdü, erek ya da ilgilerle (çıkarlarla) belirlenmiş eylemin karşıtı olarak, koşulsuz olanla belirlenmiş eylem. (Ör. ahlaksal eylem.) III. Yönüne göre: Eylemle ortaya çıkan değişmenin dış ya da iç dünyaya ilişkin oluşuna göre: 1- dış, 2- iç eylem olarak ayrılır.

eytişim [Alm. *Dialektik*] [Fr. *dialectique*] [İng. *dialectic*] [Yun. *dialektike*] [es. t. *fenn-i münazara, ilm-i cedel, ilm-i hilaf ü cedel*]: 1- (Kavram-

sal yöntem) Bir kavramdan öteki kavrama çelişmeleri ortadan kaldırarak ilerleyen mantıksal düşünme yolu: a. (Sokrates'te) Doğruya varmak, kavramları açıklığa kavuşturmak, belirlemek ve bunların kesin tanımlarını bulmak için karşıtlıklar içinde ilerleyen karşılıklı konuşma yöntemi. b. (Platon'da) İdeaların bilgisine vardıran yol; en yüksek bilim; mantıksal yöntem. c. (Aristoteles mantığında) Tanıtlama yolu. 2- Usun içine düştüğü çelişmeler öğretisi. Bu yönden özellikle Kant'ta: Koşulsuz olana, salt olana ulaşmak isteyen usun zorunlu olarak içine düştüğü çelişmeler. 3- Usun gelişme yasası (Alman idealizmi). Buna göre özellikle Hegel'de usun ve tinsel gerçekliğin karşıtlıklar içinden geçerek ilerlemesi ve kendini bulması. // Eytişimin temellendirilişi: Çelişme ve karşıtlıklar yalnızca olumsuz değillerdir; onlarda olumlu, ileriye götürücü, yaratıcı güç de vardır, karşıtlardan bir birleşim de doğar. Hegel'in geliştirdiği üçlü yöntem: thesis = koyum, sav-antithesis = karşı koyum, karşı sav - synthesis = birlikte koyum = birleşim. Bu son evrede birbirine karşıt olan şeyler birleşirler, birbirleriyle uzlaşırlar. İnsanlık tarihi Hegel'e göre eytişimsel bir konuşma gibidir; bu konuşma, söz -karşısöz daha yüksek bir birlik içinde ilerler, ama bu birlik de yeniden bir karşıtlığın çekirdeği olur ve böylece daha ilerideki gelişmelere doğru itici bir gücü içinde bulundurur. Bu devinim ve ilerleme içinde us kendi kendini açar. Dünya tarihi böylece mantıksal ide'nin gelişmesidir. 4- Marx'ın eytişimsel özdekçiliğinde ekonomik gelişme yasasını dile getirir. Marx da Hegel gibi, dünyanın gelişmesinin eytişimsel bir biçimde olduğunu söyler, ama bu gelişmeyi idelerden kalkarak değil, insanın daha aşağı doğa katmanlarından (içgüdü) kalkarak açıklar. Bir tarih dönemini belirleyen, o dönemin ekonomik yapısıdır ona göre. Toplumdaki gerçek itici güçler, ekonomi ile ilgili güçlerdir. Tarihin gidişi de bir ekonomi savaşıdır, bütün tarih sınıfların savaşıdır. Büyük eytişimsel üçlü adım Marx'a göre: Anamalcılık (kapitalizm) (thesis) - emekçiler buyurganlığı (proletaria diktatörlüğü) (antithesis) - sınıfsız toplum ve herkese eşit mutluluk (synthesis) basamaklarından oluşur.

eytişimsel özdekçilik [Alm. *Dialektischer Materialismus*] [Fr. *matérialisme dialectique*] [Ing. *dialectical materialism*]: Marx'ın, Engels'le birlikte geliştirdiği, Hegel'in eytişimsel gelişme düşüncesini ilke olarak alıp, bunu, kendi deyişiyle, ''başaşağı'' eden, felsefe öğretisi: Evreni devinim içindeki özdekten oluşmuş bir bütün olarak göz önüne alan ''evren üzerine genel kuram''. Bu kuramda şu ilkeler yer alır: a. Evrenin yapısı özdekseldir; özdek, bilincin dışında ve bilinçten bağımsız bir gerçeklik olarak vardır; evrenin varoluş biçimi de devinimdir; evren olmuş bitmiş bir şey değil, eytişimsel biçimde ilerleyen bir

süreçtir; olaylar arasındaki bağlantılar, özü devinim olan özdeğin zorunlu gelişme yasasını kurarlar. b. Gelişme süreci yalnızca niceliksel bir değişme olarak değil, niceliksel değişmelerden niteliksel değişmelere geçen bir ilerleme olarak belirir. İnsanın bilinci de gerçekliğin eytişimsel yapısı ile bağlantı içindedir. Düşünce, gelişmesinde yetkinliğin en yüksek derecesine erişmiş bir özdeğin ürünüdür; başka deyişle düşünce kendisi de doğanın bir ürünü olan insanın beyninin ürünüdür, beyin de düşüncenin organıdır; düşünce gerçekliği yaratmaz, tam tersine düşüncel olan insan kafasına aktarılmış özdekten başka bir şey değildir. c. Evreni ve yasalarını bilme olanağını yadsıyan idealizme karşıt olarak eytişimsel özdekçilik, evren ve yasalarının tümü ile bilinebileceği ilkesinden kalkar. Deneyle doğrulanmış bilgilerimiz nesnel bir doğruluğu gösterirler. Evreni, olayların birbirine bağlı olduğu, birbirlerini karşılıklı koşullandırdıkları birlikli bir bütün olarak ele alan bu kuramda, evrende bilinemez diye bir şey yoktur, yalnızca henüz bilinemeyen şeyler vardır, onlar da bilim ve teknik aracılığı ile bulunacak ve bilineceklerdir. bkz. **eytişim, tarihsel özdekçilik, Marksçılık.**

F

fatalizm bkz. **yazgıcılık.**

faydacılık bkz. **yararcılık.**

felsefe [Alm. *Philosophie*] [Fr. *philosophie*] [İng. *philosophy*] [Yun. *philosophia*<*philia* = sevgi, *sophia* [Yun. *bilgi, bilgelik*]: Bilgi, bilgelik sevgisi. // Var olanların varlığı, anlamı ve nedeni üzerine sorularla ortaya çıkmış. Önceleri dinin ve söylencelerin yanıtladığı bu sorular, eleştirel bir düşüncenin ve gözlemenin konusu yapılınca felsefe doğmuştur. Philosophos sözcüğü ilkin Herakleitos'ta görülüyor (Herakleides Pontikos, bu sözcüğü ilkin Pythagoras'ın kendisi için kullandığını söylerse de güvenilir bir kaynak değil); ama philosophia terimi kesin anlamını Platon ve Aristoteles felsefesinde kazanmıştır. Platon'a göre felsefe, doğruya varmak, var olanı bilmek için düşüncenin yöntemli bir çalışmasıdır. Aristoteles'te felsefe, var olanın ilk temellerini ve ilkelerini araştıran bilimdir, kısaca: ilkeler bilimidir. Sonradan felsefe değişik anlamlar kazanmıştır: 1- Bilimlerin anası olarak felsefe: a. Nesnelerin temeline inmek üzere yapılan bilimsel araştırmada kımıldatıcı, yönetici güç. b. Bilimlerin ön ve temel bilimi. 2- (Özellikle 19. yüzyılın ortalarından beri) Tek tek bilimsel araştırmaları bilimsel araçlarla bütünleyen ve yetkinleştiren çabalar: a. Tüm bir evren tablosuna varmak üzere bilimler arasında bağlantı kurma. b. Bilimsel bilginin ilkeleri, varsayımları ve yöntemleri üzerine eleştirel düşünme. c. Bilimsel araştırmalarla insan yaşamı arasında bağlantı kurma. 3- Kendine özgü araştırma yöntemleri geliştiren bilimsel-kavramsal düşüncenin kuşatıcı, bağımsız, kendine özgü biçimi: çözümleme, eytişim, özbetimlemesi (görüngübilim-fenomenoloji), yorumsama (hermeneutik), varoluşu uyandırma (varoluşçuluk) vb. 4- Bütün bilimsel bilgileri aşma olarak: a. Karşıtlar içinde birliğe varma (Alman idealizmi). b. Kuramsal olarak artık temellendirile-

meyen, usdışı (irrasyonel) olan, kişisel yaşantıların ve yaşamın derinliklerinden çıkan değerlere ve değerler düzenine varma (yaşama felsefesi). c. Varoluşun özgürlüğü ve tarihselliği temelinden kalkarak koşulsuz olana, salt olana varma (varoluşçu felsefe). Felsefe iki temel bölüme ayrılır: 1- Sistematik felsefe: Bunun da temel dalları: fizikötesi ya da varlıkbilim (ontoloji), mantık, bilgi öğretisi, ahlak felsefesi (ethik) ve estetik (sanat felsefesi); ayrıca bunlara ek olarak tarih felsefesi, kültür felsefesi, toplum felsefesi, dil felsefesi, hukuk felsefesi, din felsefesi, doğa felsefesi vb. dallar. 2- Felsefe tarihi: a. Filozofların yaşam ve öğretilerinin tarihi. b. Felsefeyi ve felsefe yapıtlarını çağların ve toplumların kültürel, toplumsal bağlantıları içinde kavramaya ve ortaya sermeye çalışan düşünce tarihi. c. Felsefe sorunlarının tarihi. d. Tarih dönemlerine göre ayrılmış felsefe tarihi. e. Felsefe akımlarını ele alan felsefe tarihi vb.

felsefi antropoloji bkz. **insanbilim** II.

fenomen bkz. **görüngü.**

fenomenalizm bkz. **görüngücülük.**

fenomenizm bkz. **görüngücülük.**

fenomenoloji bkz. **görüngübilim.**

fetişizm bkz. **tapıncakçılık.**

figür [Fr., İng. *figure*] [Lat. *figura*]: (Mantıkta) Orta terimin bulunduğu yere göre tasımın aldığı biçim. 4 tasım figürü vardır: 1- Figürde orta terim büyük önermenin (1. öncülün) öznesi (konusu), küçük önermenin (2. öncülün) yüklemidir. 2- Figürde orta terim iki önermenin de yüklemidir. 3- Figürde orta terim iki önermenin de konusudur. 4- Figürde orta terim büyük önermenin yüklemi, küçük önermenin konusudur.

fiksiyonalizm bkz. **yapıntıcılık.**

finalizm bkz. **erekçilik.**

fizikötesi [Alm. *Metaphysik*] [Fr. *métaphysique*] [İng. *metaphysics*] [Yun. *Meta ta physika*] [es. t. *mabad-et-tabiiye*]: Varlığın son temelleri, özü ve anlamı üzerine öğretiler. // Aristoteles'in ilk felsefe (prote Philosophia) adını verdiği "bütün var olanlar için ortak ilkeleri" araştıran yapıtı, sonradan Aristoteles'in yapıtları bir araya toplanırken "Fizik" (Physika)ten sonraya konduğu için "fizikten sonra", "fizikten öte" anlamına gelen fizikötesi (Meta ta physika) adını almıştır.

İlkin Yeni Platoncular, rastlantıyla verilen bu adın, içerik bakımından doğayı aşan anlamına işaret etmişlerdir. Fizikötesi türlü biçimlerde ortaya çıkar: a. Var olanların kendisi üzerine öğreti (varlıkbilim). b. Evrenin özü üzerine öğreti (evrenbilim). c. İnsan üzerine öğreti (felsefi insanbilim ve varoluşçu felsefe). d. Tanrının varoluşu ve özü üzerine öğreti (Tanrıbilim). e. Kant'ın bilgi bakımından fizikötesini eleştirip "kılgılı usun üstünlüğü" ilkesi ile ahlak alanında kurduğu ahlak fizikötesi.

Fizikötesi a. Spekulatif olabilir: En yüksek bir genel ilkeden tüm gerçekliği çıkarmak ister. b. Tümevarımsal olabilir: Tek tek bilimlerin sonuçlarından bir bireşime varmaya çalışarak bir evren tablosu ortaya koymak ister.

formalizm bkz. **biçimcilik.**

G

geçerlilik [Alm. *Geltung*]: Bir kavramın, bir yargının mantık ya da değer kuramı (anlamı ve değeri) bakımından onaylanabilir olması. // Felsefe kavramı olarak Lotze ve Güney-Batı Alman Kantçı Okulunca (Windelband-H. Rickert) idelerin, doğruların, değerlerin "varlık biçimi"ni belirtmek için kullanılmıştır: Bunların bir yandan bir özne için geçerli, yani bağlayıcı (zorunlu) olmaları, öte yandan da gerektirdikleri olgusal onaylamadan bağımsız, nesnel olarak geçerli olmaları gerekir. Lotze için doğrular, ister yalnızca düşünülmüş olsunlar, ister herhangi bir yerde gerçekleştirilmiş olsunlar, aynı ölçüde geçerlidirler. Güney-Batı Alman Felsefe Okulunda: gerçi doğru (mantık), iyi (ahlak) ve güzel (sanat) değerlerinin salt geçerlilikleri vardır, ancak gerçeklikleri yoktur.

gelenekçilik [Alm. *Traditionalismus*] [Fr. *traditionalisme*] [İng. *traditionalism*] [es. t. *ananeviye*]: 1- a. Geleneklere aşırı değer verme eğilimi. b. Eskimiş olana, alışkanlıklara, eski inanışlara yakınlık duyan yaşama tutumu. 2- (Özel anlamda) 19. yüzyılda Fransa'da katolik bilginlerce (Bonald, de Maistre vb.) Aydınlanma'ya karşı geliştirilen, doğruluğun gelenekle, özellikle kilise geleneğiyle bilinebileceğini öne süren öğreti.

gelgeç istek [Alm. *Velleität*] [Fr. *velléité*] [İng. *velleitiy*] [Lat. *velle* = istemek] [es. t. *zayıf irade*]: İstenci etkileyebilecek güçlülükte olmayan, gelip geçici isteme.

genel [Alm. *allgemein*] [Fr. *général*] [İng. *general*] [Lat. *generalis* = cinse bağlı, cinsle ilgili] [es. t. *umumî*]: Cinsle, türle ilgili olan; bir türün, bir cinsin bütün nesnelerini içinde toplayan; bir nesne sınıfının bütün nesnelerini toplayan. 1- Azlık, çokluk ya da bütünlüğü belirle-

meden bir sınıfta birçok bireylere (ya da her biri bölünmez bir bütün kuran bir çok öbeklere) uygun düşen. // Genel: a. Hem bireysele, hem tekile, hem de tikele karşıttır. b. Söz konusu düşüncenin kapsamının genişlik ya da darlığına göre genellik dereceleri vardır. (Ör. Beslenme, yer değiştirmeden daha genel bir görevdir.) 2- Bir sınıfın bireylerinin büyük bir bölümüne uygun düşen. // "Genellikle", "genel olarak" deyimleri günlük dilde de bu anlamda kullanılır. "Genellikle" dendiğinde kuraldışına yer var demektir. Bu anlamda genel hem tümele hem kuraldışına karşıttır. 3- Bir sınıfın bütün bireylerine uygun düşen. (Ör. genel bir yasa.) Skolastikler ve günümüzde onlara bağlı olanlar geneli bu anlamda alırlar. Onlara göre tümel, genel kavramları belirtir. Port-Royal mantığı tümel önermeleri bu anlamda kullanmıştır, aynı zamanda "genel önermeler" deyiminini de aynı anlamda kullanırlar.

Genelin tümelden ayrımı: Genellik terimlerin içeriklerine bağlıdır, bu yüzden genelliğin biçimsel bir özelliği yoktur, tümellik ise önermelerin biçimsel bir özelliğidir. Modern mantıkçılara göre, tümel kavramını iyice belirtmek için, genel sözcüğüne de açıklık getirmek zorunludur. Tümel önermeler tikel önermelerin karşıtı olduğu gibi, genel önermeler de belirli ya da özel önermelerin karşıtıdır. Bir önermede bir ya da bir çok değişken ya da belirlenmemiş terim varsa o önerme geneldir. Ör.: "VII. Charles, Reims katedralinde kutsallaştırıldı." tekil bir önermedir; "Bütün Fransa kralları, R. k. inde kutsallaştırıldılar." tümel bir önermedir. Her iki önerme de belirlidir ve değişmez bir anlamı vardır. Ama "Fransa kralı, R. k. inde kutsallaştırıldı." denirse, "Fransa'nın hangi kralı?" diye sorulacaktır. "Fransa kralı" terimi Fransa'da ne kadar kral varsa o kadar ayrı değeri olan, değişebilen bir terimdir. Önerme, krallardan kimileri için doğru, kimileri için yanlıştır. (Oysa tümel önerme, "Bütün krallar..." önermesi kesinlikle ya doğru ya yanlıştır.) Böylece "Fransa kralı..." gibi belirsiz ve değişebilen bir önerme bir *genel önermedir.* Günlük dilde de "Çok genel konuşuyorsun." dediğimizde karşımızdakinin belirli, kesin bir şey söylememiş olduğunu belirtmek isteriz.

genelleştirme [Alm. *Generalisation*] [Fr. *généralisation*] [İng. *generalization*] [Lat. *generalis* = genel] [es. t. *tamim*]: Tek tek ya da özel durumlardan genel bir yasanın, önermenin çıkarılması.

genesis bkz. **oluş.**

gerçek [Alm. *real, wirklich*] [Fr. *réel*] [İng. *real*] [Lat. *realis*] [es. t. *hakiki, vaki*]: 1- Düşünülen, tasarımlanan, imgelenen şeylere karşıt olarak, var olan. 2- Bilinçten bağımsız olarak var olan.

gerçekçilik [Alm. *Realismus*] [Fr. *réalisme*] [İng. *realism*] [Lat. *realismus*] [es. t. *hakikiye*]: I. 1- Düşünmenin temeli ve eylemenin ölçüsü olarak gerçekliğe bağlanan görüş ve tutum. 2- Sorunları yarar açısından ele alan tutum. II. (Felsefe kavramı olarak) Bilinçten bağımsız bir gerçekliğin var olduğunu benimseyen görüşler. 1- (Fizikötesi açısından) Skolastik felsefedeki kavram gerçekçiliği, Platon'un idealar öğretisine bağlı olan görüş: Tümel kavramların bilincin dışında kendine özgü gerçek bir varlıkları olduğunu öne sürer. (Ortaçağda karşıtı: adcılık ve kavramcılık.) 2- (Bilgi kuramı açısından) Bilen özneden bağımsız olarak var olan bir gerçekler evreninin bulunduğunu ve bu gerçekler evreninin bilgisine algı ya da düşünme yolu ile erişebileceğimizi kabul eden öğretiler. Karşıtı bkz. **idealizm.** 3- Bazı modern matematikçiler matematik kavramların dışımızda gerçekten var olduklarını söyleyerek Platon'un idealar öğretisini canlandırmışlardır. 4- (Estetikte) Sanat yapıtının gerçeğin yansıtılması olduğunu öne süren görüş.

gerçeklik [Alm. *Wirklichkeit, Realität*] [Fr. *réalité*] [İng. *reality*] [Lat. *realitas*] [es. t. *şeniyet*]: 1- Gerçek olan, var olan şeylerin tümü. // Bu anlamda gerçekliğin şu türleri vardır: a. Bilinçten, tasarımlardan bağımsız olan varlık. (Düşünülmüş, düşlenmiş şeylerin karşıtı.) b. Belli bir zaman bağlantısı içinde yaşanmış olan, yaşantı ve deneylerde somut olarak karşılaşılan şeyler. 2- Olanağın karşıtı. 3- Bilimsel araştırmalarda her türlü öznel öğenin karşısında nesnel olarak geçerliği olan şey.

gidimli (düşünme) [Alm. *diskursiv*] [Fr. *discursif*] [İng. *discursive*] [Lat. *discursivus*] [es. t. *bahsi, istidlali*]: Bir tasarımdan ötekine geçerek, çıkarımlar yaparak, bir önermeden ötekine mantıksal bir yolla ilerleyerek, parçalardan bütünlüğü olan bir düşünce kuran düşünme yolu. Karşıtı bkz. **sezgisel (düşünme).**

gizem [Alm. *Mysterium, Geheimnis*] [Fr. *mystère*] [İng. *mystery*] [Yun. *mysterion*] [es. t. *sır*]: 1- Duyuları aşan; usumuzun doğal durumunda, varoluşu ve özü bize kapalı, saklı kalan şey. 2- Doğaüstü inanç doğruları.

gizemcilik [Alm. *Mystizismus*] [Fr. *mysticisme*] [İng. *mysticism*] [es. t. *tasavvuf*]: Tinsel tutum ve düşünüş; yaşama doğrultusu olarak: 1- Karanlık, gizemle yüklü olana duyulan aşırı eğilim. 2- Açık olmayan, gizemsel düşünme biçimi. 3- Tanrısal sezgi yoluyla, algılanamayan doğaüstü gerçekleri yaşama. 4- Tanrıya erişme çabalarının tümü. 5- Yüksek bir gücü kavramak ve eylemlerini bu güce göre düzenlemek için gerçekliğin üstüne yükselme eğilimi.

gizemsel [Alm. *mystisch*] [Fr. *mystique*] [İng. *mystic, mystical*] [Yun. *mystikos < myein* = gözlerini yummak, kapamak] [es. t. *tasavvufi*]: Duyusal algılardan koparak gizem dolu iç aydınlığa erişmeye ilişkin. Bu bağlamda: 1- Her türlü özne-nesne ayrımını, ikiliğini kaldırarak bir olma durumu. (Yalnızca Tanrıyla değil, doğayla da olabilir.) 2- Tanrıyla bir olma, birleşme, kendini Tanrıda yaşama durumu. 3- Yüksek tinsel güçler aracılığıyle Tanrıyı görme, tanrıya erişme durumu. 4- Gizemdolu eylemler ya da ruhsal alıştırmalarla Tanrıya erişme yöntem ve tekniğine ilişkin.

Gizlemsel Tanrıbilim ve felsefe: a. Gizemsel yaşamı kavranılır bir biçimde açıklama ve ortaya koyma. b. Tarihsel öğretiler aracılığıyla gizemsel yaşantıların az ya da çok dizgesel olarak işlenmesi (17. yüzyıl).

gizilgüç [Alm. *Potenz*] [Fr. *potentiel*] [İng. *potentiality*] [Lat. *potentia* = güç, olanak, saklı güç] [Yun. *dynamis*] [es. t. *kuvve-i mekniye*]: (Genel anlamda) Edim olarak değil de, güç olarak var olan, henüz gerçekleşmeyen, ama gerçekleşebilecek olan, olanak durumunda olan. Karşıtı bkz. **erke; edim** 1- (Aristoteles'te) Bir şeyi yapma, özellikle bir şeyi oluşturma olanağı; Yun. *energeia* = erke, gerçekleştirme gücü ve *entelekheia* = biçimleyici ilkenin karşıtı olarak salt olanak. (Ör. Bir mermer parçasında Apollon heykeli olmak üzere bir gizilgüç vardır.) 2- Eylem yeteneği, atılıma zorlayan güç.

gnoseoloji [Alm. *Gnoseologie*] [Fr. *gnoséologie*] [İng. *gnoseology*] [Yun. *gnosis* = bilgi; *logos* = öğreti]: Bilgi kuramı, bilgi öğretisi. Yunanca *gnosis, episteme* ile eşanlamlı; bilgi, bilim demek. Gnoseoloji ve epistemoloji terimlerinin somut anlamlarının aynı oluşu ve çeşitli dillerde bu terimlerin ayrı anlamlarda kullanılışı, bulanıklığa yol açmıştır. Gnoseoloji ve epistemoloji genellikle kendi koşulları ve sonuçları içinde bilgi olayını (fenomenini) inceleyen felsefenin bu bölümüne verilen adlar. Bilgiyi inceleme: İki bölüme ayrılabilir. 1- Yöntem öğretisi, yöntem bilimi (metodoloji) ya da bilim kuramı (bunu Fransızlar épistemologie ile karşılar). Bilimsel ilkeleri, temel kavramları, yasaları, koyut ve varsayımları eleştirip inceler. 2- Bilgi kuramı. Fransa'da gnoséologie bilgi kuramı (= théorie de la connaissance) anlamına kullanılır. İngilizce'de bilgi kuramının tam karşılığı "epistemology" olmakla birlikte "gnoseology" terimi de, bilginin kökeni, yapısı, sınırları ve geçerliliğini araştırması bakımından bilgi kuramını karşılar, ama özel bilimlerin temel kavramlarını, koyutlarını vevarsayımlarını (öndayanaklarını) inceleyen yöntem öğretisinden ayrılır. Almanca'da Gnoseologie, bilgi öğretisi (= Erkenntnislehre)

ile karşılanır; N. Hartmann, Gnoseologie terimine daha özel bir anlam vermiş, bunu bilgi kuramının temel parçası olarak görmüştür. Bu görüşünü özellikle özne ile nesne arasındaki bilinci aşan bilgi bağlantısı öğretisine uygulamıştır.

gnostikler (bilinirciler) [Alm. *Gnostiker*] [Fr. *gnostiques*] [İng. *gnostics*] [Yun. *gnostikoi* = bilenler < *gnosis* = bilgi, *gnostikos* = bilgiye ilişkin] [es. t. *irfaniyan*]: İ.S. 1. yüzyıldaki dinsel felsefe akımlarına ve tarikatlarına verilen ad. // Bunlar Yunan felsefesindeki düşünceleri, Hellenistik çağdaki gizem dinlerinin ve doğu dinlerinin tasarımlarıyla birleştiriyorlar ve kilisenin öğretisinde, Tanrının ve Tanrısal şeylerin daha yüksek bir plandaki bilgisi için yalnızca bir ön basamak buluyorlardı. Özellikle de kurtuluşu spekülatif bilgide arıyorlardı.

gnostisizm (bilinircilik) [Alm. *Gnostizismus*] [Fr. *gnosticisme*] [İng. *gnosticism*] [Yun. *gnosis* = bilgi] [es. t. *irfaniye*]: İnsanla Tanrı arasındaki ilişkiyi spekülatif bilgilere bağımlı kılan öğretiler.

gönül [Alm. *Gemüt*]: 1- (Geniş anlamda) Duyguların, ruhsal kıpırdanmaların, iç çabaların taşıyıcısı. 2- (Gizemcilikte) Kişiyi Tanrıyla, insanla ve dünyayla içten bir ilişki içine koyan, ruhun derinliklerindeki güç. 3- Duygu bağlılığı yetisi: duygunun bağlılık, birliktelik duyuran kavrayıcılığı.

görecilik [Alm. *Relativismus*] [Fr. *relativisme*] [İng. *relativism*] [es. t. *izafiye*]: 1- Bütün bilgilerin göreli olduğunu öne süren öğreti. 2- (Ahlakta) Genel geçer, salt ahlak değerleri olmadığını, bütün değerlerin çağlara, toplumlara, kişilere, kültür durumlarına, yaşama biçimlerine göre değiştiğini öne süren öğreti.

göreli [Alm. *relativ*] [Fr. *relatif*] [İng. *relative*] [Lat. *relativus*] [es. t. *izafi*]: 1- Bir başka şeye bağlı olan; bir başka şeye göre olan. 2- Bir başka şeye bağıntısı ile tanımlanabilen (büyüklük, uzaklık gibi). 3- Koşullu, ancak belli koşullarla, belli ilişkiler içinde geçerli olan. Karşıtı bkz. **saltık.**

görelilik [Alm. *Relativität*] [Fr. *relativité*] [İng. *relativity*] [es. t. *izafiyet*]: 1- Göreli olma durumu. 2- Sınırlı bir geçerlilik.

görelilik kuramı [Alm. *Relativitätstheorie*] [Fr. *théori ede la relativité*] [İng. *theory of relativity*] [es. t. *izafiyet nazariyesi*]: Klasik fiziğin saltık olarak gördüğü kimi şeyleri, uzay-zaman içinde → düzenleşik bir dizgenin seçilmesine bağlı, bu seçimin de gözlemciye göre değişebildiğini ileri süren, Einstein'ın kurduğu fizik kuramı. // Bu kurama göre

uzay-zaman büyüklükleri, gözlemcinin duruş noktasına ve devinim durumuna bağlıdır; örneğin bir uzaklığın ölçülmesinde, bu uzaklığa oranla devinimsiz duran bir gözlemci ile, devinim durumunda olan bir gözlemcinin varacakları sonuç ayrı olacaktır. Öyleyse ölçmelerde gözlemci ile duruş noktasını hep göz önünde bulundurmak zorundayız. Öte yandan klasik fiziğin göreli saydığı kimi şeyleri de görelilik kuramı saltık sayar. (Ör. Uzayda ışığın hızı.)

görev [Alm. *Funktion*] [Fr. *fonction*] [İng. *function*] [Lat. *functio* = yerine getirme, gerçekleştirme] [es. t. *üfule, vazife*]: 1- Bir organın başarısı, gördüğü iş, etkinlik biçimi. (Ör. Görme gözün görevidir.) 2- Bir etkenin değişmesiyle öteki etkenin de değiştiği bağlılık ilişkisi; özellikle iki dizi arasındaki yasal bağlantı.

görü [Alm. *Anschauung*] [Fr., İng. *intuition*] [Lat. *Intuitio, Intuitus* < *intueri* = içini görme] [es. t. *hads, tehaddüs*]: Dolaysız kavrama, birden kavrama. 1- Bir şeyin içini doğrudan doğruya görme; dolaysız kavranan doğruların bilgisi: a. (Spinoza'da) "scientia intuitiva" olarak en yüksek bilgi türü; b. Husserl'de öz görüsü, özü görüleme; öze yönelik kavrama. 2- Duyusal algının dışına çıkan görme, tinsel görüleme; bu anlamında Platon'da idea'ları görmeden başlayarak Plotinos, skolastik, gizemcilik, Cusanus (visio intellectualis), Spinoza üzerinden Alman idealizminin "anlıksal görü"süne değin ulaşmıştır. bkz. **sezgi.**

görüngü [Alm. *Erscheinung, Phänomen*] [Fr. *phénomène*] [İng. *phenomenon, appearance*] [Yun. *phainomenon*] [es. t. *hadise*]: 1- (Genellikle) Duyularla algılanabilen her şey. // "Kendinde şey"in (Ding an sich, chose en soi, thing-in-itself) bağlılaşık kavramı. Görüngü, hem gerçek varlıktan, hem de salt görüntüden ayırt edilir. 2- (Fizik ötesinde) Kendinde var olan salt bir gerçekliği ortaya koyan. Örneğin Platon için duyulur dünya (görüngüler dünyası) duyulur üstü olan idealar dünyasının (Platon'a göre gerçek dünya), yani usla bilinen düşünülür dünyanın (noumenon'lar dünyasının) görüngüsüdür. Leibniz için de uzay içindeki cisimler dünyası duyulur üstü olan tinsel → monad dünyasının "iyi temellendirilmiş bir görüngüsü"dür. 3- (Kant'ta) "Olabilir deneyin konusu" olan her şey görüngüdür. Duyularla bağlı insan usu yalnızca görüngüleri (phainomenon) bilebilir, onların arkasındaki kendinde şeyleri (noumenon) bilemez. 4- (Fichte'de) Görüngü, ben'in etkinliğinin ürünüdür. 5- (Görüngübilimde) Yalnızca düşünülen, dolaylı olarak bilinen içeriklere karşıt olarak, doğrudan doğruya görülenen, yaşanmış olan içerikler. Bu anlam-

da, bir gerçek var olan (ör. kendi iç edimlerimiz) ya da özü bakımından kavranmış bir nesne de (ör. üçgen) görüngü olabilir.

görüngübilim [Alm. *Phänomenologie*] [Fr. *phenoménologie*] [İng. *phenomenology*] [Yun. *phainomenon* = görünüş; *logos* = bilim, öğreti]: I. → Görüngüler bilimi, öğretisi. Bu anlamda: 1- (Kant'ta) Algılanan görüngüler öğretisi. (Kant bu sözcüğü "Doğabilimin Fizikötesi Temelleri" adlı yazısında kullanmış, ama "eleştiri"lerinde artık kullanmamıştır. 2- (Hegel'de) → Eytişimsel gelişmesi içinde bilincin geçirdiği evrelerin fizikötesi açısından ortaya konuluşu ("Phaenomenologie des Geistes"). 3- Bilinç olaylarının çözümlenmesi ve betimlenmesi (betimleyici ruhbilim-Brentano). II. E. Husserl'in kurduğu felsefe okulu. Husserl'in olgu bilimlerinin karşısına koyduğu özbilimi. Öz, görüngülerin dolaysız görüleme (özü görüleme, öz görüsü) ile kavranılan idelere ilişkin içeriğidir; ama görüngübilim özün kendisi üzerine bir bilim değil, "öz gorusu" özü görüleyen bilinç üzerine bir bilimdir; bilincin en önemli niteliği de "yönelmişliği" (Intentionalität) dir, bilincin bir şey üzerine bilinç olması, bir şeye yönelmiş olmasıdır. Buna göre gerçekliğin bir "kendiliğindenliği" yoktur, gerçeklik yalnızca yönelinen, bilincine varılan, görülenen bir şeydir. Görüngübilim, bir felsefe dizgesi olmaktan çok, bir yöntemdir, bu yöntem de, özü görüleme, özlüğe geri gitme, salt bilince bir indirgemedir (reduktion); bu da ayraç içine almakla başarılır: Duyularla algılanan nesnelerin ötesinde bulunan düşüncel (ideal) özlükler alanına yükselebilmek, nesnenin özünü kavrayabilmek için, bir yığın rastlantı ve özü olmayan niteliklerle yüklü olan olgular dünyasını bir yana bırakmak, ayraç içine almak gerekir. Bu olgular dünyasının varlığını ortadan kaldırma ya da ondan kuşku duyma anlamına gelmez; yalnızca yöntem gereği bir yargı vermeme, bir sırt çevirmedir. Bu yolla Husserl felsefeyi kesin bir bilim olma basamağına çıkaracağına inanır. Husserl'den sonra M. Scheler, görüngübilim yönetimini özellikle değerler alanına uygulamıştır. Görüngübilim akımının başka ünlüleri: A. Pfönder, M. Geiger, E. Stein. Husserl'in en önemli öğrencilerinden Heidegger görüngübilimi → varlıkbilime çevirmiştir.

görüngücülük [Alm. *Phänomenalismus*] [Fr. *phénoménalisme, phénoménisme*] [İng. *phenomenalism*] [es. t. *zahiriye*]: 1- Gerçek olanın yalnızca → görüngüler olduğunu öne süren, görüngülerin arkasında "kendinde şey"in varlığını yadsıyan görüş (nesnel görüngücülük). // Bu anlamı Fransızca'da Renouvier'nin ortaya attığı, "phénoménisme" sözcüğü ile karşılanır. Başlıca savunucuları: Re-

nouvier, Shadworth, Hodgson. 2- Görüngülerin arkasında "kendinde şey"in bulunduğunu, ancak insanın bunun bilgisine erişemeyeceğini savunan görüş (eleştirel görüngücülük). // Başlıca temsilcisi: Kant. 3- Yalnızca bilinç içeriklerinin var olduğunu, bunların da ancak öznel olarak temellendirilebileceğini, dış dünyada bunlara karşılık olacak nesnel bir gerçeklik olmadığını ileri süren görüş (öznel görüngücülük).

gösterge [Alm. *Zeichen*] [Fr. *signe*] [İng. *sign*] [Lat. *signum*] [es. t. *işaret*]: Im. Bir başka şeyi gösteren, bir şeyi anlatan, dile getiren şey; algılandığında belli bir şeyin tasarımını bizde uyandıran şey. // Doğal göstergede, gösteren ile gösterilen arasında doğal bir bağlam vardır; yapma (uzlaşımsal) göstergede anlam saptanmıştır. bkz. **simge.**

göstergebilim [Alm. *Semiotik*] [Fr. *sémiotique, sémiologie*] [İng. *semiotic*] [Yun. *sema, semeion* = gösterge]: göstergeler bilimi. 1- Bildirişme amacıyla kullanılan her türlü gösterge dizgesinin yapısını ve işleyişini inceleyen bilim. 2- (Matematiksel mantıkta) göstergeler kuramı, özellikle göstergelerin dildeki kullanımları ya da dile uygulanması.

gözlem [Alm. *Beobachtung*] [Fr., İng. *observation*] [es. t. *müşahede*]: Bir nesne ya da bir olayın, niteliklerini bilmek amacı ile, dikkatli ve planlı olarak ele alınıp incelenmesi. // Gözlem bütün deney bilimlerinin başlıca dayanağıdır, ama eleştirilmeden geçerli olamaz; çünkü en kesin gözlem bile a. eksiksiz yapılamaz; b. varsayımlara dayanır.

güç [Alm. *Kraft*] [Fr. *force*] [İng. *power*] [Lat. *fortitudo*] [es. t. *kuvvet*]: 1- Fiziksel, düşünsel ve ahlaksal bir etki yapabilme ya da bir etkiye direnebilme yeteneği. a. Ağır bir cismi kımıldatabilme yeteneği: kas gücü. b. Etki ve güçlülük ilkesi: karakter gücü, direnme gücü, düşünce gücü, bir kanıtın gücü (idée force = kımıldatıcı, yönetici güç). 2- Fizikötesi kavramı olarak: a. İtme ve çarpmada dıştan mekanik etki yapan şey; b. Bireylerde türlü biçimlerde ortaya çıkan itici, etki yapıcı ve biçimlendirici olan şey. (Leibniz'de temel etkinlik ilkesi; Herder ve Nietzsche'de de temel kavram.) 3- Bir şeyin yapılmasını tüzeyle, anlaşmayla değil de, baskı yoluyla sağlayan etkinlik. (Ör. Güce dayalı devlet.)

güdü [Alm. *Motiv*] [Fr. *motif*] [İng. *motive*] [Lat. *movere* = kımıldatmak, devindirmek] [es. t. *saik*]: 1- Bir istenç eyleminin nedeni, kımıldatıcısı. 2- (Sanat alanında) Sanat yaratmalarının kımıldatıcısı.

güdülenim [Alm. *Motivation*] [Fr., İng. *motivation*]: İstencin güdülerle belirlenmesi.

güdümbilim [Alm. *Kybernetik*] [Fr. *cybernétique*] [İng. *cybernetics*] [Yun. *kybernetike; kybernetes* = dümenci, yönetici, yöneltici]: 1- (Ampére'in bilimleri sınıflamasında) Yönetim sanatını inceleyen siyasa bilimi. 2- (Günümüzde) a. → Bilişi (information) tekniği ve bilimi b. Her türden (teknik, dirimbilimsel, ekonomik, toplumsal ve benzeri alanlarda) işlemleri denetleme, düzenleme, dengeleme ve programlama ilkeleri üzerine bilim. // Düzenleme, denge kurma ilkesine göre olur. Örneğin, bir ısı düzenleyicisinde bir duyar o andaki ısı ile olması gereken ısıyı karşılaştırır ve duruma göre soğuk ya da sıcağa aygıtı ayarlayıp dengeler. c. Kendi kendini denetleyen makineleri kurma tekniği, öğretisi (bilgisayarlar tekniği). Organizmalara, hesap makinelerine, toplumlara uygulanan denetleme ve düzenleme işlemleri, denge kurma dizgesine ve bilişileri aktarmaya dayanır. Lojistik ve bilişi kuramı ile güçlenen güdümbilim, Amerika'da dirimbilime ve toplumbilime de uygulanmaktadır. Makineler aracılığıyla canlı varlıkların görevlerini en iyi biçimde ortaya çıkarma tekniği olan güdümbilim, ne yalnızca makinelerle, ne de yalnızca canlı varlıklarla ilgilidir, tersine bunların ortak yapılarıyla ilgilidir. Bu ortak yapı, elektronik beyinle dirimbilimdeki → benzeşen (analog) ilkeleri yeni bir çıkış noktası olarak araştırma alanına verir. N. Wiener ("Cybernetics or control and communication in the animal and the machine"), insan beyninin elektronik hesap makinesinin ikilikli dizgesi ile aynı yapıda olduğunu göstermeye çalışır. Felsefe açısından güdümbilim: Hemen her zaman, ilerideki bir gelişme ya da → bulgusal araştırma amacıyla yapılmış kurgusal (fiktif) bir kabulle —kendilerine bilinç yüklenemeyen dizgelerde (teknik ya da dirimbilim dizgeleri) bilinç sürecinin kabulü ile— bağlantı içindedir. Güdümbilimin kendine özgü felsefi anlamı; kavrayışı aşan ilkelerin ortaya çıkarılmasında bulunur; bu ilkeler, düzenleme ve bilgi verip alma işlemlerini ödev olarak koyan ve onların çözümünü matematiksel biçimde tanıtlayan bütün dallarda kendilerini gösterirler. Güdümbilimin önemi, insan gücünün yerini kendi kendine işlemler yapan ve denetleyen makinelerin almasındadır.

güncel [Alm. *aktuell*] [Fr. *actuel*] [İng. *actual*] [es. t. *fiili*]: İçinde bulunulan an için bir anlamı, bir önemi olan; konuşulan anda ortaya çıkan ya da var olan.

güzel [Alm. *schön*] [Fr. *beau*][İng. *beautiful*] [Yun. *kalos*]: (Sözcüğün somut anlamı: Görmeyle ilgili, göze hoş görünen). Estetiğin temel kavramı; değer yargılarının ana kavramlarından biri. Güzel, genellikle uyumlu birlik olarak kabul edilir. Platon'dan beri güzel üzerine çeşitli öğretiler geliştirilmiştir.

H

habitus [Lat. *habitus*] [Yun. *heksis*]: Aristoteles'ten gelen ve skolastiğin de kullandığı terim. Bir tür nitelik, sürekli bir davranış biçimi; kalıcı ve sürekli durum. // Aristoteles'te erdem bir heksis'tir. (Ör. Ölçülülük: Her zaman ölçülü davranan kimse sonunda ölçülü davranışı alışkanlık haline getirmekle erdemli bir kimse olur; ölçülülük o kimse için bir heksis, bir tür ikinci doğa olmuştur.)

halkerkl [Alm. *Demokratie*] [Fr. *démocratie*] [İng. *democracy*] [Yun. *demokratia, demos* = halk, *kratos* = erk, egemenlik] [es. t. *hükümet-i amme*]: 1- Halkın kendisini yönetmesi ya da halkın halk adına yönetilmesi. // Bu yönetimde hükümet, gücünü yurttaşların tümünü içine alan halkın istencinden alır. Hükümet ve devlet işlerinin yürütülmesi, ya yurttaşların tümünün toplanmasıyla (eski Yunan kent-devletlerinde olduğu gibi) ya da doğrudan doğruya halkın seçtiği temsilciler ya da görevliler eliyle olur. 2- İnsanın saygınlığına değer veren; kişilerin karşılıklı anlayış içinde birbirlerine özgürlük tanımalarını ve bütün için sorumluluk duymalarını birlikte yaşamanın temeli olarak alan yaşam biçimi.

haz [Alm. *Lust*] [Fr. *plaisir*] [İng. *pleasure*] [Yun. *hedone*]: 1- Duygunun, içinde bulunduğu durum bakımından temel niteliklerinden biri; acının karşıtı olarak hoşlanma, tad alma. 2- İstek duyulan bir şeyi elde etmeden doğan hoşnutluk duygusu. 3- Bir şeyden duyusal ya da tinsel sevinç duyma. bkz. **hazcılık.**

hazcılık [Alm. *Hedonismus*] [Fr. *hédonisme*] [İng. *hedonism*] [Yun. *hedone* = haz] [es. t. *lezzetiye*]: 1- Yaşamın anlamını hazda bulan dünya görüşü. 2- Haz = hedone'yi ahlak ilkesi olarak kabul eden; ahlak eyleminin ereğini ve ölçeğini hazda bulan ahlak öğretisi. // Burada ya a. bir anlık duyusal haz, ya da b. sürekli haz (tinsel haz) söz konusudur.

Kyrene Okulunun kurucusu olan Aristippas hazcılığın da kurucusu sayılır. Aristippos'a göre haz veren şey iyidir, acı veren de kötü. Haz ile iyi aynı şeydir. İnsan her şeyden sevinç duymaya çalışmalı, her yaşama durumunda iyiyi, sevincin kaynağını bulmak istemelidir. Ancak Aristippos'un göz önünde bulundurduğu bir anlık haz duygusudur. Bu öğreti daha tinsel biçimde Epikuros'ta da karşımıza çıkıyor. Ona göre de, biricik iyi hazdır, "Haz bütün eylemlerimizin ereği olmalıdır". Ancak Epikuros mutluluğun temelini ruhun dinginliinde bulur, tinsel hazları duyusal hazların üstünde görür ve en yüksek erek olarak koyar; çünkü yalnız tinsel hazlar gelip geçici olmayan hazlardır, sürekli bir ruh durumu sağlarlar.

hedonizm bkz. **hazcılık.**

Hegelcilik [Alm. *Hegelianismus*] [Fr. *hegelianisme*] [İng. *Hegelianism*]: 1- Hegel ve ona bağlı olanların oluşturduğu, özellikle "salt idealizm" ve "eytişimsel yöntem" anlayışlarıyla belirlenen felsefe akımı. bkz. **eytişim**- // 2- Hegelci Okul: 1830-40 yılları arasında Almanya'da en yaygın olan felsefe okulu Hegelci okuldu. Bu da Hegel felsefesinin kapalı, mantıksal bir dizge oluşundan, yönteminin ve ilkelerinin türlü dallara uygulanabilmesinden ileri geliyordu. Hegel'in ölümünden hemen sonra Hegelci okul türlü yönlere ayrılmış; özellikle Hegel'in din ve siyasa sorunlarında kesin bir tutumu olmayışı okulun ikiye ayrılmasına, Sağ Hegelcilerle Sol Hegelcilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tutucu-Hıristiyan sağ kanadın savunucuları: Gabler Hinrich vb. olmuştur. Sol kanadın savunucuları: Richter, Ruge, (son döneminde) Bruno Bauer, Strauss, Feuerbach, Marx'tır. Bu kanat Strauss ve Feuerbach'la sonunda özdekçi akımla birleşmiş; Marx ve Engels'le birlikte Hegelcilik → tarihsel özdekçiliğin temel öğelerinden biri olmuştur. 3- Hegel düşüncesini 20. yüzyılda eytişimsel yöntem açısından yeniden ele alan akım. // Bu akım genellikle "Yeni Hegelcilik" olarak adlandırılır; yalnız Almanya'da değil, özellikle Fransa, İngiltere, İtalya, Hollanda, İskendinavya, Amerika ve Rusya'da da yaygınlık kazanmıştır. Bugün Hegel'in "tinin görüngübilim (Phönomenelogie des Geistes) genç Marx'ın felsefe çalışmalarıyla birlikte düşünce yoşamında önemli bir rol oynuyor. Almanya dışında özellikle Fransa ve İtalya'da bugün Hegel-Marx sorunu önsırada görünüyor.

Herakleitosçuluk [Alm. *Heraklitismus*]: Gerçekliğin asıl özünü öncesiz-sonrasız oluşta gören, bu oluşun kendini karşıtlarda ve karşıtlar içinden geçerek gerçekleştirdiğini savunan, Yunan filozofu Herakleitos'un temellendirdiği görüş. Karşıtı bkz. **Eleacılık.**

hermeneutik bkz. **yorumsama.**

heterojen bkz. **ayrışık.**

heteronomi bkz. **yaderklik.**

heyecan [Alm. *Emotion*] [Fr., İng. *emotion*] [Lat. *emovere* = devinmek]: İç ya da dış uyarımlarla ortaya çıkan ruhsal devinim; duygu devinimi. Heyecan: a. kalıcı, sürekli (ör. karasevda); b. geçici bir çoşkunluk niteliğinde (ör. sevinç); c. belli bir şeye yönelmiş (ör. korku) olabilir.

hiç et nunc [Lat. *hic et nunc* = burada ve şimdi]: Nesnelerin, olayların zaman ve uzay yönünden belirliliğini göstermek için kullanılan terim.

hiççilik [Alm. *Nihilismus*] [Fr. *nihilisme*] [İng. *nihilism*] [Lat. *nihil* = hiç] [es. t. *ademiyum mezhebi*]: (Genel olarak) a. Var olan görüşlere, değerlere, düzene karşı çıkan; b. Hiçbir değer tanımayan görüşlere verilen ad. // Şu biçimleri vardır: 1- (Kuramsal alanda) Her türlü bilgi olanağını yadsıyan, sarunsal almayan ve kendisinden kuşkulanılmayan hiç bir şeyin almadığını öne süren görüş (= eleştirici ve kuşkucu hiççilik). 2- (Ahlak alanında) Ahlak kurallarını ve değerlerini tanımayan görüş. 3- (Siyasa alanında) a. Yeni bir toplum düzeni kurmak isteğiyle eski, yerleşik düzeni bütünüyle yadsıyan görüş. b. Her türlü siyasal düzeni yadsıyan, toplumun birey üzerinde hiç bir baskısını kabul etmeyen görüş; bu biçimi anarşizm ve salt bireycilikle birleşir.

hiçlik [Alm. *Nichts*] [Fr. *néant*] [İng. *non-being*] [Lat. *non ens*] [es. t. *adem*]: 1- Yadsıma sanucu, gerçekteki belirlenimlerin, özelliklerin, durumların ortadan kaldırılması sanucu bir şeyin var almayışı (göreli hiçlik). 2- Varlığın eksikliği, almayışı, yokluğu (salt hiçlik).

hilozoizm bkz. **canlı özdekçilik.**

hipotetik imperatif bkz. **koşullu buyruk.**

hipotetik yargı bkz. **koşullu yargı.**

hipotez bkz. **varsayım.**

historismus bkz. **tarihselcilik.**

hiyerarşi bkz. **aşama düzeni.**

homo faber (Lat.): Yapımcı insan; becerili insan; çalışan, araçlar yapan varlık; doğalcı, algucu ve pragmacı bir insan anlayışının farmülü. // Bu anlayış, insanda herhangi bir yüksek yetinin, ayrı bir özel us yetisinin varlığını kabul etmez; böyle bir ayrıcalığı yaktur insanın;

insanla hayvan arasında bir öz ayrılığı değil, bir derece ayrılığı vardır yalnızca; insan ilk planda us varlığı (*homo sapiens*) değil, bir içgüdü varlığıdır. İnsan yalnızca çok gelişmiş bir canlı varlıktır. Bu canlı varlığın da, özellikle araç kullanmada özel bir becerisi vardır. Dil ve kavramlar da, bu anlayışa göre, yalnızca birer araçtır.

homojen bkz. **bağdaşık.**

homo mensura (Lat): Protagoras'ın ''İnsan her şeyin ölçüsüdür.'' önermesinin kısaltılmış formülü.

homo oeconomicus (Lat): Yalnızca ekonomik çıkarlarla belirlenmiş insan. // Ekonominin kendine özgü yasalarını aydınlatmak için, klasik ekonomi bilimi böyle bir insan tipini varsayar.

homo sapiens (Lat): Us yetisi olan insan; us sahibi yaratık. Anaksagoras'tan Hegel'e dek uzanan geleneksel insan anlayışının kavramsal formülü. Karl von Linné (İsveçli doğa araştırıcısı) ''Systema naturae'' yapıtında bu deyimi kültür dönemi insanı için kullanmıştır. Burada sapiens = us sahibi insanın hayvanlar dünyasından olan özel ayrımını belirtir.

hoşgörü [Alm. *Toleranz*] [Fr. *tolérance*] [İng. *tolerance*] [Lat. *talerantia < tolerare* = katlanmak] [es. t. *müsamaha, tesamuh*]: 1- Başkalarının düşünce ve kanılarını hoşgörme, onların de geçerliliklerine karşı tepki göstermeme. 2- Başkalarının düşünce ve kanılarını özgürce dile getirmesini ve düşüncelerine göre yaşamasını hoşgörme tutumu. // Batı dünyasında özellikle 16. yüzyıldan beri din baskısından kurtulmayla dinsel sorunlar karşısında hoşgörü başlamıştır. (Nicolaus Cusanus'un ''De pace fidei'' adlı yapıtı yol açıcı olmuş, sonradan Bodin, Spinoza, Locke, Voltaire bu konuda etkili yapıtlar vermişlerdir.)

hukuk felsefesi [Alm. *Rechtsphilosophie*] [Fr. *philosophie du droit*]: Hukukun özünü, kökenini, geçerliliğini, ilkelerini, ödevlerini; yaşam ve bilimler bağlamı içindeki yerini felsefe açısından açıklamaya çalışan felsefe dalı.

hümanizm bkz. **insancılık.**

hylemorfizm bkz. **özdekbiçimcilik.**

hypostaz bkz. **dayantı.**

I

I: Biçimsel mantıkta, tekil olumlu önermelerin simgesi. (Ör. "Bazı insanlar kara gözlüdür.")

İçdaralması [Alm. *Angst*] [Fr. *angoisse*] [İng. *anguish*]: Belirli bir neden olmadan duyulan, belli bir nedene bağlanamayan, tersine başlıca niteliği belirsizlik olan korku; sürekli bir kaygı, daralma duygusu. // İçdaralması, varoluşçu felsefenin temel kavramlarından biridir. Özellikle Kierkegaard ve günümüzde Heidegger içdaralmasını varoluşun yokluk (hiçlik) karşısında temel durumu olarak öne sürmüşlerdir. Kierkegaard'da içdaralması insanın kendi varoluşunu uyandırma aracıdır. Heidegger'e göre de ancak içdaralması, varoluşu yokluk uçurumunun önüne koyar. Ancak yokluk uçurumu üzerinde bulunan, kendi varoluşu için kaygılanmış olan kimse var olanın (Seiende) dar sınırını aşıp varlığa (Sein) adım atabilir ve ancak bu korku içinde kalmaya yüreği olan kimse, kendinde olan iç çekirdeği, kendi varoluşunu açığa çıkarır.

İçduyu [Alm. *innerer Sinn*] [Fr. *sens interne*] [Lat. *sensus interior*]: 1- Kişinin, kendi ruhsal durumlarının ve iç yaşantılarının dolaysız olarak bilincine varması. 2- (Locke'ta) Kişinin kendi öznel edimleri ve yetenekleri üzerine düşünmesi; dış duyumun karşıtı. 3- (Kant'ta) Kendi kendini içten algılama yetisi. // Kant, zamanı, kendi kendimizi ve kendi durumumuzu görülemeyi olanaklı kılan, içduyumun biçimi (form) olarak belirlemiştir.

İçdünya [Alm. *Innenwelt*] [Fr. *monde interne*] [es. t. *dahili âlem*]: 1- Bilincin dışında olan şeylerin karşıtı olarak: bilincin içinde olan şeylerin tümü. 2- Kişinin iç yaşantılarının oluşturduğu bütün. Karşıtı bkz. **dışdünya.**

içeriksel değerler ahlakı [Alm. *materiale Wertethik*]: Kant'ın biçimsel ahlak felsefesine karşı M. Scheler ve N. Hartmann'ın geliştirdiği ahlak değerlerinin içerikçe belirlenmiş olduğunu öne süren öğreti. // Kant'a göre içerikçe belirlenmiş değer, salt iyi olamazdı; oysa Scheler ve Hartmann'a göre, değerlerin içeriğinin belirlenmiş olması, onların saltıklığını ortadan kaldırmaz.

içerme [Alm. *Implikation*] [Fr., İng. *implication*] [Lat. *implicatio*] [es. t. *tazammun*]: Mantıksal bağıntı olarak, bir şeyin başka bir şeyi kendi kapsamı içine alması. // Bu anlamda: a. Bir bilgi konusu kendisinden zorunlu olarak çıkan bir başka bilgi konusunu içerir. (Ör. Yerçekimi yasası, cisimlerin düşüşünü içerir.) b. Kapsamı daha geniş olan kavram, kapsamı içine giren bütün kavramları içerir. (Ör. Cins kavramları tür kavramlarını, tür kavramları birey kavramlarını içerir.)

içgüdü [Alm. *Instinkt*] [Fr., İng. *instinct*] [Lat. *instinctus*] [es. t. *sevkıtabii, garize, insiyak*]: Bir hayvan türünün bütün bireylerinde kalıtım yoluyla belirlenmiş olan ve yaşamın korunmasına yarayan bilinçsiz eyleme ve davranış biçimi. // İçgüdüler öğrenilmezler, deneme yoluyla kazanılmazlar; bu davranış biçimleri her hayvan türünde başkadır, ama bir türün içinde bireysel ayrılıklar göstermezler.

içinde bulunma [Alm. *Inklusion, Einschliessung*] [Fr., İng. *inclusion*] [Lat. *includere* = içinde bulunmak] [es. t. *dahil bulunma*]: Belli bir nedenin belli bir sonucu içinde bulundurması. Cinsle tür arasındaki bağıntı. (Karşıtı: dışında bırakma, dışında tutma = exclusio) bkz. **tekelci yargılar.**

içkin [Alm., Fr., İng. *immanent*] [Lat. *immanens* = içinde kalarak, içinde olarak < in = içinde; *manere* = kalmak-*transiens* (aşkın) = bir şeyin ötesine geçerek, ''aşarak''ın karşıtı] [es. t. *mündemiç*]: 1- Yalnızca bilinçte olan, yalnızca bilinç içeriği olarak var olan (şey). (Bilinçte içkin, bilinç içre) 2- Deney içinde kalan, deneyi aşmayan (şey). (Deneyde içkin.) 3- Dünya içinde, dünyada olan (şey.) (Dünyada içkin.)

içlem [Alm. *Inhalt*] [Fr. *compréhension*] [İng. *comprehension*] [Lat. *comprehensio*] [es. t. *tazammun*]: → Kapsamın bağlılaşık kavramı. Kavramın ya da o kavramı dile getiren terimin içinde topladığı belirlenimlerin tümü. Kavramı kuran nitelik ve özelliklerin toplamı. Bi konuya verilebilecek yüklemlerin bütünü.

içrek [Alm. *esoterisch*] [Fr. *ésotérique*] [İng. *esoteric*] [Yun. *eso* = içerde, içte] [es. t. *batını*]: 1- Belirli bir insan topluluğunun dışında kimseye bildirilmeyen, yalnızca sınırlı, dar bir çevreye aktarılan (her türlü

bilgi, öğreti vb.) 2- Özellikle eski Yunan okullarında, yalnız okul içinde, okulun kendi öğrencileriyle sürdürülen, kapalı, gizli öğretim biçimi. Karşıtı bkz. **dışrak.**

içrekçiler [Alm. *Esoteriker*] [Fr. *esotériques*] [Yun. *esoterikos* < *eso* = içeride, içte] [es. t. *batıniye*]: Eski Yunan felsefesinde bir öğretinin içine değin sokulmuş, derinine inmiş olan, gizemlerini bilen kişiler. karşıtı bkz. **dışrakçılar.** // İçrekçi, dışrakçı kavramları, gizemler dininden çıkmıştır; bu dinde, son gizleri bilenlerle onların dışında kalan başlangıçtakiler arasındaki karşıtlığı belirtir.

içrekçilik [Fr. *ésotérisme*] Bilimin yaygınlaştırılamayacağını, ancak seçkin yetişkinlere bildirilebileceğini savunan öğreti.

idea [Alm. *Idee*] [Fr. *idée*] [İng. *idea*] [Yun. *idea* < *idein* = görmek] [es. t. *fikir, misal*] 1- (Platon'da) Değişmez öz, şeylerin ilkörneği. Uzay ve zamanın ötesinde, öznenin dışında, kendiliğinden var olan; duyularla değil, yalnızca tinsel olarak anımsama yoluyle kavranabilen, duyularla yalnızca görüngüleri (gölgeleri) algılanabilen asıl gerçeklik. 2- (Aristoteles'te) Görüngülerin değişkenliği içinde bir ve aynı olarak kavranan; tek tek nesnelerin özü olan şey. Nesnelerin biçimlendirici ilkesi (entelekheia) olan ideaların görüngüler dünyası dışında bir varlıkları yoktur, bunlar duyu dünyasının içinde yer alırlar. Aristoteles'te idea, öz kavramı, tümel kavram anlamına da gelir. 3- (Augustinus ve Hıristiyan ortaçağında) Tanrının, dünya için örnek olacak yaratıcı düşüncesi. 4- (Stoa'da, adcılarda, yeniçağ Fransız ve İngiliz felsefesinde- Descartes, Locke, Hume, Berkeley-) Bilinç içeriği, tasarım, düşünce. 5- (Kant'ta) Deneyi aşan us kavramı; düzenleyici ilke olarak koşulsuz olan; gerçeklik dünyasında karşılığı olmayan, duyularda kendisine karşılık olan bir şeyin verilmediği zorunlu bir us kavramı: a. Bizi duyulur dünyanın üzerine çıkaran şey olarak, yüksek düşünce; erişilmesi gereken şey; b. Hiç bir zaman tam olarak gerçekleştirilemeyecek olan, hep yalnızca ülkü, yalnızca gereklilik, yalnızca erişilmesi istenen erek olarak kalan. 6- (Fichte, Schelling. Hegel ve Ranke'de) Tarihsel etken: a. İnsanda ancak bilinçle ortaya çıkan tinsel güç ve yönelim. Bu anlamda bir çağın, bir tarihsel olayın temel ilkesi. b. Belli bir tarihsel sürecin somut ereği, aynı zamanda görevi. c. (Hegel'de) Eytişimsel süreç içinde kendini açan, din, sanat ve felsefede dile gelen düşünce. // → Tarihsel özdekçilik, Hegel'le karşıtlık içinde, ideayı ekonomik ilişkilere bağlı görür. Tarihin gidişini belirleyen düşünce değildir bu görüşe göre, tam tersine ideaları belirleyen alt yapıdır (Marx); oysa idealist tarih anlayışı, ta-

rihsel olayların itici gücünü düşüncelerde arar (Ranke). 7- (Husserl'de, Platon'la bağlantı içinde) Öz görüsünde verilmiş olan salt öz.

ideal bkz. 1- **ülkü.** 2. **düşüncel.** 3- **ülküsel.**

idealite bkz. **düşüncellik.**

idealizm [Alm. *Idealismus*] [Fr. *idéalisme*] [Ing. *idealism*] [es. t. *mefkûrecilik, iftikâriye*]: I. (Genel anlamda) Ülkücülük: a. Bir ülküyle belirlenmiş olan ve bu ülküye çıkar gütmeden bağlı kalan yaşama biçimi ve dünya görüşü. b. Ülkülerin gücüne inanma. Özel biçimleri: 1- (Ahlak açısından) Bir insanı dış görünüşü, başarısı ve eylemlerinin sonuçları ile değil yalnızca düşünüşü ve ahlak karşısındaki iç tutumu ile değerlendiren görüş. 2- (Kılgı alanında) Dünyayı olduğu gibi kabul eden gerçekçi görüşe (realizm) karşıt olarak, gerçekliği tasarım (idea) ve ülkülere (ideal) göre biçimlendirmek isteyen görüş.

II. (Felsedefe) 1- (Fizikötesi açısından) Gerçekliğin özünü yalnızca görüngü olarak kabul ettiği cisimler dünyasında değil, özdeksel olmayan varlıkta arayan, nesnel gerçekliği — idea, us, tin olarak belirleyen ve özdeği düşüncenin (tinin) bir görünüş biçimi olarak inceleyen görüş; — özdekçiliğin ve — doğalcılığın karşıtı. Duyulur dünyanın, görüngülerin karşısında hiç bir koşula bağlı olmayanı, saltık olanı bulmaya çalışan öğreti. Böylece gerçekliğin asıl özünü a. değişmez olan, zamandışı olan idealarda ya da ideaların nesnel alanında (Klasik Yunan idealizmi); ya da b. tin, us ve onun yaratıcı biçimlendirme gücünde ve özgürlükte araştırır (Alman idealizmi). 2- (Bilgi kuramı açısından) Nesneyi özneye, bilineni bilene bağlı kılan görüş. // Bu görüşe göre özne nesneyi belirler ve onu oluşturur: a. Bireysel özne, bireysel bilinç söz konusu olabilir, var olmak = algılanmış olmaktır (Berkeley). b. Genel bir özne, genel bir bilinç söz konusu olabilir; bu, bireysel ben'i aşar, salt tin olarak genişler (Alman idealizmi); özdek ve doğa yalnızca bilincin, tinin bir ürünüdür; us, öznel, öznenin yarattığı biçimler dizgesi olarak anlaşılır (öznel idealizm-Fichte); doğa olaylarının arkasında yaratıcı bir güç saklıdır, asıl gerçeğin kendisi yaratıcı ve yapıcıdır, doğa öznenin bir ürünü olmayıp, doğanın kendisi de bir güçtür. Böylece us nesnel bir dizge olarak anlaşılır (nesnel idealizm-Schelling); özne-nesne karşıolumunun karşısında us, salt bir dizge olarak ortaya çıkar, ide, us, tin bütün var olanların temelinde bulunan ilkedir, varlık bu ide'nin kendini açması, belli bir ereğe doğru gelişmesidir (salt idealizm-Hegel). 3- (Ahlaksal açıdan) a. İyi ideasını, ya da değerleri en üksek şey olarak belirleyen görüş. b. (Kant'ta) Başarı, mutluluk, yarara bakmaksızın, hiç bir koşula bağlı olmayan salt gerekliliği ölçü olarak koyan

görüş (yararcılık ve mutçuluğun karşıtı). c. Us-duyarlık, özgürlük-doğa gerginliğinde kendini gerçekleştiren insanın, ahlakın temeli olan özgürlüğü, erişilmesi gereken biricik ödev ve insan yaşamının anlamı olarak görmesi gerektiğini savunan anlayış (Fichte).

Kant'ın transsendental idealizmi: Bizden bağımsız bir dış dünyanın varoluşunu yadsımayan Kant, gerçekliği bilinçten bağımsız bir — kendinde şeyler dünyası olarak kabul eder, ama bilgimiz deneyle sınırlıdır, biz yalnız görüngüler dünyasını bilebiliriz, kendinde şeyleri görüleyemeyiz. Çünkü bunlar hiçbir zaman duyular yolu ile bize verilemezler. Deney ve yaşantılarımızı belirleyen de bilgi yetimizin kalıplarıdır, duyarlığın bu kalıpları da zaman ve uzaydır, bunların bir gerçekliği yoktur, kendinde şey olarak nesnelerin belirlenimi ve koşulu olamazlar, ama zaman ve uzayın duyularımızı aşan düşüncelliği (transsendental idealitesi) vardır, böylece bütün görüngüleri şeyin kendisi olarak değil, salt tasarımlar olarak kabul etmemiz gerekir. Ama bu transsendental idealizm deneysel gerçekçiliktir aynı zamanda, çünkü dış görülerimize uzayda gerçek bir şeyin karşılık olduğunu kabul eder.

ideleştirme [Alm. *Ideation-Ideeierung*] [Fr. *idéation*] [İng. *ideation*] [es. t. *tefkir*]: İdeaların, tasarımların, kavramların oluşumu. → Görüngübilimde: Öz görüsü, özü görüleme. İdea olarak bir şeyin salt özünün dolaysız kavranması, görülenmesi; buna "ideleştiren soyutlama" da denir.

ideologlar [Alm. *Ideologe*] [Fr. *idéologues*]: 1- Fransa'da, fizikötesini ortadan kaldırarak tinsel bilimleri insanbilime ve ruhbilime dayandırmayı amaçlayan, Condillac'a bağlı felsefe okulunun savunucuları. 2- Gerçekliği olmayan, soyut düşüncelere (idelere) bağlanan kişiler.

ideoloji [Alm. *Ideologie*] [Fr. *idéologie*] [İng. *idelogy*] [es. t. *ilm-i suver-i akliye, fikriyat, ilm-i tasavvur*]: 1- Terimin yaratıcısı Destutt de Tracy'ye göre ideoloji, "ideler bilimi"dir, ideleri (geniş anlamıyla bilinç olaylarını), idelerin niteliklerini, yasalarını, gösterdikleri anlamlarla bağlantılarını ve kökenlerini inceler. 2- (Küçültücü anlamda) Gerçekliği olmayan, soyut düşüncelere dayanan kuram. 3- Kendine özgü verilere dayanarak geliştiğini sanan, gerçekte ise toplumsal ve ekonomik olayların dile gelişi olan, ancak bunun bilincinde olmayan, hiç değilse bu toplumsal olayların kendisini belirlediğini hesaba katmayan kuramsal düşünce. Bu anlam özellikle Marksçılarda çok kullanılır; onların diliyle, bir çağın, bir toplumun düşünceler (ideler) dün-

yası, bilinç yapısı toplumsal-ekonomik ilişkilerin ürünüdür, idelerle ilgili üstyapısıdır.

idola [Alm. *Idol*] [Fr. *idole*] [İng. *idol*] [Lat. *idola*] [Yun. *eidolon*] [es. t. *sanem*]: Put, imge, kuruntu. (Felsefede) F. Bacon'ın "Yeni Organum"unda kullandığı kavram. İnsanın doğasında yerleşik olan ya da sonradan kazanılmış olan ve gerçek bilgiyi engelleyen önyargılar. (Ör, idola fori = çarşı idolleri, kamusal ve toplumsal yaşamın belirlediği önyargılardır; bunların kaynağı da dildir. Geçmiş çağların dilde kalıplaşan görüşleri bizim için birer önyargı olmuşlardır.)

ikicilik [Alm. *Dualismus*] [Fr. *dualisme*] [İng. *dualism*] [Lat. *dualis'ten*] [es. t. *sünaiye*]: Birbirinden ayrı, birbirinden bağımsız, birbirine geri götürülemeyen, birbirinin yanında ya da karşısında bulunan iki ilkenin varlığını kabul eden görüş. // Şu türleri vardır: 1- (Dinsel görüşte) İki Tanrının (biri iyi, biri kötü) var olduğunu öne süren anlayış (Mani dini). 2- (Tanrıbilimde) İnanç ve bilgi, yaratan ve yaratılan karşıtlığını savunan görüş. 3- (Fizikötesinde) Varlık ve oluşun, idea ve görüngünün, beden ve ruhun, ben ve ben-olmayanın, bilinç ve cisimler dünyasının birbirine karşıt ilkeler olarak var olduğuna inanan görüş. 4- (Ahlak felsefesinde) Usu ve duyarlığı, ödev ve eğilimi birbirine karşıt ilkeler olarak benimseyen görüş. Karşıtı bkz. **tekçilik.**

ikilem [Alm. *Dilemma*] [Fr. *dilemme*] [İng., Yun. *dilemma*] [es. t. *kıyas-ı mukassim*]: 1- (Mantıkta) Karşıdakinin iki yandan kıstırılması: A olunca B ve C nin de olması zorunludur, ama ne B ne de C vardır, öyleyse A yoktur. 2- (Genel olarak, "kıskaç", "kıstırma" anlamında) Her iki durumda da doğru hareket edemeyeceğim iki olanak karşısında bulunup, bunlardan birini yapmaya, istemediğim halde beni zorlayan durum.

ileri sürme [Alm. *Behauptung*] [Fr., İng. *assertion*] [Lat. *assertio* < *asserere* = sağlamlaştırmak, güven vermek] [es. t. *iddia*]: Bir önermenin doğru olduğunu bildiren düşünme edimi. Tanıtlaması ya da kanıtı birlikte verilmemiş olan, ama sonradan tanıtlanabilecek olan bir önermenin geçerliliğini öne sürme. Bu önerme olumlu bir yargı da olabilir, olumsuz bir yargı da.

ilerleme [Alm. *Fortschritt*] [Fr. *progrès*] [İng. *progress*] [Lat. *progressus* < *gressus* = yürüme, adım; *pro* = önde, ileriye] [es. t. *terakki*]: Daha iyi, daha yetkin, daha değerli, daha yüksek bir duruma doğru basamak basamak oluşan gelişme.

ilinek [Alm. *Akzidenz*] [Fr., İng. *accident*] [Lat. *accidens* = rastlantısal olan, çıka gelen] [Yun. *symbebekos*] [es. t. *araz*]: 1- Bir nesneye zo

runlu olarak bağlı olmayan, onun özünde bulunmayan; rastlantı ile olan nitelik. // Platon-Aristoteles açımlayıcısı Yeni Platoncu Porphyrios, Eisagogé adlı yapıtında ilineği şöyle tanımlar: ''Konu (özne) değişmeksizin ortaya çıkabilen ya da yok olabilen şey.'' Bu tanım sonradan bütün mantıkçılarca kabul edilmiştir. İlinekler iki türlüdür: Ayrılır ve ayrılmaz ilinekler. (Ör. uyumak insan için ayrılır bir ilinektir. Kara renkli olmaksa, zenci için ayrılmaz bir ilinektir.)

2- (Aristoteles'te) Bir konuya bağlı olan ve o konu olmadan kendisi var olamayan şey; kendi başına var olamayan, bir taşıyıcıyı, bir tözü gerektiren şey; tözün niteliği. (Ör. Aklık nesneden bağımsız olarak var olamaz.) Karşıtı ve bağlılaşık kavramı: bkz. **töz.**

ilineksel [Alm. *akzidentell*] [Fr. *accidentel*] [İng. *accidental*] [es. t. *arazi*]: 1- Değişen, raslantısal olan, ilinekle ilgili olan, özle ilgili olmayan. Karşıtı: özle ilgili = essentiel. 2- (Bir şeye) Bağlı olan, bağımsız olmayan. Karşıtı: tözle ilgili = substantiell.

ilke [Alm. *Prinzip, Grundsatz*] [Fr. *principe*] [İng. *principle*] [Lat. *principium*] [Yun. *Arkhe*] [es. t. *mebde, umde*]: Başlangıç; ilk olan; kendisinden başka bir şeyin çıktığı temel, köken; dayanak; temel neden, ilk neden. // İlkeler şu türlere ayrılır: 1- Biçimsel ilkeler (genel kurallar). (Ör. Mantıkta düşünme yasaları: çelişmezlik ilkesi vb.) 2- İçeriksel ilkeler: Bilgi içeriğini belirleyen ilkeler. (Ör. Fizikte enerjinin korunması ilkesi.) 3- Fizikötesi ilkeler (varlık ilkeleri): Yaşamın, gerçekliğin en yüksek koşulları, en yüksek temelleri türlü filozoflarda değişir. (Ör. Thales'te su, Pythagoras'ta sayı, Platon'da idea vb.) 4- Nedensel ilkeler: Bütün olup bitenlerin en yüksek nedenleri. 5- Bilgi ilkeleri: Her türlü bilginin en yüksek koşulları. 6- İstenç ilkeleri ya da kılgılı ilkeler: Ahlak eyleminin en yüksek kuralları. a. genel ve nesnel geçerliği olan yasalar, buyruklar. b. Yalnızca birey için, kişi için geçerli olan öznel ilkeler (maxime).

ilkel [Alm. *primitiv*] [Fr. *primitif*] [İng. *primitive*] [Lat. *primitivus*<*primus* = ilk] [es. t. *iptidai*]: 1- Zaman bakımından en eski olan, ilk olan. 2- Gelişmesinin başında bulunan; daha gelişmemiş olan. 3- (Estetikte) Yalın, salt bir nitelik gösteren, yapmacıksız olan.

ilkörnek [Alm. *Archetyp*] [Fr. *archétype*] [İng. *archetyp*] [Yun. *arkhétypos*] [es. t. *enmuzec-i evvel*]: Her şeyin ona göre yapıldığı düşünülen temel ilke. Mundus archetypus: Gerçeklik dünyasında her şeyin kendilerine göre biçimlendiği idealar, ilk örnekler dünyası.

im bkz. **gösterge.**

imge [Alm. *Bild, Vorstellung*] [Fr., İng. *image*] [es. t. *hayal*]: Bir nesneyi doğrudan doğruya yeniden tanıtmaya yarayacak bir biçimde göz önüne seren şey, duyu organları ile algılanmış olan bir şeyin somut ya da düşünçel kopyası.

imgelem [Alm. *Einbildungskraft*] [Fr., İng. *imagination*] [Lat. *imaginatio*] [Yun. *phantasia*] [es. t. *muhayyile*]: 1- Bir nesneyi, o nesne (karşımızda) olmaksızın tasarımlama yetisi. // İmgelem: a. Yaratıcı olabilir, tasarımı kendisi yaratır. b. Yansıtıcı olabilir, anlıkta önceden bulunan tasarımları anımsar. 2- (Kant'ta) Görü ile düşünme, duyarlık ile anlık arasındaki gerçek aracı; görüdeki çokluğu bir tasarım durumuna getiren, böylelikle de her bilgiyi olanaklı kılan önsel koşul.

immoral bkz. 1- **ahlaksız.** 2- **töretanımaz.**

immoralizm [Alm. *Immoralismus*] [Fr. *immoralisme*] [İng. *immoralism*] [es. t. *ahlaksızlık mezhebi*]: bkz. **töretanımazlık.**

imperatif bkz. **buyruk.**

inan [Alm. *Glaube*] [Fr. *foi*] [İng. *faith*] [Lat. *fides*] [es. t. *iman*]: 1- (Özellikle dinsel anlamda) Bir bağlanmadan doğan güven; Tanrıya duyulan sınırsız güven. 2- Görünmez olana içten inanma; saklı olanı, daha açığa çıkmamış olanı duyma. 3- Bilinmeyene bağlanma. 4- Kişisel inanmanın içeriği; inanılan doğruların tümü.

inanç [Alm. *Glaube*] [Fr. *croyance*] [İng. *belief*] [es. t. *itikat*]: Bir şeyi güvenle doğru sayma tutumu. Bu anlamda: 1- Yeterince gerekçesi bulunmayan, kesin olmayan bir şeyi doğru sayma; us yoluyla genel geçer bir doğrulama yapmadan, başkasının tanıklığı üzerine kurulmuş kanıtları, bir kuşku duymaksızın onaylama. 2- Öznel olarak yeterli olan, ama nesnel olarak yeterli olmayan gerekçelerden ötürü bir şeyi doğru sayma. // Bu: a. usa uygun, b. duygulara uygun, c. istemeye uygun bir kanı ve onaylama olabilir. 3- Bütün yapıp etmelerimizin temelinde bulunan yaşamadan gelen zorunlulukla dış dünyanın (nesnelerin, başka benlerin, Tanrının) var olduğunu kabul etme; bilimsel, ahlaksal, estetik ve fizikötesi açıklamalarda, önermelerin doğruluğunu onaylama. 4- (Hume'da) Alışkanlık kavramı ile bağlılık içinde temel kavramlardan biri: Bir algı ya da anıya bağlı duygu: Hume'a göre var olma, algılanmış olma ile aynı şey olduğundan var olma algılanmadan edinilen bir inançtır. 5- Kişisel düşünmeye dayanmayan, ortaklaşa düşüncenin yansısı olan onaylama ve inanış. (Sanı olarak inanç.) 6- Yabancı bir yetkenin etkisiyle bir şeyi doğru sayma; bu anlamda inanç, inanılan, özellikle dinsel alanda doğru sayılan şeydir.

indeterminizm bkz. **belirlenmezcilik.**

indirgeme [Alm. *Reduktion*] [Fr. *réduction*] [İng. *reduction*] [Lot. *reductio*] [es. t. *irca*]: Geri götürme. 1- (Mantıkta), İkinci, üçüncü ya do dördüncü tasım figürlerinden birinin (Baroco ve Bocardo) birinci figürün dört kipinden birine (Barbara, Celarent, Dorii, Ferio) geri götürülmesi. 2- Görüngübilim yöntemi. bkz. **görüngübilim.**

individualizm bkz. **bireycilik.**

insan [Alm. *Mensch*] [Fr. *homme*] [İng. *man*] [Lot. *homo*] [Yun. *anthropos*]: (Genel olarak) Usu olan canlı varlık. Bir yandon canlı varlıklar, hayvanlar olonının bir üyesi, türü; öte yondan onu aşan bir varlık; dik yürüyen, ellerini kullanan, beyni özel bir biçimde gelişmiş olan, özelleşmiş organları olmayan, çevresini değiştirebilen, dünyaya ve evrene açık olan, konuşan ve yaratıcı düşünme yeteneği olon, deney dünyasını oşabilen, kendinin ve evrenin bilincine varmış olon, eylemlerinden sorumlu olon varlık.

insanbiçimcilik [Alm. *Anthropomorphismus*] [Fr. *anthropomorphisme*] [İng. *anthropomorphism*] [Yun. *anthropos* = insan, *morphe* = biçim] [es. t. *müşebbihe*]: İnsanın niteliklerinin başka bir varlığa, özellikle Tonrıyo aktarılması.

insanbilim [Alm. *Anthropologie*] [Fr. *anthropologie*] [İng. *anthropology*] [Yun. *anthropos* = insan, *logos* = bilim] [es. t. *beşeriyat*]: I. Canlı varlık olarak insanı ve onun gelişim tarihini araştıran ve betimleyen doğa bilimi. II. Felsefi insanbilim: 1- Somut yaşamı ve gerçeklik içindeki yeri bakımındon insanın özü ve özünün kuruluşu üzerine felsefi-bilimsel öğreti. İlk belirtileri Kant ve Herder'de; 19. yüzyılda Carus ve Lotze'de görülür, 20. yüzyılda yenileyen ve geliştirenler: Max Scheler, Plessner, Gehlen; Amerikan pragmacılarındon: James, Dewey. Felsefi insonbilim, o. bilimlerin elde ettiği bilgileri, birliği olan bir insan imgesinde birleştirmeye, doğa bilimlerinin ve tinsel bilimlerin sonuçları orasında bir bağlantı kurmaya çalışır; b. kendi felsefi açıklamaları ve çözümlemeleriyle insan varlığının özünü kavramoya ve bundan ötede de inson varlığının onlamını fizikötesi açısından yorumlamaya girişir. 2- İnsan varlığının bir felsefesi olmak sovı ile ortoya çıkan felsefe: a. Bütün felsefi soru sormaların kaynağı olon yeni bir ilk felsefe (Philosophia Primo), bir felsefe dalı olduğunu ileri sürer, b. Felsefenin bütünü olmak sovındadır. Çünkü bütün felsefi sorular şu soruya geri götürülebilir: İnsan nedir?

insancılık [Alm. *Humanismus*] [Fr. *humanisme*] [İng. *humanism*] [Lat. *humanus* = insanca, insana özgü, insana ilişkin]: İnsanlığa, insana ya-

raşır bir yaşam ve düşünmeye ulaşmak için çabalamak. Bu bağlamda: 1- (Genellikle) Kavramın en geniş anlamında, insanın değer ve saygınlığına, insan olmaya, insanlığa olan us inancı. 2- Batı kültürünün ve eğitiminin Eski Yunan kültürüne dayanmasından yola çıkarak bu kültür kalıtının bilimsel olarak yeniden canlandırılması düşünüşü. // Roma'da Yunan kültürü bir eğitim kaynağı olmuştur (Cicero). Ortaçağ'da da Yunan ve Romalı yazarların çalışmalarını yenileme çabaları sona ermedi, bu çabalar Doğuşçağında (Renaissance) büyük ölçüde geliştirildi. Böylece bilim ve eğitim skolastikten ve kilisenin yetkesinden kurtularak yeni bir kültür ülküsü gerçekleşmeye başladı. (Bu ülkü Erasmus'la doruğuna erişti); XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında insancılık yeni bir biçim kazandı, özellikle Herder, Winckelmann, W. von Humboldt ve Goethe'nin temsil ettikleri bu evreye ''yeni insancılık'' adı verilir. Birinci Dünya Savaşından sonra Werner Jaeger'in yönetiminde, Antikçağa olan ilişkileri yeniden belirleme çabalarına da ''üçüncü insancılık'' denir. 3- (Yukarıdaki görüşlerle hiç bir bağlantısı olmadan) Yararcılığın belirli —özellikle İngiliz filozofu F. S. Schiller'in canlandırdığı— biçimi için kullanılan özel felsefe terimi: Protagoras'ın ''İnsan her şeyin ölçüsüdür.'' formülünü çıkış noktası olarak alan; insanda, insanın gereksinme ve eklerinde, bilginin ve doğruluğun ölçeğini bulan anlayış.

insaniçincilik [Alm. *Anthropozentrismus*] [Fr. *anthropocentrisme*] [İng. *anthropocentrism*] [Yun. *anthropos-khentron*] [es. t. *li-l-beşeriye*]: İnsanı dünyanın ve dünyadaki olayların özeği yapan ve her şeyi insana bağlayan görüş.

insanlık [Alm. *Humanität, Menschheit*] [Fr. *humanité*] [İng. *humanity*] [Lat. *humanitas*] [es. t. *beşeriyet, insaniyet*]: I. 1- Tüm insanları içine alan bütün. 2- İnsanı insan yapan, insanın doğasını kuran niteliklerin tümü. II. 1- İnsanın değerini, saygınlığını veren öz; insana yaraşır yaşama ve düşünme ilkesi. 2- İnsancıl olma; insanları sevme; insan sevgisi. 3- Temelini antik kültür ürünlerini benimsemede bulan ve insanlığı kendi içinde yetkin bir yetişimin ereği olarak koyan eğitim ülküsü. // Antikçağdan beri süregelen insan üzerindeki görüşlerde, ''insanlık'' kavramından, insanın, hayvanlık yanından ayrı olarak ''insanlığı'', en geniş anlamıyle insan niteliklerinin tümü anlaşılır; insanı insan yapan bu nitelikler doğaca verilmişlerdir ve insanı, insan olmanın anlamı ve ereği olarak insanlıkla ilgili olanı bilmek ve bu bakımdan bilinçlendirmekle yükümlendirirler. Böylece ''insanlık ülküsü'' bir eğitim ülküsü olarak belirir. Daha Hellenistik çağda, sonra da yeniçağda türlü biçimlerde dile gelen ''insanlık ülküsü'' iki nok-

tada toplanır: a. Usun insana özgü olduğu inancından, usu oluşturmanın eğitim bakımından gerekli olduğu sonucu çıkar; çoğunlukla da doğa bilimleri ve teknik bir yana bırakılır. b. ''İnsanlığın'' insanı hayvandan ayıran tinsel yeti olarak *bütün* insanları kuşattığını kabul eden bu anlayıştan bir ahlaksal ödev çıkar: ''Genel insanlığı'' (insana özgü olanı) soysop, din, ulus, ırk ve uyruk ayrılığına bakmadan, her insanda tanımak ve uyandırmak. Böylece insanlık ülküsü yoluyla, usun aydınlanması, hoşgörü, siyasal eşitlik (yasalar karşısında eşit olma), ayrıca köleliğin kaldırılması ve toplumsal adaletin sağlanması gerçekleştirilmiş olur. Antikçağdan beri görülen insanlık ülküsü, ilk belirgin örneğini Cicero'nun tinsel kültür ''cultura animi'' özleminde verir; Doğuşçağında (Renaissance) sonra da yeniçağda doruğuna erişir: özellikle Herder, Schiller ve W. von Humboldt insanda insanlığın gelişmesini; insanın ruhsal ve tinsel yetilerinin (duygu ve us yetilerinin) uyumlu bir biçimde geliştirilmesini insanın son ereği olarak sayarlar.

instrumentalizm bkz. **araççılık.**

intellekt bkz. **anlık.**

intellektualizm bkz. **anlıkçılık.**

intelligentia [Alm. *Intelligenz*] [Fr., Ing. *intelligence*] [Lat. *intelli gentia*]: 1- → Anlak. 2- Bir ulusun tinsel yönetici tabakası. 3- Ortaçağ düşüncesinde: a. Tinsel töz (Tanrı en yüksek intelligentia'dır); b. Çoğul olarak (intelligentiae), salt tinsel özler (özdeği olmayan salt biçimler) olarak düşünülmüş olan melekler için kullanılan terim.

intuisyon bkz. 1- **görü.** 2- **sezgi.**

Intulsyonizm bkz. **sezgicillk.**

inversion bkz. **tamevirme.**

irade bkz. **istenç.**

ironi bkz. **alaysılama.**

Irrasyonalizm bkz. **usdışıcılık.**

irrasyonel bkz. **usdışı.**

İskoçya Okulu [Alm. *Schottishe Schule*] [Fr. *école écossaise*] [İng. *Scottish philosophy*] [es. t. *İskoçya Mektebi*]: Felsefesini → ortak duyunun verilerine dayandıran, insan sağduyusunun gerçekliği doğrudan doğruya bilebileceğini kabul eden, 18. yüzyılda İskoç filozofu Reid'in kurduğu felsefe okulu. Bu okul, ''sokaktaki adam''ın gerçek-

çi inançlarına dayalı bir bilgi kuramı (common sense realism) geliştirmiştir. bkz. **ortakduyu.**

istenç [Alm. *Wille*] [Fr. *volonté*] [İng. *will*] [Lat. *voluntas* < *velle* = istemek, *volo* = istiyorum] [es. t. *irade*]: 1- İtici güç: Yapabilme gücü; özgürlüğünü içinde bulunduran isteme. 2- Bilinç yetisi: İnsanın tasarımları ve görüşleri üzerinde bilinçli bir düşünüp taşınma ile, seçerek ve tavır alarak eyleme karar verme yeteneği. 3- Duygu ve eğilimlere değil, usa dayalı isteme; usa uygun bir erek ve amaç koyma yeteneği; isteme ve eylemleri usla belirleme gücü. 4- İstenilmiş olanı gerçekleştirmeye karar verme ve yerine getirme gücü. 5- Yaşamın özgür, ussal bir özle kendini bilinçli olarak gerçekleştirmesi.

istenççilik [Alm. *Voluntarismus*] [Fr. *volontarisme*] [İng. *voluntarism*] [Lat. *voluntas* = irade] [es. t. *iradiye*]: Usa ve bilmeye değil de istence üstünlük tanıyan, ruhsal olayların ve bilgi sürecinin temelinde istenci gören felsefe ve ruhbilim öğretisi. // Terim olarak ilkin Tönnies kullanmış. Ama daha ortaçağda istenççi doğrultuda olan filozoflar var. Augustinus bütün ruhsal yetilerde istencin bulunduğunu, giderek hepsinin istençten başka bir şey olmadıklarını ileri sürer. Duns Scotus'a göre istenç düşünmenin üstündedir. Kılgılı usa üstünlük tanıyan Kant'a göre, salt değerli olan yalnızca iyi istençtir. Fichte istenci evrenin salt yaratıcı ilkesi sayar. İstenci fizikötesi dizgesinin temeli yapan Schopenhauer'e göre (istenççiliğin klasik filozofu sayılır) her gerçeğin temel ilkesi istençtir. En yüksek iyi olarak yaşamayı gören Nietzsche'ye göre, yaşamın olduğu her yerde güçlülük istenci de vardır, dünyanın özü güçlülük istencidir.

itki [Alm. *Impuls, Trieb*] [Fr. *impulsion*] [İng. *impulse*] [Lat. *impulsio* < *pulsio* = itme; *in* = içinde, karşı, doğru] [es. t. *ilca*]: İnsanı bir bilinç çabası gerektirmeden yaşama atılımına yönelten, onu kendiliğinden eyleme iten, devindiren güç (beslenme itkisi, üreme itkisi, ayrıca, güçlülük itkisi vb.); uygulama alanı genişletilerek tinsel güçler için de kullanılır (bilgi itkisi, özgürlük itkisi).

iyi [Alm. *gut*] [Fr. *bien*] [İng. *good*] [Lat. *bonus*] [Yun. *agathos*] [es. t. *hayır*]: 1- (Geniş anlamında) a. İşe yarar, ereğine, özüne uygun, doğru yapılmış; doğasına uygun. b. İstenmeye değer olan. c. Değere yönelmiş, değere ilişkin, değerle belirlenmiş, değerli. 2- Ahlakın ve ahlak felsefesinin temel kavramı: Ahlaksal değer; ahlaksal olanın olumlu ana niteliğini gösteren özel kavram; ahlakça değerli olan (karşıt kavramı: kötü). Ahlak felsefesinde şu anlamlarda kullanılır: a. (Skolastikte) Tanrının istemiş olduğu dünyadaki varlık düzeni ile uyum.

b. (Kant'ta) İstencin, içerik bakımından değil de, yalnızca ahlak yasasınca belirlenmiş olan biçimsel niteliği. 3- Somut kişi ya da edim değeri. // İyi, değerler düzeninde yüksek değerleri seçmede ortaya çıkar. Buna karşılık kötü, aşağı değerlerin yeğ tutulmasında kendini gösterir. Ayrıca: ''Yararlı olan iyidir.'' (yararcılık) ya da ''Haz veren iyidir.'' (hazcılık) görüşleri.

iyimserlik [Alm. *Optimismus*] [Fr. *optimisme*] [İng. *optimism*] [es. t. *nikbinlik*]: 1- (Genellikle) Her şeyi en iyi yanından gören, her durumda iyi bir çıkış yolu uman dünya görüşü. 2- (Antik ve skolastik felsefede) Her var olanın değeri olduğunu, her kötünün bir eksiklik olduğunu kabul eden öğreti. 3- (Leibniz'de) Bu dünyanın olabilecek bütün dünyaların en iyisi olduğunu öne süren görüş. 4- (Hegel'de) Gerçekliğin usla düzenlenmiş ve usla yönetilmekte olduğunu savunan görüş. 5- (Rousseau'da) insanın doğadan iyi olduğu görüşü. 6- İnsanlığın doğal bir ilerlemesine, bütün durum ve koşulların iyiye doğru gideceğine inanan öğretiler.

izlenim [Alm. *Eindruck*] [Fr., İng. *impression*] [Lot. *impressio*] [es. t. *intiba*]: Dolaysız olarak alınan bilinç içeriği; duyu organlarının bir uyarımı sonucu ortaya çıkan duyum.

izlenimcilik [Alm. *Impressionismus*] [Fr. *impressionisme*] [Ing. *impressionism*]: 1- (Felsefede) Yalnızca duyu izlenimlerini ve duyumları gerçek olarak kabul eden bilgi öğretisi. 2- (Sanatta) İzlenimci denilen sanatçı, yazar ve eleştirmenlerin kuram ve yöntemi; izlenimciler soyut kurallara ve uzun uzun düşünmeye başvurmadan, doğrudan doğruya izlenimlerine dayanarak yol aldıklarını ileri sürerler. 3- (Resim sanatında) Fransız sanatçılarının kurduğu bir akım: Gerçeklikten doğrudan doğruya alınan kişisel izlenimleri, dolaysız olarak yansıtmaya çalışan resim sanatı. Sonradan başka sanat dallarına da geçmiştir.

K

kabala [Alm. *Kabbala*] [Fr. *cabale*] [İng. *cabala*] [İbr. *Kabbalah* = alınmış şeyler; gelenek)]: Yahudilerin yazılı olarak konulmuş olan Tanrısal yasaları yanında ağızdan ağıza geçen dinsel buyrultuları. İbrani felsefesinin ve söylence (mithos) yazılarının toplamı. // Tarihleri kesin bilinmiyor; en eskisi (8. ya da 9. yüzyıl) evrenin yaratılışı ile ilgilidir.

kalıcılık [Alm. *Subsistenz*] [Fr., İng. *subsistence*] [Lat. *subssistentia*]: Tözün kendi bağımsızlığı içinde var olma biçimi; tözün varoluşunu sürdürmesi ilkesi. Karşıtı bkz. **ayrılmazlık.**

kanıt [Alm. *Argument*] [Fr., İng. *argument*] [Lat. *argumentum, arguere* = göstermek, tanıtlamak, açıklamak] [es. t. *delil*]: Tanıtlamanın temeli, bir tanıtlamanın dayandığı önerme; bir anlatımın doğru ya da yanlışlığının temelini ortaya koymada dayanılan önerme.

kanıtlama [Alm. *Argumentation*] [Fr., İng. *argumentation*]: Kanıtları sıralama.

kanon [Alm. *Kanon*] [Fr., İng. *canon*] [Yun. *kanon*] [es. t. *kanun, kaide*]: Belli bir alanda geçerli olan kural ve ilkelerin toplamı.

kanonlık: Epikuros'un mantığa verdiği ad.

Kantçılık [Alm. *Kantianismus*]: Kant'ın felsefesini çıkış noktası olarak alan düşünce doğrultulan. // Bunlardan biri, Kant'ın kurduğu transsendental idealizmi, öbürü de eleştirel bilgi öğretisini temel olarak alır.

kaos [Alm. *Chaos*] [Fr., İng. *chaos*] [Yun. *khaos* = uçurum, dipsiz uçurum]: Evrenin, düzene girmeden önceki biçimden yoksun, uyumsuz ve karışık durumu.

kapsam [Alm. *Umfang, Extention*] [Fr., İng. *extention*][Lat. *extentio*] [es. t. *şümul*]: (Mantıkta) Bir kavramın ve o kavramı dile getiren terimin

içerdiği varlıkların ve bireysel olayların tümü, kavram altında toplanan şeylerin tümü. // Bir yükleme konu olarak verilebilen terimler onun kapsamını gösterir. (Ör. Bütün insanlar, hayvanlar, bitkiler "canlı" kavramının kapsamı içine girerler. Kapsam büyüdükçe içerik küçüler, içerik büyüdükçe kapsam küçülür.)

karakter [Alm. *Charakter*] [Fr. *caractère*] [İng. *character*] [Yun. *kharakter* = oyulmuş, çizilmiş, kalıpla basılmış < *kharassein* = yarmak, oymak, çizmek] [es. t. *seciye, hasisa*]: 1- (Genel anlamda) Bir nesnenin, bir bireyin kendine özgü yapısı, onu başkalarından ayıran temel belirti; bireyin davranış biçimlerinin bütününü belirleyen ana özellik. 2- (Ahlak felsefesinde) Kişinin kendi kendisine egemen olmasını, kendi kendisiyle uyum içinde bulunmasını, düşünüş ve eylemlerinde tutarlı, sağlam kalabilmesini sağlayan özellikler bütünü.

karar [Alm. *Entscheidung*] [Fr. *décision*] [İng. *decision*]: 1- Aralarında bir seçme yapma zorunluluğu olan olanaklardan birini seçme edimi ve bu edimin sonucu. 2- Kişinin, yaşamın önemli ayrıç noktalarında içine düştüğü gerilim ve bunun sonucu yapılan seçme.

karşılıklı [Alm. *reziprok*] [Fr. *réciproque*] [İng. *reciprocal*] [es. t. *mütekabil*]: 1- Eşitlik gibi her iki yönde geçerli olan (bağlantı). (Ör. a b ye eşitse b de a ya eşittir.) 2- Koşullu önermelerde koşulan sonuç, sonucun koşul olmasıyla kurulan (önerme). (Ör. Bir üçgen eşkenarsa üç açısı birbirine eşittir; bir üçgenin üç açısı birbirine eşitse o üçgen eşkenardır.) 3- Kaplamları aynı olan (kavramlar). (Ör. eşkenarlı üçgen-eşaçılı üçgen.) bkz. **eşgeçerli, eşdeğerli.**

karşılıklıoluş [Alm. *Wechselseitigkeit*] [Fr. *réciprocité*] [İng. *reciprocity*] [Lat. *reciprocus* = aynı yoldan dönen] [es. t. *mütekabiliyet*]: 1- Karşılıklı olma durumu. 2- (Kant'ta) Bağıntı kategorilerinden biri: topluluk kategorisi; eyleyenle edilgin olan arasındaki iki yönlü etki-tepki ilişkisi.

karşıolum [Alm. *Gegensatz, Opposition*] [Fr., İng. *opposition*] [Lat. *oppositio*] [es. t. *tezat, tekabül*]: I. (Mantıkta) 1- Birbirinin karşısında bulunan, birbirini karşılıklı olarak dışta bırakan iki kavram ya da yargı arasındaki bağlantı. // Özel biçimleri: a. Çelişik karşıolum: Burada bir kavram, ötekinin doğrudan doğruya değillenmesidir (ak-ak olmayan). b. Karşıt karşıolum: Burada aynı tür içinde bir dizinin en belirgin parçaları karşı karşıyadır (ak-kara). c. Göreli karşıolum-ilişkilerin karşıolumu: Bağlılaşık kavramlar arasındadır (baba-oğul). d. Yoksunluk bildiren karşıolum: Bir yetkinlik ve onun eksikliği arasındadır (gören-kör). e. Düşüncenin belli koşullar altında kaçınılmaz

biçimde içine düştüğü çatışkı. Karşıt kavramlar aynı konuyla ilgili olarak aynı zamanda evetlenemedikleri halde değillenebilirler. Çelişik kavramlar aynı konuyla ilgili olarak aynı zamanda evetlenemedikleri gibi değillenemezler de:

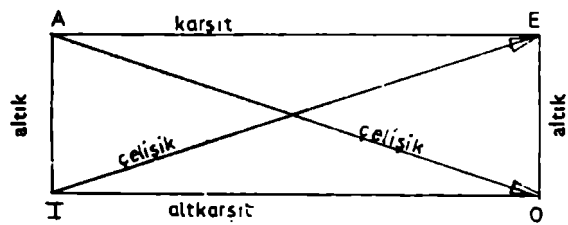
1) K, S ise P değildir.
2) K, P ise S değildir.

Ama K ne S ne P olmayabilir; burada P ile S karşıt kavramlardır. Bunların çelişik kavramlar olmaları için, yukarıdaki iki önermeye şu iki önermeyi de katmalıdır:

3) K, S değilse P dir.
4) K, P değilse S dir, yani K, ya S dir, ya P dir.

2- Aynı özne ve aynı yüklemi olan, ama a. nicelik ya da kapsam (A ve I, E ve O); b. nitelik (A ve E, I ve O: karşıt); c. hem nitelik, hem nicelik (A ve O, I ve E: çelişik) bakımından ayrı olan önermelerin durumu:

Bütün öğrenciler çalışkandır. Hiç bir öğrenci çalışkan değildir.

Bazı öğrenciler çalışkandır. Bazı öğrenciler çalışkan değildir.

Günlük dilde çoğunlukla birbirine karıştırılan karşıt ve çelişik kavramlarını iyice birbirinden ayırmak gerekir; tümel olumlu önerme ile tümel olumsuz önerme birbirlerine karşıdırlar, ama bu karşıolum bir çelişme olmayıp bir karşıtlıktır (contrarius); tümel olumlu önermenin çelişiği olan karşıolum tikel olumsuz önermedir. (Şemoya bkz.)

II. Varlıkbilim (fizikötesi açısından) 1- Gerçeklikteki çatışma; türlü güçlerin birbiriyle çatışması: Bir istenç ile başka bir istenç, bir güçle başka bir güç orasındaki karşıolum. 2- Varlığın kendi içindeki uçlaşma (ku-

tuplaşma) durumları (soluk alma-verme, eril-dişil). 3- Yaşamın ve tinin kımıldatıcı, devindirici itilimi, dürtüsü ve ileri götüren yaratıcı gücü (özellikle J. Böhme'den Alman idealizmine değin Alman fizik ötesinde). 4- Eytişimsel karşıolum: Bir varlığın (sav) karşıtına dönüşmesi (karşısav) ve bu yolla daha yüksek bir birliğe (bireşim) ulaşması; sav ile karşısav arasındaki ilişki. bkz. **eytişim, örtüşme.** 5- Bireşime yer vermeyen, varoluşsal bir karar gerektiren bir seçeneğin iki kanadı arasında "ya-ya da" biçiminde beliren ilişki.

karşıt [Alm. *konträr*] [Fr. *contraire*] [İng. *contrary*] [Lot. *contrarius*] [es. t. *zıt*]: 1- Birbirlerinin biçimsel (çelişik) olarak değil, içerikçe karşısına konmuş (kavramlar). (Ör. Ak-koro, doğru-yanlış karşıt kavramlardır; oysa ak'ın çelişiği ak-olmayan'dır.) 2- Öznesi ve yüklemi aynı olon, ama biri olumlu öteki olumsuz olan iki tümel önermenin birbiri karşısındaki durumu. (Ör. "Bütün insanlar ölümlüdür." "Hiç bir insan ölümlü değildir." Olumsuzluk yükleminin içinde de dile getirilebilir: "Bütün insanlar ölümsüzdür." gibi.)

karşıtlık [Alm. *Gegensatz*] [Fr. *contrariété*] [Lat. *contrarietas*] [es. t. *tezat, zıddiyet*]: → Karşıtlar arasındaki → karşıolum.

karşıtlıkların örtüşmeşl bkz. **örtüşme.**

karşıtlık kuralı: İki karşıt önermenin aynı zamanda doğru olamıyacağını, ama aynı zamanda yanlış olabileceğini belirten kural. bkz. **karşıt.**

kategori [Alm. *Kategorie*] [Fr. *categorie*] [İng. *category*] [Lat. *praedicamentum*] [Yun. *kategoria* = öznitelik; yüklem; bir nesneye yüklenen nitelik]: 1- (Aristoteles'te) Var olan üzerindeki deyiş biçimleri. // Kategoriler öğretisinin kurucusu olan Aristoteles 10 kategori ayırır: Bir önermede konu üzerinde ancak bu 10 kategoriye göre bir şey söylenebilir: töz, nicelik, nitelik, görelik (bağıntı), yer, zaman, durum, iyelik, etki, edilgi. 2- (Kant'ta) Her deneyin önsel koşulu olan salt anlık kavramları. // Anlığın, duyarlıkla alınan duyu gereçlerini bağlayıp birleştiren 12 kategorisi vardır: a. nicelik: birlik, çokluk, bütünlük; b. nitelik: gerçeklik, hiçlik, sınırlama; c. bağıntı: töz-ilinek, neden-etki, topluluk (karşılıklı etki); d. modalite: olanak-olanaksızlık, var olma-var olmama, zorunluluk-rastlantı. Aristoteles'te kotegoriler hem varlığın hem düşüncenin özellikleri olduğu halde, Kant'ta yalnız düşüncenin özellikleridir.

kategorik bkz. **koşulsuz.**

kategorik imperatif bkz. **koşulsuz buyruk.**

katharsis bkz. **arınma.**

kavram [Alm. *Begriff*] [Fr. *concept, notion*] [İng. *conception, notion*] [Lat. *conceptus, notio*] [Yun. *logos, énnoia, horos, noema*] [es. t. *mefhum*]: 1- Nesnelerin ya da olayların ortak özelliklerini kaplayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım; tek bir nesnenin (bireysel kavram) ya da bir nesneler sınıfının (genel kavram) özünü belirleyen, birbirleriyle bağlantılı niteliklerin ya da özel belirtilerin (özelliklerin) bir sözcükte düşünülmüş olan birleşimi. 2- (Klasik mantıkta) Yargı ile çıkarımın sonradan üzerinde kurulacağı en yalın, en temel öğe. (Gerçekte ise kavram düşüncenin bir başlangıç noktası olmayıp, düşüncenin kendisini topladığı, yoğunlaştığı bir noktadır; düşüncenin bir bütüne, bir bireşime, bir birliğe dönüşmüş biçimidir.) // Klasik mantık için kavramlar çoğunlukla nesne kavramlarıdır ama bunun yanında ilişki ve görev kavramlarından da söz edilebilir (de, üzerine, eğer, ancak vb.) *Nesne kavramları:* Bir nesnenin özünü, kurucu özelliklerini düşünce ile belirtip kavramaya çalışan kavramlar. Nesne kavramları bireysel olup tek bir nesneyi (Kızılırmak) göz önünde bulundurabilirler, o zaman bireysel kavramlar adını alırlar. Bir nesne öbeğinin ortak özellikleriyle ilintili olduklarında, bunlara tür kavramları denir (dere, çay, ırmak). Ortak özellikleri olan tür kavramlarından cins kavramı kurulur; her cins kavramı yeniden daha yukarı bir cins kavramının tür kavramı olabilir ve bu, böylece oluşan kavram piramidinin en yukarıdaki en son cins kavramına kadar gider. Bu piramit bir kavramlar dizgesidir. Bu dizgede boyuna daha yukarı, daha genel cins kavramına doğru yükselinir. En son cins kavramında kavramlar dizgesi doruğu ulaşır ve bundan kavram çözümlenmesiyle (Lat. divisio) tersine olarak daha aşağı cinslere, türlere inilir ve sonunda artık bölünemeyen bireylere ulaşılır.

kavramcılık [Alm. *Konzeptualismus*] [Fr. *conceptualisme*] [İng. *conceptulims*] [es. t. *mefhumiye*]: Ortaçağın son dönemindeki → adcılık çığırı. Tümellerin kendi başına varlıkları olmadığını, bunların düşüncel varlıklar olarak yalnızca bilinç tasarımları olduğunu öne süren öğreti.

kavranılamazlık [Yun. *akatalepsia*]: Doğrunun ölçüsü olmadığını ileri süren kuşkucu görüşün sonucu olan durum. Bir sorunun çözümünü araştırmanın ilkece gerekli görülmemesi durumu.

kavrayış [Alm. *Apprehension*] [Fr. *appréhension*] [İng. *apprehension*] [Lat. *apprehensio*] [es. t. fikr-i iptidai, *tasavvur-ı sazec*]: 1- Bir algı içeriğinin doğrudan doğruya kavranması. 2- (Kant'ta) Algı türlerinin bir tasarım olarak birleşmesi, salt görüde bir araya konması.

kayra [Alm. *Gnade*] [Fr. *grâce*] [İng. *grace*] [Lat. *gratia*] [Yun. *kharis*] [es. t. *inayet*]: Tanrının insana iyilik getirici, kurtarıcı ilişkisi için kullanılan, özellikle dinsel bir kavram. Tanrının insanı koruyuculuğu ve esirgeyiciliği. Hıristiyanlığın temel kavramı: Tanrının insanı sevgi dolu düşünüşü için kullanılan kavram. // Felsefe tarihinde Augustinus'tan beri kayra ve özgürlük arasındaki ilişki sorusu önem kazanmıştır. Skolastikte bu soru doğanın kayra yoluyla yetkinleşmesi öğretisiyle yanıtlandırılıyordu. Luther'de ise "Herşeye gücü yeten Tanrı" düşüncesiyle bu sorun sonuna değin götürüldü. Çağımızda, N. Hartmann'da ise bu soru tam ters doğrultuda yanıtlanıyor: "Bir sorumluluğun, bir özgürlüğün olabilmesi için Tanrı var olmamalıdır."

kendiliğindenlik [Alm. *Spontaneität*] [Fr. *spontanéité*] [İng. *spontaneity*] [Lat. *spontaneus* = kendiliğinden] [es. t. *taviyet*]: 1- Dıştan bir belirlenme ile değil, kendi kendine olan etkinlik; doğrudan doğruya kendi iç itilimiyle etkin olma yeteneği. 2- (Kant'ta) Duyarlığın alıcılığına karşı, anlığın etkin oluşu.

kendiliğinden var olan [Lat. *ens a se*]: Skolastikte Tanrının tanımlayıcı adlarından biri.

kendinde [Alm. *an sich*] [Fr. *en soi*] [İng. *in-itself*] [Lat. *in se*] [Yun. *kath' hauto*] [es. t. *bizatihi*]: Kendi öz varlığınca; başka bir şeyle ilgisi, ilişkisi olmadan.

kendinde şey [Alm. *Ding an sich*] [Fr. *chose en soi*] [İng. *thing in itself*] [es. t. *bizatihi şey*]: Bilen özneden, bilinçten bağımsız olarak kendi başına var olan, deneyin ötesinde bulunan şey. Bu anlamda: 1- (Aristoteles'te ve skolastik felsefede) → Tözle eşanlamlı. 2- (Kant'ta) → Noumenon'la eşanlamlı, düşünceden bağımsız olarak var olan. Bize verilmiş olan, şeyin yalnızca görünüşüdür, kendinde şey bilinemez kalır. 3- (Hegel'de) Eytişimsel sürecin açılmamış olan temel aşaması. 4- (Görüngübilimde) Düşüncenin, bilincin bağlılaşık kavramı. Bilinç her zaman, bir şeyin bilincidir.

kesikli [Alm. *diskontinuierlich*] [Fr. *discontinu*] [İng. *discontinuous*] [es. t. *munfasıl, mütekatti*]: Sürekliliğin eksik, bağlantıların kopuk, aralıklı olma niteliği. Karşıtı bkz. **sürekli.**

kesinlik [Alm. *Gewissheit*] [Fr. *certitude*] [İng. *certainty, certitude*] [Lat. *certitudo*] [es. t. *yakin, mevsukiyet*]: Bir bilginin, bir kanının kuşkuya düşmeden onaylanması durumu. Bu anlamda: 1- (Öznel kesinlik) Dü-

şüncenin hiç bir yanılma kaygısı olmadan bir kanıya katılması durumu. Burada kişisel bir kanı olarak (ahlaksal ve dinsel) inancın kesinliği söz konusudur. Bu tür kesinlik nesnel güvenceden yoksundur, bunu gerekli görmez de. 2- (Nesnel kesinlik) Bir bilginin, bilgi temelleri ve konu üzerindeki nesnel görüşlere dayanan güvenilirliği geçerliği. Nesnel kesinlik a. dolaylı bir yolla (belgeler ya da çıkarımlar) sağlanabilir —tarihte ve mantıkta olduğu gibi—. b. dolayısız bir yolla, algılara, yaşantılara dayanarak sağlanabilir.

kılgılı [Alm. *praktisch*] [Fr. *pratique*] [Ing. *practical*] [Yun. *praktikos* < *praktein* = eylemek] [es. t. *ameli*]: 1- Eyleme ilişkin. (Ör. Kuramsal felsefeye karşıt olarak kılgılı felsefe). Karşıtı bkz. **kuramsal.** 2- Eylemde denenen, eylemde yaşanan. 3- Gerçeklere uyan. 4- Ereğe uygun, kullanışlı. 5- (Kant'ta): "Özgürlüğün olanaklı kıldığı her şey."

kılgılı us [Alm. *praktische Vernunft*] [Fr. *raison pratique*] [İng. *pratcial reason*] [es. t. *ameli akıl*]: (Kant'ta) Ahlak eylemini belirleyen us; olması gerekeni bilme ve bununla da eylemlerimizi yönetme yeteneği. bkz. **us.**

kısır döngü [Alm. *Zirkelbeweis*] [Fr. *cercle vicieux*] [Lat. *circulus vitiosus*] [es. t. *devr-i batıl, fasit daire*]: Ancak A ile tanıtlanabilen ya da tanımlanabilen B ile yeniden A yı tanıtlamaya ya da tanımlamaya girişme biçimindeki mantıksal yanılgı. (Ör. A doğru söylüyor, çünkü doğru sözlüdür: A doğru sözlüdür, çünkü doğru söylüyor.)

kibernetik bkz. **güdümbilim.**

kip [Alm. *Modus*] [Fr. *mode*] [İng. *mode, mood*] [Lat. *modus* = ölçü, kural] [es. t. *cihet, hal, tavır*]: (Klasik mantıkta) Tasımın çıkarım kuralları. // Her tasım belli bir kipe göre kurulmuştur ve tasımın kipi ile → figürü arasında bir ilgi vardır. 4 tasım figüründe toplam olarak 19 tasım kipi vardır: barbara, celarent vb.

kiplik [Alm. *Modalität*] [Fr. *modalité*] [İng. *modality*] [Lat. *modus* = kip] [es. t. *müveccehiyet*]: Varlığın ya da olayların varoluş biçimi, tarzı; bir şeyin nasıl var olduğu, nasıl olup bittiği, ya da nasıl düşünüldüğünün türlü biçimleri. // Kiplik kategorileri: Olanak, gerçeklik, zorunluluktur; buna karşılık olan yargılar da: belkili (problematik), yalın (assertorik), zorunlu (apodiktik) yargılardır.

kişi [Alm. *Person*] [Fr. *personne*] [İng. *person*] [Lat. *Persona* = tiyatroda oyuncunun oyunu gereği yüzüne taktığı maske; sonradan oyuncunun üzerine aldığı rol, daha sonra da insanın öz niteliği, öz çizgileri anlamını almış.] [es. t. *şahıs*]: 1- (Skolastik felsefede klasik tanımını

Boethius vermiştir): Ussal varlığın bölünmez tözü. 2- (Görüngü bilimde) Tinsel edimler özeği (M. Scheler). 3- Oluşumunu özgürlüğe dayatan, kendini kendisi kuran bireysel öz. 4- Yaşamın gidişi içinde tek beni kuran birlik. 5- Kendini "sen"in karşısında bir "ben" olarak yaşayan öz; ya da bir "sen" olarak "ben"in karşısına çıkabilen öz. 6- Başkalarına olan davranışlarında ortaya çıkan ben (Jung).

ahlaksal kişi: Sorumluluğu ve hesap verme yeteneği olan ben.

tüzel kişi: Doğal kişi olmaksızın, hak ve ödevlerin bağımsız taşıyıcısı sayılan kişi (yasalara göre kurulmuş birlikler, dernekler, ortaklıklar, kamusal örgütler).

kişilik [Alm. *Persönlichkeit, Personalität*] [Fr. *personalité*] [İng. *personality*] [es. t. *şahsiyet*]: 1- Kişinin özünü kuran, kişiyi kişi yapan şey. 2- Bireyin tinsel ve ruhsal niteliklerinin, özelliklerinin toplamı.

kişisel [Alm. *persönlich, personal*] [Fr. *personnel*] [İng. *personal*] [es. t. *şahsi*]: 1- Kişiye ilişkin olan. 2- Tek kişiye özgü, bireye ilişkin olan.

kişiselcilik [Alm. *Personalismus*] [Fr. *personnalisme*] [İng. *personalism*] [es. t. *şahsiye mezhebi*]: 1- Kişiyi en yüksek evren ilkesi olarak gören fizikötesi öğreti. 2- Kişisel bir Tanrıya inanma. Karşıtı bkz. **tümtanrıcılık.** 3- İnsanın temel belirlenimini, özne-nesne karşıtlığında değil, ben-sen bağlantısında arayan öğretiler. 4- Yaşamın ve tarihsel gelişmenin anlamını ve en yüksek değerini kişiliğin oluşmasında gören ahlak ve tarih felsefesi görüşleri.

kiyetizm bkz. **dinginclik.**

komünizm [Alm. *Kommunismus*] [Fr. *communisme*] [İng. *communism*] [Lat. *communis* = ortak]: 1- Bütün insanların eşitliği ve eşit haklılığı ilkesine dayanan; gelecekte, sınıfsız bir toplumda, eşit yaşama koşulları içinde "herkese gereksinmesine göre" ilkesini gerçekleştirmeyi erek olarak koyan toplum öğretisi. 2- (Marksçılıkta): Özel mülkiyetin kaldırılması, üretim araçları ve ürünlerde ortaklık, sınıfların ortadan kalkması yoluyla sağlanan ekonomik, siyasal ve toplumsal eşitlik. bkz. **tarihsel özdekçilik, Marksçılık, özdekçilik.**

Konfüçyüsçülük [Alm. *Konfuzianismus*] [Fr. *confucianisme*]: Çin bilgesi Konfüçyüs ve okulunun felsefe ve ahlak öğretisi.

konu-dil [Alm. *Objektsprache*] [Fr. *langage objet*] [İng. *object language*]: Modern mantıkta yapay dil kurma çalışmalarında kullanılan te-

rim. Araştırmanın başında henüz var olmayan, kurulması gereken yapay simge-dil. bkz. **üst-dil.**

kosmogoni bkz. **evrendoğum.**

kosmoloji bkz. **evrenbilim.**

kosmos bkz. **evren.**

koşul [Alm. *Bedingung*] [Fr., İng. *condition*] [Lat. *conditio*] [es. t. *şart*]: 1- Bir başka şeyin kendisine bağlı olduğu, bir başka şeyi olanaklı kılan şey. 2- Belli bir nedensel bağlantıda etkinin ortaya çıkmasını sağlayan etken. (Aynı nedenler aynı koşullar altında aynı etkileri yaparlar.) // Nedenden ayrımı şudur: Neden etkiyi yaratan şeydir, koşulsa etkinin ortaya çıkışının nedeni değildir, etkiyi yaratmaz, ama nedenin etkiyi yaratmasını sağlar.

koşullu buyruk [Alm. *hypothetischer Imperativ*] [Fr. *impératif hypothétique*] [İng. *hypothetical imperativ*] [es. t. *cümle-i emriye-yi şartiye, şartlı emir*]: (Kant'ta) Bir koşula bağlı olan; bir başka şeye erişmek için yapılması gerekeni, erişilmesi istenen ereğe bir araç olarak bir şeyi buyuran buyruk. (Ör. "Sağlığını korumak istiyorsan ölçülü yaşa.") Karşıtı bkz. **koşulsuz buyruk.**

koşullu yargı [Alm. *hypothetisches Urteil*] [Fr. *jugement hypothétique*] [İng. *hypothetical judgement*] [es. t. *şarti hüküm*]: Bir koşulla sonucu arasındaki bağlantıyı dile getiren yargı. // Formülü: Q = R ise S = P. (Ör. Isı 0° nin altına düşerse, su donar.) Karşıtı bkz. **koşulsuz yargı.**

koşulsuz [Alm. *kategorisch*] [Fr. *cotégorique*] [İng. *categorical*] [Yun. *kategorikos*] [es. t. *hamli*]: Hiçbir koşula bağlı olmayan; kesin olarak geçerli olan.

koşulsuz buyruk [Alm. *kategorischer Imperativ*] [Fr. *impératif catégorique*] [es. t. *mutlak emir*]: Hiç bir koşula bağlı olmayan, salt olan; bir eylemi başka herhangi bir erekle bağlılık kurmadan, yalnızca kendisi için, nesnel zorunlu olarak buyuran, anlamı doğrudan doğruya kendisinde olan buyruk. // Koşulsuz buyruk (kategorik imperatif) eylemin kendisine uyacağı ilke ve biçimi saptar. Bunu da Kant şöyle anlatır: "Ancak aynı zamanda bir yasa olmasını isteyebileceğin bir ilkeye (maxim) göre eyle." Birer ahlak yönergesi, ahlak öğüdü olan

→ koşullu buyruklara karşı yalnızca koşulsuz buyruk bir ahlak yasasıdır. bkz. **koşullu buyruk.**

koşulsuz yargı [Alm. *kategorisches Urteil*] [Fr. *jugement catégorique*] [İng. *categorical judgement*] [es. t. *mutlak hüküm*]: Bir yüklemin özneyle bağlantısını kesin olarak evetleyen ya da değilleyen yargı: S P dir; S P değildir.

koşutluk [Alm. *Parallelismus*] [Fr. *parallelisme*] [İng. *parallelism*] [Yun. *parallelos* = birbiri yanında bulunan, giden] [es. t. *müvazat*]: (Genellikle) Türlü şeylerin uyum içinde gidişi. 1- (Fizikötesinde) Düşünme ve var olmanın birlikte giden uyumu. 2- (Mantık ve dilbilgisinde) Dilin biçimleri ile düşüncenin biçimleri arasındaki uygunluk. 3- (Psikofizik alanda) a. Beden ve ruh olaylarının karşılıklı bir etki olmadan, uyum içinde yan yana yürümeleri. b. Her ruh olayına belli bir fizyolojik olayın karşılık olması. (Bunlar gerçekte bir ve aynı olayın iki yüzüdür.)

koyut [Alm. *Postulat*] [Fr. *postulat*] [İng. *postulate*] [Lat. *postulatum*] [es. t. *mevzua*]: 1- Kuramsal olarak kanıtlanamayan, ama düşünce gidişinde varsayım olarak zorunlukla geçerli sayılan önerme. (Apaçık olan → belitten ayrı). // Kant'ta, özgürlük, Tanrı ve ölümsüzlük salt kılgılı usun koyutlarıdır; bunlar us ideleri olmak bakımından gerçi kuramsal olarak tanıtlanamazlar, ama önsel-salt olarak geçen bir kılgılı us yasasına (ahlak yasası) ayrılmaz bir biçimde bağlı olmakla geçerli sayılırlar. 2- (Modern matematikte) Varsayım olarak konmuş bir ya da daha çok önermelerden kalkarak, bunlardan mantıksal sonuçlar çıkaran varsayımsal tümdengelimli bir dizgedeki (Axiomatik) koyutlara da belit denir.

köktencilik [Alm. *Radikalismus*] [Fr. *radicalisme*] [İng. *radicalism*] [es. t. *cezriye*]: I. 1- Ele aldığı konunun son nedenlerine, köklerine dek inen düşünme biçimi. 2- Yaşama biçimlerini, yaşama ilişkilerini eleştirip kökten değiştirme eğiliminde sonuna dek giden görüş. 3- Bir gerçeği ya da bir düşünceyi, hiç bir ödün vermeden, yalnızca belli bir ilkeye bağlı kalarak sonuna dek sürdürme tutumu. II. Felsefi köktencilik (İngiliz ve Fransız dillerinde): Bentham, J. Mill ve J. S. Mill gibi bir İngiliz filozoflar öbeğinin siyasa, ekonomi ve felsefe öğretileri; başlıca ilkeleri: ekonomik erkincilik (serbest ticaret), bireyselcilik (individualizm), usçuluk (rasyonalizm), yararcılık (ütilitarizm).

köle ahlakı [Alm. *Sklavenmoral*]: Nietzsche'nin, acıma, alçak gönüllülük, sabır, korku, büyük olan her şeye karşı güvensizlik gibi özellikler taşıyan yaşama tutumuna verdiği ad. Karşıtı bkz. **efendi ahlakı.**

kötü [Alm. *Böse, Uebel*] [Fr. *mal*] [İng. *evil, wrong*] [es. t. *şer*]: İyinin karşıtı olan. 1- Değersiz bulmanın, kınamanın, ayıplamanın konusu olan her şey; istencin yasaya uygun bir biçimde karşı gelmeye ve elinden geldiğince değiştirmeye hakkı olduğu her şey. 2- Ahlak değerlerine ve törel istence karşı olan her şey. Bu anlamda: a. Düzen bozucu ve yıkıcı olarak beliren şeyler. b. Olumsuzluk ve yadsıma ilkesi olarak beliren şeyler.

kötümserlik [Alm. *Pessimismus*] [Fr. *pessimisme*] [İng. *pessimism*] [Lat. *pessimus* = en kötü] [es. t. *bedbinlik*]: 1- (Genellikle) Her şeyi en kötü yanından alan, her durumu karanlık gören ve hep en kötüyü bekleyen dünya görüşü. Karşıtı bkz. **iyimserlik.** a. Kuşkucu bir tutumu dile getirebilir. b. Kendi kendini ya da çağını eleştirerek hoşnutsuzluğu dile getirebilir. 2- (Felsefedeki özel anlamları) a. Tüm olarak dünyayı özünde kötü bulan öğretiler (fizikötesi kötümserlik-Schopenhauer). b. İnsanı özünde kötü bulan öğretiler. c. Dünyada ve dünya tarihinde kötünün iyiye üstün geldiğini ileri süren öğretiler. d. İnsanlığın ekonomik ve toplumsal sorunlarında yetkin bir çözüm yolu bulunamayacağını ileri süren öğretiler.

kural [Alm. *Regel*] [Fr. *règle*] [İng. *rule*] [Lat. *regula* = kendisiyle doğru çizgi izlenebilen < *regere* = doğru çizgi üzerinde yönetme] [es. t. *kaide*]: 1- Bir işlemde iyi bir sonucun nasıl sağlanacağını gösteren yönerge. 2- Bir formül, bir önerme ile dile getirilmiş, saptanmış; buyrultu: Belli bir durumda yapılması gereken şeyi gösteren ya da buyuran yönerge. // Yasadan ayrılığı, olağandışına yer vermesidir. (Ahlakta, mantıkta, sanatta kabul edilmiş olan kurallar.) 3- Düşünme ve eylemenin öznel ilkesi.

kuram [Alm. *Theorie*] [Fr. *théorie*] [İng. *theory*] [Yun. *theoria, theorein* = gözlemek, bakmak] [es. t. *nazariye*]: 1- Yarar sağlamayı ya da uygulamayı amaçlamayan salt bilgi. 2- Belli gerçekleri açıklama, yorumlama ya da belirleme biçiminde ortaya çıkan; olayları denenmemiş, yalnızca düşünce ile kurulmuş temeller üzerine oturtan, ama olaylara egemen olarak yeni olguları bulma yolunu gösteren bilimsel öğreti. 3- (Yeni bilim ve felsefede) Deneyle karşıtlık içinde, düşünce ile kazanılmış bilgi, belli olayların ilkelerden kalkarak bilimsel

olarak açıklanması ve tek tek bilgilerin genel yasalar altında toplanması, kendilerinden her türlü yasallığın ve tek tek olayların çıkarılabileceği ilkelere göre düzenlenmesi.

kuramsal [Alm. *theoretisch*] [Fr. *théorique, théoretique*] [İng. *theoretic*] [Yun. *thearikos* = kurama ilişkin; *theoretikos* = gözlemeyi, incelemeyi seven] [es. t. *nazarî*]: 1- Kurama ilişkin. 2- Kavramsal düşünme ile bilgiye yönelen. 3- Ereği uygulama değil, kuram olan (öğretiler). // Aristoteles'in bilimleri sınıflamasında, matematik, fizik, Tarnıbilim kuramsal bilimlerdir. Kant'ta kuramsal us; var olanı bilme yeteneği anlamında kullanılır.

kuruntu [Alm. *Einbildung*]: Temelsiz sanı. (Ör. İnsanın kendisi ve kendi değeri üzerine olan boş kanısı).

kuşak [Alm. *Generation*] [Fr. *génération*] [İng. *generation*] [Lat. *generatio* < *generare* = doğurmak] [es. t. *nesil*]: 1- (Genellikle) Aşağı yukarı aynı yıllarda doğmuş olup aynı çağın koşullarını, dolayısıyla birbirine benzer sıkıntıları, yazgıları yaşamış, benzer ödevlerle yükümlü olmuş kişilerin topluluğu. 2- (Tarih felsefesinde ve kültür tarihinde) Yeni bir anlayışta yeni bir yaşama duygusunda, yeni biçimlerde birleşen, eskiden belirgin çizgilerle ayrılan kişilerin topluluğu.

kuşkuculuk [Alm. *Skeptizismus*] [Fr. *scepticisme*] [İng. *scepticism*] [Yun. *Skeptesthai* = gözlemek, incelemek] [es. t. *hisbaniye, reybiye*]: 1- Düşünsel tutum olarak: a. Kesin bir tutumda olmama, karar verememe. b. Kuşkuyu ilke yapma; her değerden, anlatımdan, öğretiden, inançtan ilkece kuşku duyma. 2- Yöntem olarak; apaçık olan doğruya, kesin bilgiye varmak için, sağlam bir dayanak bulana dek, bütün bilgilerin gözden geçirilerek eleştirilmesi, sınanması. (Ör. Descartes'ta). 3- Felsefe çığırı olarak: Gerçekliğin özünü bilmenin olanaklı olmadığını ileri süren öğretiler: a. Salt, köktenci kuşkuculuk; her türlü bilgi olanağını yadsır. b. Ölçülü, göreli kuşkuculuk; yalnızca belli alanlarda bilgi olanağını kaldırır. // Kuşkuculuğun kurucusu Elisli Pyrrhon'dur. Yeniçağdaki temsilcileri: Montaigne, Bayle, daha ılımlı olarak Hume.

kutsal [Alm. *heilig*] [Fr. *saint*] [İng. *saint, holy*] [Lat. *sanctus*] [es. t. *kutsi, mukaddes*]: 1- Tanrıya adanmış olan. 2- Tanrısal olan, bütün var olanların, yeryüzüne ilişkin olanın üstünde yükselen, ondan bütünüyle başka olan. 3- Ahlaksal yetkinliğe ulaşan, bu yolla Tanrıya yakınlaşan kişilerin niteliği (azizler, evliyalar, ermişler).

küçük önerme [Alm. *Minor, Untersatz*] [Fr. *mineure*] [İng. *minor, premisse*] [Lat. *minor propositio*] [es. t. *sugra*]: (Tasımda) Öncüllerden küçük olanı; küçük terimi içinde bulunduranı ve doğal olarak büyük önermeden sonra geleni. (Koşullu tasımda) Büyük önermede öne sürülen koşulun gerçekleştiğini ya da gerçekleşmediğini bildiren önerme:

Bir cisim elmas ise camı keser.

Bu cisim camı kesmiyor.

Öyleyse bu cisim elmas değil.

küçük terim [Alm. *Unterbegriff*] [Fr. *mineur*] [İng. *minor (term)*] [Lat. *minor terminus*] [es. t. *küçük had*]: (Tasımda) Kapsamı daha küçük olan ve sonuç önermesinde özne olan terim:

İnsan ölümlüdür.

Sokrates insandır.

Sokrates ölümlüdür.

Sokrates küçük terimdir. S ile gösterilir.

kültür [Alm. *Kultur*] [Fr., İng. *culture*] [Lat. *cultura* < *colere* = bakmak, özenmek] [es. t. *hars*]: 1- (En dar anlamda) Bedenle ve ruhla ilgili belli yetileri geliştirme: Kültürfizik = Beden yapısını bakımla geliştirme; matematik kültürü = Matematik bilgisini geliştirme. 2- (Daha geniş anlamda) Eğitim görmüş ve bu eğitimle beğenisi, usavurma ve eleştirme gücü gelişmiş bir kişilik kazanmış durumda olma. 3- Bir toplumun, kendi iç yasalarına göre, biçim kazanması ve gelişmesi. Nietzsche kültürü, bir ulusun bütün yaşama biçimlerinde birlikli bir üslup kazanması diye tanımlar. 4- Bir toplumun yaşama biçimlerinin çeşitli alanlarda olgunlaşması. 5- Tarihin sürekliliği içinde insanlar yoluyla ve insanlarda gerçekleşen tinsel biçimlenme süreci; insanın tinsel başarıları ve yaratışları. 6- Tüm olarak tinsel ve törel yaşam; geniş bir toplumun bütün alanlarında ortak olan dinsel, ahlaksal, estetik, teknik ve bilimsel nitelikteki toplumsal olayların bütünü. Kültürün çeşitli alanları: a. Gerçekliği işlemenin çeşitli biçimleri (tarımdan tekniğe değin). b. Birlikte yaşama biçimleri (toplumsal, eğitimsel, ekonomik, siyasal). c. Özel yaşama biçimleri. d. Tanrı, dünya ve insan üzerinde yaşantı, bilgi ve betimlemeler (söylence, din, dil, sanat, felsefe ve bilim bakımından).

kültür çevresi [Alm. *Kulturkreis*] [Fr. *aire de civilisation*]: 1- (Felsefe kavramı olarak) Somut bir kültür bağlamı, bir kültür bütünü. 2- (Budunbilimde) Belli kültür değerlerinin ve ürünlerinin, bir uygarlığın yayıldığı alan.

kültür felsefesi [Alm. *Kulturphilosophie*]: Kültür olaylarını, kültür alanlarını, kültürün özünü, yapısını, gelişmesini, bu gelişmenin anlamını, sıralanma düzenini, değer yasalarını açıklayan felsefe çabalarının tümü. // Kültür tarih içinde gerçekleştiğinden çoğunlukla tarih felsefesi ile de özdeştir. Kültür felsefesi uğraşıları —bu adla olmasa da— Sokrates öncesine dek geri gider, özellikle sofistlerde doğal olanla (physei) konulmuş olanın (thesei) ayrılması biçiminde belirir. Sofistlerin uğraşı alanı olan koyumlar (thesei) bir kültür felsefesinin uğraşı alanından başka bir şey değildir. Ama kültür felsefesi kesin biçimini 18. yüzyılda kazanmıştır. (İtalya'da: Vico; Fransa'da: Rousseau, Voltaire; Almanya'da: özellikle Herder, Dilthey.) Rousseau'da kültür felsefesi kültür eleştirisi biçimine girmiştir. Kültür değerleri eleştirisi biçiminde de Nietzsche'de, daha sonraları Spengler vb. da da karşımıza çıkar.

kültür insanbilimi [Alm. *Kulturanthropologie*]: Kültürün taşıyıcısı, yaratıcısı olarak insan üzerine öğreti; felsefi insanbilim ile kültür bilimleri arasında bağlantı kurmaya çalışır.

Kynikler Okulu [Alm. *Kyniker, Kynismus*] [Fr. *cynique, cynisme*] [İng. *Cynics, Cynism*] [Yun. *kyon* = köpek, *kynikos* = köpeksi] [es. t. *Kelbiye*]: Yaşamın biricik ereğini hiçbir şeye gereksinme duymama ve kendi kendiyle yetinme, kısaca salt özgürlük olarak erdemde bulan Sokratesçi Yunan felsefe okulu. // Kurucusu Antisthenes'tir. Okul Kinosarges'te kurulduğu için Kynikler okulu diye adlandırılmıştır. Başka bir kanıya göre de Kynik adı, kyon = köpek'ten türemiştir. Köpek gibi olmayı dile getirir. Kynikler uygarlık değerlerini hor gördükleri ve yaşama biçimleri her türlü kuralın dışında olduğu için bu adı almışlardır.

Kyrene Okulu [Alm. *Kyrenaiker*] [Fr. *cyrénaisme*] [İng. *Cyrenaics*] [es. t. *Kayrevaniye*]: Haz veren her şeyin iyi, acı veren her şeyin kötü olduğunu öne süren, istencin biricik ereğini, insan için en doğal bir duygu olan haz olarak gören Sokratesçi Yunan felsefe okulu. // Kurucusu Kyreneli Aristippos'tur. Aristippas hazcılık öğretisini sofistlerin duyumculuğu üzerine kurmakla birlikte gerçek hazza götüren biricik aracın bilgi (Sokratesçi öğe) olduğunu söyler.

L

Lamarkçılık [Alm. *Lamarckismus*] [Fr. *lamarckisme*] [İng. *Lamarckism*]: Lamarck'ın — dönüşümcülük öğretişi: Türlerin değişmezliği görüşüne karşı olarak, türlerin ilk biçimlerinin yavaş bir değişim geçirerek çevreye uyduğunu öne süren öğreti. bkz. **dönüşümcülük.**

liberalizm bkz. **erkinclilik.**

logos [Yun. *legein* = söylemek, konuşmak]: Yunanca'daki ilk anlamı söz, sonradan düşünce, kavram, us, anlam, evren yasası anlamlarını da almış, Herakleitos'tan beri felsefenin temel kavramlarından biri olmuştur. 1- Söz, anlamlı söz; sözün anlamı. 2- (Mantıksal olarak) a. Deyiş. b. Kavram. c. (Platon ve Aristoteles'ten beri) Bir şeyi anlaşılır kılan mantıksal temel. d. Mantıksal olanın birliği. e. Bilim ilkesi. 3- (Ruhbilimsel olarak) a. (Yunan felsefesinde) İnsan ruhunun usla ilgili bölümü. b. (Yeni insan bilimde) Yaşamın bilinçsiz güçlerinin karşısında etkin bilinç ilkesi. 4- (Fizikötesinde Herakleitos ve Stoa'dan beri) Evren usu, evren yasası. 5- (Tanrıbilimsel olarak) a. Tanrı sözü. b. (Hellenizm felsefesinde) Tanrı ve evren arasındaki aracı. c. (Augustinus'tan beri) Her bilgiyi olanaklı kılan Tanrısal ışık; bilgi kaynağı.

lojistik [Alm. *Logistik*] [Fr. *logistique*] [İng. *logistic*] [Yun. *Logistike (tekhne)* = hesap sanatı<*logistikos* = hesapla ilgili, hesaba dayalı]: Sembolik mantık, matematiksel mantık, cebirsel mantık. // Bu terimi ilkin İtelson, Cenevre Uluslararası Felsefe Kurultayında öne sürmüştür (1904). bkz. **mantık** 6.

M

M: Klasik mantıkta tasımın orta terimini gösteren gösterge.

madde bkz. **özdek.**

makrokosmos [Alm. *makros* = büyük, *kosmos* = evren]: Evren bütünü. Karşıtı bkz. **mikrokosmos.**

maksim [Alm. *Maxime*] [Fr. *maxime*] [İng. *maxim*] [Lat. *maxima regula* = en yüksek kural, temel kural] [es. t. *kaide-i külliye, mesel*]: 1- Ahlak ilkesi. 2- (Kantta) Tek kişinin, kendi istenç ve eylemlerini belirlemek üzere koyduğu ahlak ilkesi; genel geçer olan nesnel ahlak yasasının karşısında, öznel → ilke.

Makyavelizm (Machiavelizm) [Alm. *Machiavellismus*] [Fr. *machiavellisme*] [İng. *Machiavellism*]: Devlet uğruna her şeyin yapılabileceği ilkesini benimseyen, Machiavelli'nin "Il Principe" (Hükümdar) adlı yapıtına dayanarak ortaya konmuş siyasa öğretisi. // Bu öğreti hiçbir şeyden çekinmeyen güç ve güçlülük siyasasını dile getirir; devletin yönetimi ve güçlendirilmesi için her yola baş vurulabilir; ahlak, töre ve din devlete bağlıdır, devletse bunlara bağlı değildir.

manihelzm [Alm. *Manichäismus*] [Fr. *manicheisme*] [İng. *Manicheism*]: Kurucusu Mani'nin adını alan din öğretisi: Eski İran'daki iyi ve aydınlık bir güçle kötü ve karanlık bir güç arasındaki savaş tasarımına dayanır.

mantık [Alm. *Logik*] [Fr. *logique*] [İng. *logic*] [Yun. *logike* (tekhne)]: I. a. Doğru düşünme sanatı ve bilimi. b. Doğru düşünmenin yolu ve yöntemi. c. Mantıksal düşünme yeteneği. II. En geniş anlamıyla: Düşüncenin ve düşüncenin varlık biçimlerinin, öğelerinin, biçimlerinin, türlerinin, olanaklarının, yasalarının ve düşünce bağlamlarının bilimi.

Mantığın temel biçimleri: 1- Geleneksel biçimsel (formel) mantık: Düşünmenin içerik bakımından doğruluğunu değil, biçimsel doğruluğunu göz önünde bulundurur; düşünce biçimlerinin bir çözümlenmesidir (Aristoteles, ''logike'' sözcüğünü bu anlamda kullanmaz, mantık karşılığı ''analitik'' der); verilmiş önermelerden başka önermelerin çıkarılmasının kurallarını saptar. Öğeler öğretisi ve yöntem öğretisi olarak ikiye ayrılır; öğeler öğretisi: kavrmalar, yargılar, çıkarımlar ve mantığın temel ilkelerini; yöntem öğretisi: kanıtlama yollarını, yöntemleri ve bilimlerin genel kuruluş ilkelerini araştırır; bilimlerin ilerlemesi ve gelişmesiyle kapsamı ve önemi artmıştır, giderek mantığın yanında ortaya çıkan bir bilim öğretisi olarak oluşmuştur; bu yeni bilim öğretisi Bacon ve Descartes'tan bu yana, yeni bir şey öğretmeyen tasımın karşısına konmuştur. 2- Ruhbilimsel mantık (19. yüzyıl): Düşünmeyi ruhbilimsel açıdan (bilinç içeriklerinden kalkarak) kavramaya çalışır. 3- Transsendental mantık (Kant ve Yeni Kantçılık): Düşünmenin salt biçimini inceleyen biçimsel mantıktan ayrı olarak bilginin mantıksal koşullarını göstermeye çalışır. 4- Varlıkbilimsel (ontolojik) mantık: a. Genel olarak: Düşünme biçimlerini varlık biçimleriyle eşit kılar. b. Hegel'de doğa ve tinin temelinde bulunan özbiçimleri ve öz-bağlamları öğretisi; ancak bu mantıksal dizge değişmez bir töz olarak değil, tersine logos'un → eytişimsel bir biçimde ileriye doğru giden bir gelişmesi olarak kendini gösterir (eytişimsel mantık). 5- Dil mantığı: a. ilkin Aristoteles'te, sonra Stoa'da, → adcılıkta ve yeniden → görüngübilimde değişik biçimlerde anlam çözümlemeleriyle ve giderek (ruhbilimciliğe karşı olarak) salt mantık biçiminde (Bolzano, Brentano, Meinong, Husserl), ayrıca modern deneycilerde ve çözümleyici felsefede karşımıza çıkar (Carnap, Wittgenstein); b. Yorumlayıcı (Hermeneutik) mantık: mantıksal biçimleri ve bağlantıları kendi başına bir şey olarak değil de, konuşma ve düşünme biçimleri olarak ele alır ve bu biçimleri sözün (konuşmanın) canlı durumu içinde, deyişlerin somut yorumlanması yoluyla kavramaya çalışır (H. Lipps). 6- Matematiksel mantık (simgesel mantık, lojistik, modern mantık): Kavramları sözcüklerle değil, göstergelerle göstererek işlem yapan mantık. İlkin Leibniz'de karşımıza çıkar (logica mathematica), dizgesel temellendirilişi: 19. yüzyılın ikinci yarısında Boole, Schröder ve Frege ile; geliştirilmesi: Russell ve Whitehead, ayrıca Carnap ve H. Scholz ile. Mantığı matematiksel yöntemle kesin, güvenilir ve salt olarak temellendirmeye çalışır, dilin çok anlamlılığından kaçınmak için, doğal dil yerine tek anlamlı ve mantıksal hesaplara elverişli yapma bir göstergeler-simgeler dili koyar. 7- İki değerli mantık: Aristoteles'e dayanan klasik mantık iki değerlidir; iki değer tanır. Bu değerler günlük dilde dendiği gibi doğru

ve yanlış değil de, doğru ve doğru olmayandır. (Ör. A doğrudur - A doğru değildir; biri doğru ise öteki zorunlu olarak yanlıştır, ikisi dışında başka bir olanak yoktur.) 8- Çok değerli mantık: İki değerden daha çoğunu, çoğunlukla da üç değer tanır: doğru, yanlış, olanaksız (P. Février); doğru, yanlış ve belirsiz (Reichenbach).

mantıkçılık [Alm. *Logismus*]: 1- Mantıksal olanın kendine özgülüğü ve bağımsızlığı üzerine öğreti. 2- Salt mantıksal olanın tek yanlı olarak ağır basması. 3- Evrenin mantıksal biçimde düzenlenmiş olduğunu öne süren öğreti.

mantıklaştıncılık [Alm. *Logizismus*] [Fr. *logicisme*] [İng. *logicism*]: 1- Mantıksal olana aşırı değer verme. 2- (Ruhbilimciliğin karşıtı olarak) Mantığı ruhbilimden bağımsız olarak kurma ve onun ruhbilime üstünlüğünü öne sürme eğilimi. 3- (Matematikleştirmeye karşıt olarak) Matematiği mantığa indirgeme, mantığın bir dalı olarak ele alma eğilimi.

mantıksal deneycilik [Alm. *logischer Empirismus*] [Fr. *l'empirisme logique*] [İng. *logical empiricism*]: bkz. **bilimsel deneycilik.**

mantıksal olguculuk [Alm. *logischer Positivismus*] [İng. *logical positivism*]: bkz. **yeni olguculuk.**

Marburg Okulu [Alm. *Marburger Schule*] [Fr. *école de Marbourg*]: Varlığın mantıksal bağıntıların bir örgütü olduğunu öne süren, gerçekliği kavramsal, matematiksel yolla kavrayan bir lojistik geliştiren Yeni Kantçı okul. // Bu okulun kurucusu H. Cohen, geliştiricileri P. Natorp ve E. Cassirer'dir. Bu akım — özdekçilik ve — doğalcılığın karşısında, bilgi eleştirisi ve bilim kuramı doğrultusundadır. Bu okulun ayrıca ahlak felsefesi, sanat felsefesi, dil, din, söylencebilim araştırmaları da vardır.

Marksçılık [Alm. *Marxismus*][Fr. *marxisme*][İng. *Marxism*]: Karl Marx ve Friedrich Engels'in geliştirdiği, "bilimsel toplumculuk" doğrultusundaki felsefe, toplum ve ekonomi öğretisi. // Marksçılar felsefelerini eytişimsel özdekçilik olarak adlandırırlar. Marksçılığın dayandığı temel, insanlığın tarihsel ve toplumsal gelişmesinin ekonomik güçler ve ilişkilerle belirlenmiş olduğu ve düşünce ile ilgili tinsel güçlerin de bunların bir yansıması olduğu görüşüdür. Ekonomik ilişkiler ve bununla ilgili tinsel biçimler ile kültür, altyapı ve üstyapı olarak bağlantı içindedirler, birbirleriyle nedensel bir bağlılık içinde bulunur-

lar. Marksçılığın felsefe bakımından temel ilkesi şudur: İnsanın bilinci varlığını değil, tam tersine toplumsal varlığı bilincini belirler. Düşünce ve bilinç insan beyninin ürünleridir, insanın kendisi de bir doğa ürünüdür, çevresi içinde ve çevresi ile birlikte gelişir; insan toplumu da kültürü ile birlikte bir doğa parçasıdır; insan tarihi de neden-etki bağlantısı içinde ve eytişimsel bir biçimde gelişir. Evren olmuş bitmiş bir şey değil, ilerleyen bir süreçtir; eytişim de Marx'a göre, gerek dışdünyadaki, gerek insan düşüncesindeki genel devinim yasası —bu devinim özdeğin varoluş, biçimidir— üzerindeki bilimdir. Hegel'in karşıtlıklar içinde ilerleyen eytişimsel değişmesi Marx'da sınıfların savaşına çevrilmiştir. Sınıfların savaşı öğretisi de Darwin'in öğretisinde kendisine dayanak bulur. Doğadaki yaşama savaşını Marx insan toplumlarına da aktarmıştır. Bilimsel toplumculuk da sonunda bir doğa bilimi biçimine girer. bkz. **tarihsel özdekçilik, özdekçilik, eytişim.**

matematiksel mantık bkz. **mantık** 6.

materyalizm bkz. **özdekçilik.**

mathesis universalis [Lat. *universalis* = evrensel] [Yun. *mathesis* = bilme, bilim, kesin bilim olarak matematik]: Descartes, Leibniz ve çağımızda Husserl'in bilgi ülküsü olan, bütün bilimlerin kendisine dayandığı, bilgimizin bütün konularını kesin matematiksel biçimde kavrayabilen evrensel bilim. // Bu ülküyü ortaya atanlar, biçimsel mantığı ve bilim öğretisini bütün bilimlerin dayandığı temel sayarlar, bütün bilgilerimizin matematiksel bir kesinliğe, seçikliğe ulaşabilmesini erek olarak görürler.

mekanikçilik [Alm. *Mechanismus*] [Fr. *mécanisme*] [İng. *mechanism*] [es. t. *mihanikiye*]: 1- (Fizikte) Bütün fiziksel olayları uzay ve uzayda yer değiştirmelerle açıklayan görüş. (Ör. Isının mekanikçi açıklanışı.) 2- (Dirimbilimde) Canlı varlıkları, organik olayları mekanik yasalara göre açıklamaya çalışan öğreti. (Özel bir yaşama gücünün varlığını kabul eden — dirimselciliğin karşıtı.) 3- (Fizikötesinde) Demokritos'un atomculuğunda temellendirilmiş olan mekanik-doğa ve evren görüşü. Cansız cisimlerin devinim ve etkilerinin mekaniğini tüm gerçeklik olaylarının öz örneği sayan ve ruhsal-tinsel olayları da ancak nedensel-mekanik açıdan ele alan dünya görüşü.

metafizik bkz. **fizikötesi.**

methexis (Yun.): Pay alma, katılma. Platon'un — idea öğretisinde algılanan nesnelerin idealarla olan ilişkisini belirlemede kullandığı te-

rim: Nesneler ideaya —bu gerçek varlığa— katılmakla, ondan pay almakla belli bir şey olurlar.

mikrokosmos [Yun. *mikros* = küçük, *kosmos* = evren]: Küçük evren. Evrenin bir parçada yansımasını dile getirir. (Ör. İnsan bir küçük evrendir. Modern fizikte de atom mikrokosmos olarak adlandırılır.)

mistik bkz. **gizemsel.**

mistizim bkz. **gizemcilik.**

mitoloji bkz. **söylencebilim.**

mitos bkz. **söylence.**

modern mantık bkz. **mantık 6.**

modus bkz. **kip.**

monad [Alm. *Monade*] [Fr., İng. *monade*] [Yun. *monas* = bir olan]: 1- (Eski Yunan felsefesinde) Bölünmez birlik (Platon'da idea). 2- (Giordano Bruno'da) Fiziksel ve ruhsal gerçekliğin öğelerinden her biri. 3- (Leibniz'de) Artık bölünemez bir birlik olan sonsuz sayıdaki tözlerin her biri.

moralist bkz. **ahlakçı.**

moralizm bkz. **ahlakçılık.**

morfoloji bkz. **biçimbilim.**

mutçuluk [Alm. *Eudömonismus*] [Fr. *eudémonisme*] [İng. *eudaemonism*] [Yun. *eudaimonismos*] [es. t. *istisadiye*]: Yaşamın anlamını mutlulukta bulan, insan eylemlerinin son ereği olarak mutluluğu gören ahlak öğretisi. // Mutluluk kavramına verilen anlama göre mutçuluk öğretileri türlere ayrılır: a. Hazcılık: Duyusal hazlara bağlanan mutçuluk. b. Bireysel mutçuluk: Tek kişinin mutluluğuna bağlanan mutçuluk. c. Toplumsal mutçuluk: Toplumun mutluluğunu, iyiliğini erek olarak alan mutçuluk. Bu sonuncusu "Olabildiğince çok insanın olabildiğince çok mutlu olması." düşüncesiyle kesin formülünü bulur ve yarar açısından ele alınarak → yararcılığa (utilitarizm) varır.

mutluluk [Alm. *Glück*] [Fr. *bonheur*] [İng. *happiness*] [es. t. *saadet*]: 1- Genellikle insanların kendilerine en yüksek erek olarak koydukları değer. Bilinci dolduran tam bir doygunluk durumu. İstek ve eğilimlerin tam bir uyumu ve doygunluğu. Değerli şeylerin bolluğu içinde alınan nesnel durum. 2- Kişisel mutluluk duygusu: a. durum olarak;

b. bir kezlik bir yaşantı olarak. 3- Ahlak felsefesinin ana kavramlarından biri: özellikle klasik eskiçağ ahlakının temel kavramı: a. Bireyin mutluluğu. b. Toplumun mutluluğu. 4- Kant'ta mutluluk erişilmesi güç bir ülküdür; bunun karşısına Kant mutluluğa layık olma değerini ulaşabilir bir erek olarak koyar.

N

neden [Alm. 1- *Ursache,* 2- *Grund*] [Fr. 1- *cause,* 2- *raison*] [İng. 1- *cause,* 2- *reason*] [Lat. 1- *causa,* 2- *ratio*] [es. t. 1- *illet,* 2- *sebep*]: I. Gerçek neden (illet). 1- Bir olayın gerçek nedeni. Bir şeyi etkileyen, oluşturan, doğuran; → etkinin bağlılaşık kavramı; gerçek etkilere ve değişmelere yol açan etkileme. ("A B nin nedenidir." dendiğinde, "A nın varoluşu B nin varoluşunun nedenidir." denmek istenir.) Eskiçağda ve Dekartçılarda bugünkünden daha geniş anlamda kullanılmıştır. Aristoteles nedeni dört ayrı anlamda kullanılır: a. Biçimsel neden (causa formalis): Biçim veren neden. b. Özdeksel-içeriksel neden (causa materialis): Gerçekte bulunan özdeksel neden; özdeksel koşul; etkilemenin temeli, değişmeyen özdeği; kendisinden bir şeyin oluştuğu şey. c. Etkileyici neden (causa efficiens): Başlangıçta bulunan edici, yapıcı, etkileyici neden. d. Ereksel neden (causa finalis): Bir son erek güden neden. Günümüzde nedenin yalnızca bu son iki anlamı kalmıştır. Etkileyici neden, bir başka olayı doğuran, bir olayı ya da bir eylemi yaratan varlığı göstermek için; ereksel neden de, bir edimi gerçekleştirmek üzere güdülen ereği göstermek için kullanılır. 2- Bir özün, bir varlığın olanağının varlık koşulu olarak varlık nedeni, var olma nedeni (Lat. ratio essendi-ratio possibilitatis). Ancak burada olgusal olay henüz söz konusu değildir. Böyle bir olay için gerçek neden (causa) olması zorunludur. 3- Hareket nedeni, kımıldatıcı neden, güdü (motif). İstemenin, eylemenin ruhsal nedeni.

II. Mantıksal neden (sebep): 1- Kendisinden, başka bir yargının, başka bir önermenin, başka bir kavramın zorunlukla çıktığı yargı, önerme ya da kavram. Temel, dayanak, gerekçe. (Bağlılaşık kavramı: sonuç = consecutio.) 2- Doğrulayıcı neden, doğrulama, gerekçe: Bir şeyi haklı göstermek üzere öne sürülen kanıt. (Bu kanıt iyi olmayabilir de.) 3- Bilgi nedeni (ratio cognoscendi): Bir şeyin bilinmesini sağ-

layan neden. (Ör. Termometrenin yükselmesi ısı artışının saptanması için bilgi nedenidir; termometre ısının yükselmesinin gerçek nedenini açıklamaz, yalnızca onun bilinmesinin nedenidir.)

nedensellik [Alm. *Kausalität*] [Fr. *causalité*] [İng. *causality*] [Lat. *causalitas*] [es. t. *illiyet*]: → Nedenle → etki arasındaki bağlantı. Nedensellik yasası: Her olayın bir nedeni olduğunu dile getiren yasa. Nedensellik ilkesi: Nedenle etki arasındaki bağlantının zorunluluğunu dile getiren ilke. Formülü: Her etkinin zorunlu olarak bir nedeni vardır. Nedensellik ilkesi ve nedensellik yasası türlü biçimlerde temellendirilmiş ve açıklanmıştır: İlkin Demokritos olayların nedensel bağlantısının sözünü etmiştir. Aristoteles "ortaya çıkan her şeyin, bir şey yoluyla bir şeyden, belli bir şey olarak ortaya çıktığını" söyler. Doğa bilimlerinin gelişmesiyle nedensellik açıklık kazanmıştır. (Bacon, Galilei, Kepler vb.). Hume, nedensellik kavramını eleştirerek, nedenselliğe inanmanın çağrışımlara ve alışkanlıklara dayandığını öne sürmüştür. Kant nedenselliği, düşünmemizin önsel biçimi olan → kategorilerden biri olarak belirler; Kant'a göre nedensellik bilgi için zorunlu olan bir kavramdır, deneyden gelmez, ama yalnızca duyulur dünyada (görüngüler dünyasında) geçerlidir. Mill, Spencer vb. nedenselliğin yalnızca deneyden geldiğini ve tümevarım yoluyla kazanıldığını öne sürerler. Yeni fizikçiler nedensellik ilkesinin uygulanmasının sınırsızlığına karşıdırlar; onlara göre nedensellikten bir varsayım olarak, bir araştırma ilkesi → bulgusal ilke olarak, olasılık kuralı olarak yararlanılabilir. Özdekçiler nedenselliğin yalnızca doğada değil, yaşam olaylarında, ruhsal yaşamda ve tarihte de (toplumsal, ekonomik nedensellik) geçerli olduğunu savunurlar.

nefret [Alm. *Hass*] [Fr. *haine*] [İng. *hate*]: Bir şeye yönelmiş duygu. Kişilere karşı: Birinin kötülüğünü istemeye varan tutku; yok etme isteğine varan bir yadsıma; bu yüzden nefretin en yüksek derecesi öldürmeyi isteyen nefret olarak adlandırılır. Şeylere (nesnelere) karşı: Sevmeme; uzaklaştırmayı, ortadan kaldırmayı isteme (yalandan nefret, matematikten nefret, hayvanlardan nefret vb.).

nesne [Alm. *Objekt, Gegenstand*] [Fr. *objet*] [İng. *object*] [Lat. *objectum* = karşıda bulunan, karşıya konan] [es. t. *şey*]: 1- (Genellikle) Karşımızda bulunan şey. 2- Öznenin bağlılaşık kavramı olarak, özne ediminin, bilincin kendisine yöneldiği şey: a. Kendisine yönelinen, düşünülen, tasarlanan nesne, kendisine yönelen bir edim olmadan var olmayan şey; bilinçte, düşünme nesnesi (konu) olarak düşünme olayının karşısında bulunan şey; düşüncel (ideal) nesne. b. Özne edi-

niminden, bilinçten bağımsız alan gerçek (real) nesne; gerçeklik olarak, dışdünyanın bir parçası olarak bilincin karşısında duran şey.

nesnel [Alm. *objektiv*] [Fr. *objectif*] [İng. *objective*] [es. t. *afaki, şey'î*] 1- Nesneye ilişkin olan. 2- Nesne ile uyuşan, nesne ile uyum içinde olan. 3- Bireyin kişisel görüşünden bağımsız olan. 4- Genel geçer olan, her düşünce için geçerli olan. 5- Bireyüstü olan, örneğin nesnel tin: a. Bireyleri aşan, ama aynı zamanda onları birleştiren tinsel yaşam alanı (sanat, bilim, ahlak, hukuk). b. Tinin, öznenin dışına çıkan ürünleri, yapıtları, kuruluşları.

nesnelleşme [Alm. *Objektivation*] [Fr., İng. *objectivation*] [es. t. *afakileşme*]: Öznel olanın, nesnel olan, özneden ayrılmış olan bir varlık içinde ortaya çıkması. Bütün kültür ürünleri, bütün tinsel yapıtlar, tinin, kültürün nesnelleşmeleridir.

nesnelleştirme [Alm. *Objektivierung*] [Fr. *objectivation*] [İng. *objectivation*] [es. t. *afakileştirme*]: 1- Öznel olanın, ya da düşüncenin (idenin) gerçekleşmesi. 2- Öznel olanın saptanması.

nesnellik [Alm. *Objektivität*] [Fr. *objectivité*] [İng. *objectivity*] [es. t. *afakilik, şey'îlik*]: 1- Özneden bağımsızlık, nesnenin kendisine uygunluk. 2- Öznenin kendi duygu, görüş ve önyargılarından uzakta kalarak ve herhangi başka bir etki altında da kalmaksızın bir nesneyi kavrama niteliği. 3- Genel geçerlik. 4- Bireyüstü gerçeklik.

nicelik [Alm. *Quantität*] [Fr. *quantité*] [İng. *quantity*] [Lat. *quantitas*] [Yun. *posofei*] [es. t. *kemiyet*]: Ölçülebilen, azalıp çoğalabilen büyüklük; nice, ne kadar, ne büyüklükte sorularının karşılığı. // Aristoteles'den beri nicelik temel anlatım biçimlerinden (kategori) biridir. Mantıkta bir önermenin tümel ya da tikel oluşu onun niceliğidir.

nihilizm bkz. **hiççilik.**

nirvana (Sanskritçe): Budizmin "kurtuluş" için kullandığı terim. Her türlü isteklerden, tutkulardan, duygulanımlardan kurtulup, ben'in ortadan kalktığı en yüksek ruh durumuna erişme.

nitelemede çelişki [Lat. *contradictio in adiecto*]: Bir terimle ona katılan, ona eklenen nitelik arasındaki çelişki. (Ör. köşeli silindir, yuvarlak üçgen.)

nitelik [Alm. *Qualität, Beschaffenheit*] [Fr. *qualité*] [İng. *quality*] [Lat. *qualitas*] [Yun. *poiotes*] [es. t. *keyfiyet*]: 1- Bir nesnenin yapısını belirle-

yen, bir şeyi şöyle ya da böyle yapan özellik; nite, ne gibi, nasıl sorularının karşılığı. // Aristoteles'ten beri nitelik düşüncenin temel anlatım biçimlerinden (kategori) biridir. 2- (Mantıkta) Bir önermenin olumlu ya da olumsuz oluşu. Yargılar niteliklerine göre evetleyici, değilleyici ve sınırlayıcı olurlar.

noema (Yun.): Düşünce; düşünce içeriği. Düşünme ediminden (Yun. *noesis*) ayırmak üzere özellikle Husserl'in kullandığı kavram. Noema (düşünce içeriği), Husserl'de, neosis'in (düşünme ediniminin) ayrılmaz bir bağlılaşık kavramıdır.

nominalizm bkz. **adcılık.**

norm bkz. **düzgü.**

noumenon (Yun.): 1- Duyularla algılanan şeylerin (→ görüngü = phainomenon) karşıtı olarak usla kavranan şey. 2- (Kant'ta) Duyulur görünün değil, duyuüstü bir görünün konusu olan şey; görüngü karşıtı; algılayan bir özneyle herhangi bir bağlantısı olmaksızın var olan gerçekler dünyası. Noumenon ancak duyarlığa gereksinme duymaksızın görüleyebilen; şeyleri doğrudan doğruya kavrayabilen bir anlık, Tanrısal bir us için vardır. İnsan duyularla bağlı olduğundan böyle bir kavramı görüleyemez, onu düşünebilir yalnızca.

nous (Yun.) [Lat. *intellectus*]: Us, tin. 1- (ilkin Anaxagoras'ta): Evreni düzenleyici, özdeksel olmayan ilke. 2- İnsanın en yüksek yeteneği. a. (Platon'da) İdealara yönelmiş düşünme-us edimleri. b. (Aristoteles'te) Kuramsal ve kılgılı düşünme gücü. 3- a. Düşünmenin ilkesi ve gelip geçici olmayan tözü. b. (Plotinos'ta) Usla kavranan dünyanın, idealar alanının ilkesi.

O

O: Biçimsel mantıkta tikel olumsuz önermelerin simgesi. (Ör. "Bazı insanlar kara gözlü değildir.")

obje bkz. **nesne.**

okkasionalizm bkz. **aranedencilik.**

olanak [Alm. *Möglichkeit*] [Fr. *possibilité*] [İng. *possibility*] [Lat. *possibilitas, potentia*] [es. t. *imkân*]: Olabilirlik; bir şeyin olabilir oluşu. 1- (Nesnel olarak) Belli koşullarda gerçek olabilecek olan. 2- (Öznel olarak) Belli varsayımlar koyarak gerçekleşebileceği düşünülen şey.

olasıcılık [Alm. *Probabilismus*] [Fr. *probabilisme*] [İng. *probabilism*] [Lat. *probabilis* = olası, denenebilir] [es. t. *ihtimaliye*]: Bilginin ancak → olasılık değeri olduğunu, salt doğrunun bilinemeyeceğini, bilginin yalnızca olasılığa erişebileceğini ileri süren kuramsal-kuşkucu öğreti.

olasılık [Alm. *Wahrscheinlichkeit*] [Fr. *probabilité*] [İng. *probability*] [Lat. *probabilitas*] [es. t. *ihtimaliyet*]: I. (Felsefede) Doğruluğa yaklaşım derecesi. Bu anlamda: 1- Ortaya çıkması zorunlu olmayan bir olayın ortaya çıkma olanağının en yüksek derecesi. 2- O zamana değin yapılan deneylerle bir olayın ortaya çıkmasının beklenilmesi, ama yine de salt bir kesinliği bulunmaması durumu. 3- Bir şeyin doğru sayılması için yeterince nedenlerin bulunmaması durumu. II. (Matematikte) Güvenilirliğin sayı ile belirlenmesi; böylece belli bir olayın ortaya çıkabilme olanağı hesap edilebilir. (Ör. Bir zar atmada altıyı tutturmada 1/6 olasılık vardır.)

olgu [Alm. *Faktum*] [Fr. *fait*] [İng. *fact*] [Lat. *factum* = yapılmış olan] [es. t. *vakıa*]: Düşünülmüş olanın karşıtı, olmuş olan, gerçek olan, gerçekleşmis olan.

olguculuk [Alm. *Positivismus*] [Fr. *positivisme*] [İng. *positivism*] [es. t. *ispatiye*]: Araştırmalarını olgulara, gerçeklere dayayan, fizikötesi açıklamaları kuramsal olarak olanaksız, kılgılı olarak yararsız gören; deneyle denetlenmeyen soruları sözde soru olarak niteleyen felsefe doğrultusu. // Terim olarak, A. Comte'un felsefeye getirdiği bir kavramdır. Olguculuğun temel kavramı olan olgu olgulcular arasında türlü anlamlarda kullanılagelmiştir; ancak hepsinin birleştiği, doğa bilimlerinin evren tasarımına ve yöntemlerine uyma zorunluluğudur. Olguculuğu dizge olarak kuran A. Comte'dur, ama Comte'dan önce D. Hume, d'Alembert ve Turgot da aynı doğrultudadırlar; başka temsilcileri: Mill, Spencer, Mach, Avenarius vb.

olgu doğruları bkz. **doğruluk.**

oligarşi bkz. **takımerki.**

olumlu [Alm. *positiv*] [Fr. *positif*] [İng. *positive*] [es. t. *müspet, vücubi*]: 1- Evetleyici. (Değilleyicinin karşıtı.) 2- Onaylayıcı, doğrulayıcı. 3- Güvenilir olan. Karşıtı bkz. **olumsuz.**

olumsal [Alm. *kontingent*] [Fr., İng. *contingent*] [Lat. *contingens*] [es. t. *mümkün*]: Rastlantısal olan; ne zorunlu ne de olanaksız olan; olabilir de olmayabilir de olan (şey). Mantıkta: Usa vurma yoluyla değil de yalnızca deneyle doğrulanabilen ya da yanlışlanabilen önermeler.

olumsallık [Alm. *Kontingenz*] [Fr. *contingence*] [İng. *contingency*] [Lat. *contingentia*] [es. t. *imkân*]: Olumsal olanın niteliği; olumsal olma durumu; kendinde var olma ilkesini bulundurmayanın, zorunlu olmayanın niteliği. Karşıtı bkz. **zorunluluk.** Felsefede özellikle Fransız filozofları (Renouvier, Boutroux) bu kavramı işlemişlerdir. Boutroux'ya göre doğa yasaları olumsallık niteliği taşırlar.

olumsuz [Alm. *negativ*] [Fr. *négatif*] [İng. *negative*] [es. t. *menfi*]: 1- Bir şeyi yadsıyan. 2- Değilleyici; öne sürülen bir savın yanlışlığını ortaya koyan (yargı).

oluş [Alm. 1- *Werden*, 2- *Genesis*] [Fr. 1- *devenir*, 2- *genése*] [İng. 1- *becoming*, 2- *genesis*] [Lat. *fieri*<*in fiere* = oluş halinde] [Yun. *genesis*] [es. t. 1- *sayruret*, 2- *tekevvün*]: I. Değişme süreci. Bu anlamda: 1- Bir durumdan öteki duruma geçiş. 2- Olanaktan gerçekliğe geçiş. 3- Sürekli değişim olayı. 4- Değişmez, zamandışı olan öze karşılık içinde, gerçekliğin değişen, değişim içinde olan öz belirtisi. 5- Değişmez olan, olmuş bitmiş varlıkla karşıtlık içinde, yaşamın oluşma, gerçekleşme, kendisini tamamlama niteliği. II. İncelenen bir konunun (bir varlığın, bir görevin, bir kurumun) oluşu; göz önüne alınan

andaki durumuna değin geliş ip oluşma biçimi. Yaşamın oluşumu, doğuşu ya da gelişmesi.

Ayrıca: Tevrat'ın dünyanın oluşunu anlatan birinci kitabının başlığı.

oluşum [Alm. *Bildung*] [Fr., İng. *formation*] [es. t. *teşekkül*]: İnsan ruhu ve düşüncesinin kültür değerlerine tam bir anlayışla katılabilecek bir biçimde tinsel gelişmesi ve biçimlenmesi. İnsanın belli ülkülere ve belli örneklere göre yetişmesi. // Gerçek oluşum son bulmuş bir şey değil, durmadan gelişen canlı bir oluştur.

ontoloji bkz. **varlıkbilim.**

ontolojik kanıt bkz. **Tanrı.**

ontolojik mantık bkz. **mantık** 4.

onur [Alm. *Würde, Menschenwürde*] [Fr. *dignité (humaine)*] [İng. *dignity*] [Lat. *dignitas*] [es. t. *haysiyet*]: İnsanın, duyan, düşünen ve özgür bir varlık olarak taşıdığı değer, insan olarak insanın değeri. // Kant'a göre onurlu bir varlık olması dolayısıyla insan hiçbir zaman bir araç olarak kullanılmamalıdır.

organon (Yun.): Alet, araç, Aristoteles'in mantıkla ilgili yapıtlarının bütününe verilen ad. Aristoteles'in kendisinin mantık için kullandığı terim "analitik"tir. Aristoteles'te mantık doğru düşünmenin yöntemi ve sanatı, bilimlerin yöntemidir. Organon denmesinin nedeni de bu anlamla ilgili: Doğru düşünmenin aleti; bilimsel bilgiye götüren araç.

ortak duyu [Alm. *Gemeinsinn*] [Fr. *sens commun*] [İng. *common sense*] [Lat. *sensus communis*] [Yun. *koine aisthesis*] [es. t. *hiss-i müşterek*]: 1- (Aristoteles ve skolastik felsefede) Çeşitli duyu organlarının verilerini birleştiren, başka bir deyişle, aynı nesneden duyuların her biri ile alınan türlü duyumları düzenleştirerek o nesneyi tek ve aynı nesne olarak algılanır kılan yeti. 2- a. Belli bir çevrede edinilmiş ve herkesçe kabul edilebilir diye düşünülen kanıların toplamı. b. (Özellikle İskoçya Okulunda) Bilgi ve ahlakın kaynağı olarak sağlam insan anlığı. bkz. **İskoçya Okulu.**

ortaklaşalık [Alm. *Gemeinschaft*] [Fr. *communauté*] [İng. *community*] [es. t. *cemaat*]: Ortak olanın öz belirtisi. Ortaklaşa edinilen özdeksel ve tinsel değerlere dayalı toplumsal ilişki. Bu anlamda: (Genel olarak) Aralarında bir ortaklık bulunan insan öbeği. 2- İnsanların birlikte yaşamalarının belirli temel biçimlerine verilen ad: Tönnies'in "Gemeinschaft und Gesellschaft" (Ortaklaşalık ve Toplum) adlı yapıtından beri, insanların doğal, organik birlikteliklerinin çeşitli biçimleri-

ne verilen ad (aile, soy, ulus). Usa uygun, istence dayanan, istendiğinde çözülebilen bir erek bağlılığı olan toplum'dan ayırt edilir.

orta terim [Alm. *Mittelbegriff*] [Fr. *moyen terme*] [İng. *middle(term)*] [Lat. *terminus medius*] [es. t. *mutavassıt had*]: (Tasımda) Büyük terimle küçük terim (öncüller) arasında bağlantı kuran aracı terim; bunun sonucu olarak iki öncülde de bulunan, ama sonuç önermesinde bulunmayan terim:

İnsan ölümlüdür.

Sokrates insandır.

Öyleyle Sokrates ölümlüdür.

İnsan, orta terimdir. M ile gösterilir.

Ö

öbek [Alm. *Gruppe*] [Fr. *groupe*] [İng. *group*]: 1- Görülür bir biçimde birbiriyle az çok sıkı bağlılığı olan çokluk. 2- Toplumbilimin temel kavramı olarak: Toplumun en dar biçimine verilen ad.

öbür dünya bilgisi [Alm. *Eschatologie*] [Fr. *eschatologie*] [İng. *eschatology*] [Yun. *eschaton* = son, sonuncu; *logos* = öğreti] [es. t. *ilm-ül-ahiret*]: Evren ve insanlığın sonu ile ilgili öğretiler. // Tek insanın sonu ile ilgili olarak ölümden sonraki yazgı (bireysel öbür dünya bilgisi); dünyanın sonu ile ilgili olarak, ölülerin dirilmesi, kıyamet günü ve öbür dünya konularını işler (genel öbür dünya bilgisi).

ödev [Alm. *Pflicht*] [Fr. *devoir*] [İng. *duty*] [Yun. *deon, katheton*] [Lat. *officium*] [es. t. *vazife*]: Yapmak zorunda olduğumuz, yapmamız gereken şey; ahlakça yükümlü olduğumuz şey. Ödev duygusu: 1- Ödevlere karşı sorumluluk duygusu. 2- İstemelerimizin belirleyicisi olarak ahlak yasası üzerine bilinç (Kant).

öğe [Alm. *Element*] [Fr. *élément*] [İng. *element*] [Lat. *elementum*] [es. t. *unsur*]: 1- (Genel olarak) Bir bileşiğin en yalın parçalarından biri. Yapıcı öğe olarak bölünmez temel parçalar. 2- (Mantıkta) Bir sınıfa (ya da bütüne) bağlı olan bireylerin her biri. 3- (Bilgi öğretisinde) Kavram ve yargılar (bilgi öğeleri). // Bir bilimin öğeleri bu bilimin ilkeleri ve ilk önermeleridir. (Özellikle tümdengelimli bilimlerde, örneğin geometride.) 4- (Fizikötesinde) Ana özdek, ilk özdek (Thales için su). // Antikçağda Empedokles'ten beri dört temel öğe kabul edilir: Toprak, su, ateş, hava. Pythagorasçılar ve Aristoteles bunlara beşinci öğe olarak "aether"i eklemişlerdir.

öğreti [Alm. *Lehre*] [Fr., İng. *doctrine*] [Lat. *doctrina*<*docere* = öğretmek]: Öğretilen şey. Dinbilimsel, felsefesel ya da bilimsel konularda doğru olarak öne sürülen, doğru diye öğretilen kuramlar dizgesi.

öğreti düzenleyicileri [Alm. *Doxographen*] [Yun. *doksographoi*]: Antik çağda filozofların düşünce ve kanılarını toplayıp sorunlara göre düzenleyerek yazan yazarlar (Diogenes Laertius).

öğretim bilgisi [Alm. *Didaktik*] [Fr. *didactique*] [İng. *didactics*] [Lat. *didactica*] [Yun. *didaskein* = öğretmek] [es. t. *fenn-i talim-ü tedris, sanat-ı tedris*]: 1- Öğretme sanatı; öğretme bilimi. 2- Eğitbilimin öğretim konusu ile ilgili bölümü.

öke [Alm. *Genie*] [Fr. *génie*] [İng. *genius*] [Lat. *genius*<*gigno* = yaratıyorum, meydana getiriyorum] [es. t. *dâhi*]: Yaratıcı yeteneğin en yüksek derecesine ulaşmış kişi.

ökelik [Alm. *Genialität*] [Fr. *genialité*] [es. t. *dâhilik*]: Yaratıcı yeteneğin yeni olanaklara yol açan en yüksek derecesi. // Ökelik ile yeteneği karıştırmamak gerekir. Yetenekli kişi ancak kendi olanaklarının sınırı içinde en yüksek düzeye ulaşabilir; öke ise bu sınırı aşarak yeni olanaklar yaratır.

ölçüt [Alm. *Kriterium*] [Fr. *critérium, critère*] [İng. *criterion*] [Yun. *kriterion*<*krinein* = ayırma, yargılama] [es. t. *mısdak, miyar, kıstas*]: 1- (Genel olarak) Ayırma ve yargılama aracı; doğruyu yanlıştan ayırt etme aracı. 2- (Mantık ve bilgi öğretisinde) Bilgide doğruluğu ya da yanlışlığı ayırma aracı // Ölçüt olarak geçerli olanlar: a. Biçimsel: mantıksal çelişmezlik ilkesi. b. Konuyla uygun düşme; kavramla görünen (algının) örtüşmesi; apaçık oluş.

önceden kurulmuş uyum: Leibniz'in, gerçekliğin düzenini dile getirmek üzere kullandığı terim. // Bu düzen karşılıklı etki ya da gerçek etkilemelerden oluşmamıştır; tam tersine, Tanrı bu düzeni önceden kurmuş, bütün – monad'ların yaşam ve tasarım içerikleri arasındaki uyum ve sıralamanın düşüncel dizgesi olarak önceden belirlemiştir. "Tanrı bütün varlıkları sürekli bir uyum içinde bulunacak gibi düzenlemiştir." Leibniz'e göre böyle bir "önceden kurulmuş uyum" ruh ile beden arasında da bulunur. (Ruhun monad'ları ile bedenin monad'ları arasında hiç bir nedensellik bağlantısı yoktur.) Ruh ile beden işleyişleri baştan beri birbirine ayarlanmış iki saate benzer, aralarında önceden kurulmuş bir uyum vardır.

öncel [Alm. *Antecedent*] [Fr. *antécédent*] [İng. *antecedent*] [Lat. *antecedens* = önde giden] [es. t. *mukaddem*]: (Mantıkta) Sonucun çıkarıldığı önerme ya da önermeler. (Ör. tasımda: büyük ve küçük önerme.) // Her içermede içeren terim önceldir, içerilmiş olan → ardıldır. Varsayımsal bir yargıda koşulu bildiren önermeye (A doğru ise) öncel, koşullanmış önermeye de (B de doğrudur) ardıl denir. bkz. **ardıl.**

öncesizlik-sonrasızlık [Alm. *Ewigkeit*] [Fr. *éternité*] [İng. *eternity*] [Lat. *aeternitas*] [es. t. *ezeliyet-ebediyet*]: 1- Başı sonu olmayan sürekli-lik. 2- Varlığın tam bir çokluğu. Bu çokluk, zaman ve zamansızlığı kendinde bulundurur, başı ve sonu olmayan bir biçimde uzanır, kendi dışında artık hiçbir şey yoktur. Tanrının öncesiz-sonrasız varoluşu (her anda hazır oluşu). 3- Zamanın dışında olanın belirgin özelliği. 4- Zamanın mutlak olarak ortadan kaldırılması ve yadsınması. 5- Zamandan bağımsız olan; idelerin, sayıların, mantıksal olguların zamandışı oluşları. 6- Çağların değişikliğini zaman içinde aşma, ya da bunu öne sürme. (Ör. Sonsuz barış.) 7- Zamanı aşma (Schelling).

öncüller [Alm. *Prämisse*] [Fr. *prémisses*] [İng. *premiss*] [Lat. *praemissa*] [es. t. *mukaddemat*]: Tasımda kendilerinden sonucun çıkarıldığı önermeler.

önerme [Alm. *Satz*] [Fr., İng. *proposition*] [Lat. *propositio*] [es. t. *kaziye*]: (Klasik mantıkta) → Yargının sözlerle dile gelişi; doğru ya da yanlış olabilen bir anlatım. // Modern mantıkçılar doğru ya da yanlış olabilen anlatım yanında belirsiz kalan bir anlatım da bulunduğuna dikkati çekmişlerdir. Önerme mantıksal terim olarak temel anlamını modern mantıkta kazanmıştır. B. Russell önermeden "İlk planda bir şeyi ya doğru olarak ya da yanlış olarak dile getiren sözler kuruluşu" nu anlar; örneğin: $2\times2=4$ de $2\times2=5$ de birer önermedir; "Sokrates bir insandır." "Sokrates bir insan değildir." de birer önermedirler; önemli olan önermeden önerme görevini ayırmaktadır. Önerme görevi bir anlatımda bu anlatımı kuran bir ya da daha çok belirsiz parçayı, bu parçalara değer yüklendiğinde bir önerme kılacak olan anlatımdır. Ör. "X bir insandır." X belirsiz kaldığı sürece bu önerme ne doğrudur ne yanlış; X e bir değer verilirse bundan doğru ya da yanlış bir önerme çıkar.

önsel [Alm., Fr., İng. *a priori*] [Lat. *a priori* = önden, önceden olan] [es. t. *kabli*]: Deneyde bağımsız olan, ama deneyle canlandırılabi-

len, bilincine varılabilen (bilgi); deneyin ötesinde geçerliği olan (bilgi). // Önsel bilgi, Platon'dan beri felsefede üzerinde durulan bir sorundur. Yeni çağ bilgi öğretisinde önsel (a priori) ile → sonsal (a posteriori) temel bir kavram ikilisidir: 1- Bilginin iki kaynağı öğretisinde önsel şunlarla eşanlamlıdır: a. Düşünceden, ustan gelen, kavramsal olan. b. Doğuştan. c. Kendiliğinden (spontan) oluşan; sonsal ise bunların karşıtı olan kavramlarla bir sayılır: a. Duyusal deneyden gelen. b. Edinilmiş. c. Alınmış. 2- Kant bu karşıtlığı yeniden ortaya koyup derinleştirmiştir. Kant önsel deyince, deneyi olanaklı kılanı anlar; çünkü ona göre her bilgi zaman bakımından deneyle başlar, ama yalnız deneyden türemez. Bu anlayışta önsel = kavram, düşünce değildir, çünkü önsel olan görüler de (uzay ile zaman) vardır; bunlar da deneyi olanaklı kılan biçimler, koşullardır. 3- Çağımızda görüngübilim ve bu çığırın önsel olarak özü görme ilkesi, önseli yalnız kavramsal olana bağlılığından ayırmamış, onun biçim ilkeleriyle olan ilişkisini de kesmiştir. Bu anlayışta önsel, doğrudan doğruya görülen özlüklerin niteliklerini, öz bağlamlarını ve öz ilişkilerini, hem de özellikle içerikleri bakımından belirleyen bir terim olmuştur. Kant'ın biçimsel önsel'ine (formal a priori'sine) karşı içeriksel bir önsel ileri sürülmüştür. Ayrıca duygusal önselden (emotional a priori), değer önselinden (M. Scheler, N. Hartmann) ve dinsel bir önselden de (R. Otto, Troeltsch) söz edilir.

önsezi [Alm. *Ahnung*] [Fr., İng. *presentiment*] [es. t. *hissikablelvuku*]: Temellendirilemeyen duygu. Verilmemiş olanın, bilinmeyenin, özellikle gelecekle ilgili olanın önceden duyulması, doğru gibi sayılması. Yeni felsefede Jabobi ve Fries önseziyi, duyulurüstü olanın duyusu olarak, deneyle sınırlı bilmenin karşısına koymuşlardır.

önyargı [Alm. *Vorurteil*] [Fr. *préjugé*] [İng. *prejudice*] [Lat. *praejudicium*] [es. t. *fikr-i batıl, itikat-ı batıl, peşin hüküm*]: Bir şeyi yeterince bilmeden varılmış kanı; önceden verilmiş yargı.

örtük [Alm. *implizite*] [Fr. *implicite*] [İng. *implicit*] [es. t. *zımnî*]: Örtülü, kapalı olarak içerilmiş olan. bkz. **içerme.**

örtük tasım [Alm. *Enthymem*] [Fr. *enthymème*] [İng. *enthymeme*] [Yun. *enthymema* = Düşüncede *(en thymo)* tutulan] [es. t. *kıyas-ı matvî*]: Öncüllerden birinin açık olarak dile getirilmeyip düşüncede tamamlandığı tasıma verilen ad. // Burada ya büyük önerme eksiktir: "Yalan söylüyorsunuz, öyleyse size güvenilemez."; ya küçük önerme eksiktir: "Yalan söyleyenlere güvenilemez; öyleyse size güvenilemez."; ya da sonuç eksik olabilir: "Yalan söyleyenlere güvenilmez; oysa yalan söylediniz."

örtüşme [Alm. *Koinzidenz*] [Fr. *coïncidence*] [İng. *coincidence*] [Lat. *coincidentia*] [es. t. *tetabuk*]: İki şeyin birbiriyle tam olarak uyuşması; iki olayın aynı zamana rastlaması. Karşıtlıkların örtüşmesi (Lat. *coincidentia oppositorum):* İlk olarak Nicolaus Cusanus'un kullandığı bu kavram, düşünce olarak eskidir. Karşıtlıkların örtüşmesi şu anlamlarda kullanılır: 1- Fizikötesi ve dinsel anlamda bütün karşıtların kökçe bir birliğe geri gitmesi. 2- Önermedeki çelişmeyi eytişimsel bir biçimde kaldıran düşünce ve varlık ilkesi. 3- Nicolaus Cusanus'ta Tanrı, karşıtlıkların örtüşmesidir. Cusanus'a göre, sonluda çelişen sonsuzda birdir (daire ve doğru çizgi); dünyanın kendisi de Tanrıda örtüşen karşıtlıkların dışlaşması olarak belirir.

öykünme [Alm. *Nachahmung*] [Fr., İng. *imitation*] [Lat. *imitatio*] [Yun. *mimesis*] [es. t. *taklit*]: Örnek alınan şeyi yeniden yapma.

öykünme kuramı [Alm. *Nachahmungstheorie*] [Fr. *théorie de l'imitation*]: Sanat yaratmalarının ilkesinin öykünme (= mimesis) olduğunu öne süren kuram (Aristoteles).

öz [Alm. *Wesen*] [Fr., İng. *essence*] [Lat. *essentia*] [Yun. *ousia*] [es. t. *zat, mahiyet*]: 1- Varlığın aslını kuran şey; temel özellik. Karşıtı bkz. **illnek.** 2- Bir şeyin ne olduğu, nasıl olduğu olgusu; bir şeyi o şey yapan, öyle oluşunu sağlayan şey; bir varlığın yapısını kuran şey. Karşıtı bkz. **varoluş.** 3- Kalıcı, değişmez olan, gelip geçici olmayan, her zaman var olmakta olan varlık. Karşıtı: Değişen, değişmekte olan varlıklar. 4- Bir şeyin bireysel ve gerçek olan kendine özgü biçimi; kendine özgü belirtisi. 5- Fizikötesinin konusu olarak: Kendinde varlık. Karşıtı bkz. **görüngü.** 6- İç, çekirdek. Karşıtı: dış, kabuk.

özbilim [Alm. *Eidetik*] [Yun. *edios'tan*]: (Husserl'de) Olgu biliminin karşıtı olarak düşünülen, öz görüsünde verilmiş olanın bilimi. bkz. **görüngübilim** II.

özdek [Alm. *Materie*] [Fr. *matière*] [İng. *matter*] [Lat. *materia, materies*] [Yun. *hyle*] [es. t. *madde*]: (Yalın anlamıyla) İnsanın çalışmasıyla bir erek uğruna biçim verdiği ya da yararlandığı doğal cisimler, nesneler. (Felsefede) 1- Temel özelliği yer kaplama olan varlık (Descartes). 2- (Tin, ruh ve düşünün karşıtı olarak) Duyularla algılanan cisimleri kuran töz; cisimsel olanın parçalanmaz bozulmaz tözü. 3- (Aristoteles felsefesinin özel kavramı olarak) Ancak bilim yoluyla gerçeklik kazanacak olan, henüz belirsiz olanak durumundaki şey: a. İlk özdek (hyle prote prima materia), salt özdek, bütün şeylerin temelde

bulunanı (hypokeimenon-substratum), kendiliğinden var olmayan, ancak biçimle etkinleşen gerçeklik. b. Son özdek (hyle eskhate) ya da ikinci özdek (materia secunda): Biçim almış özdek.

özdekbiçimcilik [Alm. *Hylemorphismus*] [Fr. *hylémorphisme*] [İng. *hylemorphism*] [Yun. *hyle* = özdek; *morphé* = biçim]: Özdek ve biçimin, gerçekliğin iki ilkesi olduğunu öne süren öğreti (Aristoteles ve Aquinolu Thomas).

özdekçilik [Alm. *Materialismus*] [Fr. *materialisme*] [İng. *materialism*] [es. t. *maddiye*]: 1- Her türlü gerçekliğin —yalnızca nesnel değil, ruhsal ve tinsel olan gerçekliğin de— özünü ve temelini özdekte gören, özdekten başka hiçbir tözün bulunmadığını öne süren dünya görüşü. // Özdeği evrenin ilkesi yapan eski Yunan atomcularından Leukippos ve Demokritos'tan beri özdekçilik türlü biçimlerde ortaya çıkar. İngiltere'de 17. yüzyılda Hobbes, Fransa'da 18. yüzyılda Lamettrie ve Holbach, Almanya'da 19. yüzyılda Ludwig Büchner'le en yüksek düzeye ulaşmıştır. 2- (Ahlak felsefesinde) Yalnızca yararlı ve haz veren şeyleri erişilmeye değer sayan, içeriksel-özdeksel değerler dışında kendi başına var olan bağımsız bir değerler alanını kabul etmeyen dünya görüşü.

özdeksel [Alm. *materiell*] [Fr. *materiel*] [İng. *material*] [es. t. *maddi*]: Özdeğe ilişkin olan. bkz. **özdek.** Karşıtı bkz. **tinsel.**

özdeksizcilik [Alm. *Immaterialismus*] [Fr. *immaterialisme*] [İng. *immaterialism*] [es. t. *gayr-i maddiye*]: 1- Özdeğin kendine özgü bir gerçekliği olmadığını kabul eden öğreti. 2- Evrenin temelinin ve genellikle gerçekliğin özünün cisimsel olmadığını öne süren öğreti. 3- Ruhun cisimsel olmadığını öne süren öğreti. (Özdeksizcilik teriminin yaratıcısı olan Berkeley, bu sözcüğü kendi felsefesi için kullanmıştır.)

özdeş [Alm. *identisch*] [Fr. *identique*] [İng. *identical*] [Lat. *identicus* = aynı olan] [es. t. *aynı*]: Bir ve aynı olan; bir ve aynı anlama gelen. (Ör. Sabah yıldızı ile akşam yıldızı özdeştir, çünkü aynı yıldızdır. Bir birey zaman içinde değişmeler geçirse de bir ve aynı bireydir, kendi kendisiyle özdeştir.)

özdeşleyim [Alm. *Einfühlung*]: İçten duyma. Kendi duygularını nesnelere aktarma; kendini bir başkasının tasarımlar dünyasının içine yerleştirme; kendini başka bir varlığın, örneğin bir manzaranın ya da sanat yapıtının içinde duyma. // Bu anlamda özdeşleyim, estetik yaşantının temel öğesidir.

özdeşleyim kuramı [Alm. *Einfühlungstheorie*]: Başkasının duygularını özdeşleyim yoluyla açıklamaya, yaşantıları verilmiş duyusal bağlam-

lar içine yansıtarak açıklamaya çalışan kuram. // Bu kurama göre, algılanan nitelikler, algılanan nesnelere ilişkin değildir, inceleyicinin o nesneye aktardığı kendi duygularıdır. Theodor Lipps bu öğretiyi savunanların başındadır.

özdeşlik [Alm. *Identität*] [Fr. *identité*] [İng. *identity*] [Lat. *identitas*] [es. t. *ayniyet*]: Kendi kendisiyle aynı olma; değişen durumlarda kendi kendisi kalma, aynı kalma. // Özdeşlik eşitlikle karıştırılmamalıdır; birbirine eşit olan iki şey, özdeş değildir. (Ör. İki masa birbirinin aynı, birbirine eşit olabilir, ama bunlar özdeş değildir.)

özdeşlik felsefesi [Alm. *Identitätsphilosophie*] [Fr. *philosophie de l'identité*] [İng. *identity-philosophy*] [es. t. *ayniyet felsefesi*]: Varlık ve düşünce, doğa ve tin, nesne ve özne karşıtlıklarının en derin evren temelinde özdeş oldukları kanısına dayanan felsefe öğretisi. // Salt usta aşılan bütün bu karşıtlıklar bir ve aynı temel özün türlü görünüş biçimlerinden başka bir şey değildirler. Bu öğreti türlü biçimlerde, Parmenides, Herakleitos, Spinoza, Alman İdealizmi ve Schelling'de karşımıza çıkar. Felsefe terimi olarak Schelling ortaya atmıştır.

özdeşlik ilkesi [Alm. *Identitätsprinzip*] [Fr. *principe d'identité*] [İng. *law of identity*] [Lat. *principium identitatis*] [es. t. *ayniyet prensibi*]: 1- (Varlıkbilimde) "Her nesne kendi kendisiyle özdeştir." biçiminde dile getirilen ilke. 2- (Mantıkta) Mantığın dört büyük temel önermesinden biri: Her kavram kendi kendisiyle özdeştir; formülü: A=A; bir önermenin doğruluk değeri olduğu gibi kalır. bkz. **düşünme yasaları, özdeşlik.**

özel [Alm. *Besondere*] [Fr. *spécial*] [İng. *special*] [es. t. *hususi*]: 1- Genelden ayrı olan; bir nesneler öbeğine ya da tek bir nesneye özgü olan. 2- (Mantıkta) Cinse karşıt olarak türle ilgili olan.

özerklik [Alm. *Autonomie*] [Fr. *autonomie*] [İng. *autonomy*] [Yun. *autos* = kendi; *nomos* = yasa] [es. t. *muhtariyet*]: (Genel olarak) Bir kişinin, bir topluluğun kendi uyacağı yasayı kendisinin koyması. Bu bağlamda: 1- Kendine özgü bir yasası olma. (Ör. Organik yaşamın, anorganik olan karşısındaki özerkliği.) 2- Dıştan bir yetkenin koyduğu kurallara, eleştirmeden uyma yerine, kendi kendini yöneten tüzel ve töresel özgürlük. 3- Kant'ta ahlak felsefesinin temel ilkesi; ahlak düzgülerinin (norm'larının) salt us istencinden çıkarılması.

öze yönelik [Alm. *eidetik*] [Fr. *eidétique*] [Yun. *eidos'tan*]: (Husserl'de) İdelerle ilgili olan, nesnelerin özüne ilişkin olan, ideal özlükle ilgili

olan. // Husserl'in indirgeme (reduktion) yönteminde öze yönelik indirgeme (ayraç içine alma = Einklammerung): Nesnelerin özünü kavrayabilmek için, bütün rastlantılarıyla birlikte gerçek dünyayı, uzay ve zamanla ilgili belirlenimler bakımından nesnede bulunan her şeyi, özellikle bireysel varoluşu, gelip geçici edimleriyle yaratıcı ben'in kendisini bile ayraç içine alma.

özgecilik [Alm. *Altruismus*] [Fr. *altruisme*] [İng. *altruism*] [Lat. *alter* = başkası, özge] [es. t. *diğerkâmlık*]: Başkalarının iyiliğini yaşama ve eyleme ilkesi yapan görüş. // Bu terimi felsefeye kazandıran Auguste Comte'dur. Ona göre özgecilik, insanlığın ahlak ve kültür bakımından gelişmesinin koşuludur.

özgülük [Alm. *Eigenschaft*] [Fr. *propriété*] [İng. *property, propriety, ownership*] [Lat. *proprietas*] [es. t. *hassa*]: Bir nesneye özgü olan şey. Şu türleri vardır: a. Öze ilişkin olan,; bir nesnenin onsuz olamayacağı özgülükler. b. Öze ilişkin olmayan (ilineksel); rastlantısal olan özgülükler. c. Özel olan; yalnız o nesnede ortaya çıkan özgülükler. d. Genel olan; başka nesnelerde de bulunabilen özgülükler. (Ör. İnsanda a. us, b. ak ya da kara olma, c. gülebilme, d. iki ayaklı oluş.)

özgür istenç [Alm. *Willensfreiheit*] [Fr. *libre arbitre*] [İng. *free will*] [Lat. *liberum arbitrium*] [es. t. *irade-i cüziye*]: İstencin özgür oluşu; insanın isteme ve karar verebilme özgürlüğü. Din felsefesinde: Tanrı istenci (irade-i külliye) karşısında insanın istencini (irade-i cüziye) dile getirir. Felsefedeki anlamı için bkz. **özgürlük.**

özgürlük [Alm. *Freitheit*] [Fr. *liberté*] [İng. *liberty, freedom*] [Lat. *libertas*] [es. t. *hürriyet*]: 1- Bağlı olmama; dışardan etkilenmemiş olma; engellenmemiş olma; zorlanmamış olma. 2- Her türlü dış etkiden bağımsız olarak insanın kendi istencine, kendi yasasına, kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi (seçme özgürlüğü). 3- İnsanın kendi istemesi, kendi istenci ile eylemde bulunabilme olanağı; insanın dıştan engellenmeden etki yapabilmesi.

İstenç özgürlüğü: İnsanın istemelerini kendisinden başka bir şeyin engellememiş olması, ya da başka bir şeyce kendisinin dışında bir istemeye zorlanmamış olmasıdır. İnsan istenci özgürdür demek, insanın istemesinin nedeni insanın kendisindedir, demektir. İnsan, istemelerinde özerk ise özgürdür. İstemenin kendisi engellenmişse ya da insan bir başkasınca, bilerek ya da bilmeyerek, herhangi bir istemeye zorlanmışsa, insanda istenç özgürlüğü eksik demektir. (Ör. Uyutum yoluyla uyuşturulmuş insanda, istemenin kendisi engelenmiş ya da kötürümleştirilmiştir. Ayrıca isteme leri insana ailesince, çevresince, toplumca aşılanmış olabilir.)

Kişisel özgürlük: İstenç özgürlüğü ile bağlantılı. Bir insan isteme, düşünme ve eylemlerinde bir başkasınca engellenmiyor ya da bir şeye zorlanmıyorsa, kendi istemesi içinde hareket ediyorsa, o insanın kişiliği özgür olarak gelişmiş demektir. Öyleyse özgürlük, insanın kişiliğinin, kendi özünün ve kendi davranış biçiminin etkili olmasıdır. Bu anlamda istenç özgürlüğü de kişiliğin istemeye temel olmasından başka bir şey değildir.

Düşünme özgürlüğü: İnsanın dış etkilerden kurtularak düşünme özerkliği kazanabilmesi. Her türlü baskıdan, özellikle dinsel inançlardan bağımsız olarak düşünebilme. Ancak, düşünme özgürlüğünden anlaşılan yalnızca bağımsız düşünebilme yeteneği değildir (düşünmenin kendisi baskı altına alınamaz); düşündüğünü başkaları karşısında dile getirebilmektir aynı zamanda. Düşünme özgürlüğü, öyleyse, yazma ve söyleme ile birlikte gider. Düşünme özgürlüğü, en kesin anlamıyla basın özgürlüğünde gerçekleşir.

Törel bilinç özgürlüğü: Bir insanın kendi törel bilincine göre davranabilmesi; özellikle dinsel inançlarında özgür olması. Herhangi bir dine bağlı olma ya da olmamada özgür olması.

Eylem özgürlüğü: (Zorunluluğun değil, baskının karşıtı olarak) Dış baskılardan, özellikle başka birinin baskısından bağımsız olarak kendi isteğine göre davranabilmek hak ve gücü. Başlıca biçimleri: 1- Fiziksel özgürlük: Her türlü dış baskıdan bağımsız olarak hareket edebilme yetisi. (Ör. Hapiste yatanın fiziksel özgürlüğü kısıtlanmıştır.) 2- Ruhbilimsel özgürlük: Dış güçlerce belirlenmeden, insanın kendi doğasının eğilimlerine göre hareket edebilmesi durumu. 3- Ahlaksal özgürlük: Kendi kendini belirleyebilme yetisi. İnsanın ahlak eylemlerini başkasının zoru ile değil, kendi istenci ile gerçekleştirmesi. İnsanın eylemlerinden sorumlu olabilmesi için özgürlük, ahlakın önkoşuludur. Bu bakımdan bir sorumluluğun olabilmesi için, ahlaksal özgürlüğün temelinin kişisel özgürlük olması gerekir. Bu özgürlük baskıyı dışarda bırakır, ama yükümlülüğü değil. 4- Toplumsal özgürlük: Yasaların koruyuculuğu altında ve yasaların sınırları içinde başkalarının özgürlüğünü kısıtlamadan hareket edebilme. Toplumsal özgürlüğün temeli de kişisel özgürlüktür. J.J. Rousseau toplumsal özgürlüğü, insanın kendi yasalarını kendisinin koymasında görür. Kant da Rousseau'nun bu ilkesinden kalkarak özgürlüğü usun → özerk oluşuna bağlamıştır. Marksçı görüşte özgürlük toplumsal zorunlulukla özdeşleştirilmiştir. ''Doğaya boyun eğerek (doğa yasalarına uyarak) ona egemen olunabilir.'' (Bacon) düşüncesinden kalkan Marksçıların görüşüne göre; doğada zorunluluk geçerlikte olduğu gibi, top-

lum yasalarını yürüten de zorunluluktur. Gerçekte özgürlük diye bir şey yoktur. Ancak zorunluluğu gören özgür olabilir.

Doğal özgürlük: İnsanın çevresini değiştirebilmesi yeteneği. Hayvan çevresine uyar, insansa çevresini değiştirip ona biçim verebilir.

özne [Alm. *Subjekt*] [Fr. *sujet*] [İng. *subject*] [Lat. *subjectum*] [Yun. *hypokeimenon* = alta düşen, altta bulunan] [es. t. *fail, mevzu*]: Hypokeimenon-subject terimi Aristoteles'te, sonra da ortaçağda töz anlamına kullanılır; ancak 17. yüzyıldan beri bugünkü anlamını kazanır, ruhbilim ve bilgi kuramı açısından "ben" anlamını alır: kendini ben-olmayanın, nesnenin (object'in) karşısında bulan, karşısına koyan; ya da karşısına konduğu, kendini karşısında bulduğu nesneye bilme ve eyleme ereği ile yönelen birey. Ruhbilim açısından: ruhsal yaşantıların taşıyıcısı, düşünen, tasarımlayan, bilen, duyan, isteyen ben. Bilgi kuramı açısından: Bilen, bilmeye yönelen, ama kendisi bilgi nesnesi olmayan varlık. Mantık-dilbilgisi açısından: Yüklemin taşıyıcısı = özne; kendisi üzerine bir şey söylenen = konu.

öznel [Alm. *Subjektiv*] [Fr. *subjectif*] [İng. *subjective*] [Lat. *subjectivus*] [es. t. *enfüsi*]: 1- Özneye ilişkin olan. 2- Öznede temellendirilen, özneyle belirlenmiş olan, özne için geçerli olan. Karşıtı bkz. **nesnel.**

öznelcilik [Alm. *Subjektivismus*] [Fr. *subjectivisme*] [İng. *subjectivism*] [es. t. *enfüsiye*]: 1- (Genel anlamda) Özneyi her şeyin ölçüsü yapma eğilimi; bütün değer ve gerçeklik yargılarını bireysel bilinç edimlerine indirgeme eğilimi. 2- (Bilgi kuramı açısından) Bütün bilgilerin öznel olduğunu ileri süren görüşler: Burada özne a. genel bir özne, genellikle bilinç, b. bireysel özne, tek kişinin ben'i olarak anlaşılabilir. 3- (Fizikötesi açısından) Bütün evrenin tasarım olduğunu ya da tinsel, ruhsal öznelerden başka hiçbir gerçekliğin bulunmadığını ileri süren görüş. 4- (Ahlak felsefesinde) Bütün değerlerin öznel olduğunu kabul eden görüş. 5- (Estetikte) Sanat yargılarının bireysel beğenileri dile getirdiğini ileri süren görüş.

öznitelik [Alm. *Attribut*] [Fr. *attribut*] [İng. *attribute*] [Lat. *attributum*] [es. t. *sıfat, sıfat-ı zatiye*]: 1- Bir var olanın özle ilgili, kalıcı, zorunlu, yapıcı niteliği; temel belirti; yüklem. Ancak bir tözde bulunan, bir taşıyıcıyı gerektiren, değişken ve rastlantısal olandan (ilinekten) ayrı olarak özce töze bağlı olan şey. // Aristoteles, bir nesnenin kendisinden

ayrı düşünülemeyen niteliklerini rastlantısal olanlardan ayırarak özle ilgili, zorunlu nitelikler, öznitelikler olarak adlandırır. Thomas'ta da öznitelik aynı anlamdadır. Skolastikler Tanrının özniteliklerinin sözünü ederler. Descartes'ta da öznitelik tözün temel niteliği anlamındadır. Spinoza tözün değişmez varlık biçimleri olarak öznitelikleri değişken kiplerden (modus) ayırır. Ona göre tözde (Tanrıda) sonsuz öznitelikler vardır. ama insan ancak iki tanesini bilmektedir: Düşünme, bilinç (cogitatio) ve uzam (extentio). 2- (Mantıkta) Bir özneye ilişkin olarak evetlenen ya da değillenen nitelik. // Yüklemden ayrılığı, modern mantıkçılarca, yüklemin daha geniş olmasıdır. (Öznitelik: özneye ''dır'' koşacı ile bağlı olan; yüklem: özneye ilişkin olarak evetlenen şey; örneğin: ''İnsan memelidir.'' önermesinde ''memeli'' özniteliktir; ''İnsan düşünür.'' önermesinde ''düşünür'' yüklemdir. Ama bu ayırma iyi temellendirilmemiştir. bkz. **yüklem.**

P

Peripatetikler [Alm. *Peripatetiker*] [Fr. *péripatéticien*] [İng. *Peripatetics*] [Yun. *peripatetikos* = gezinenler] [es. t. *Meşaiyun*]: Aristoteles'in yandaş ve öğrencileri. // Aristoteles felsefe tartışmalarını ve konuşmalarını bir aşağı bir yukarı gezinerek yaptığı için, okulu Peripatos adını almıştır.

Pironculuk [Alm. *Pyrrhonismus*] [Fr. *pyrrhonisme*] [İng. *Pyrrhonism*] [es. t. *Pironiye*]: 1- Yunan filozofu Pyrrhon'un kurduğu kuşkucu okul ve düşünce doğrultusu. // Temel kavramı — yargısızlık (epokhe) ve ondan çıkan — sarsılmazlık (ataraksia)dır. bkz. **kuşkuculuk.**

Pitagorasçılık [Alm. *Pythagoreismus*] [Fr. *pythagorisme*] [İng. *Pythagoreanism*] [es. t. *Fisagoriye*]: Pythagoras ve ona bağlı olanların felsefe, matematik, ahlak ve din öğretisi. // Bu öğretinin en belirgin görüşleri: a. Sayı varlığın ilkesidir; nesnelerin özü "varlığın ana özdeği" sayıdır. b. Evren yasası uyumdur. İlkin Pitagorasçılar evrene, onda egemen olan uyum ve düzenden dolayı "kosmos" demişlerdir. c. Ruhlar biçim değiştirerek yeniden dünyaya gelirler. Dünya görüşleri ikici (dualist)dir: Düşünme ile duyumları, bedenle ruhu, nesnelerin matematiksel biçimleri ile algılanan görünüşlerini kesin olarak ayırırlar.

Platonculuk [Alm. *Platonismus*] [Fr. *platonisme*] [İng. *Platonism*] [es. t. *Eflatuniye*]: Platon'un kurduğu, sonradan kendisine bağlı öğrencilerinin geliştirdiği; duyulur dünya ile asıl gerçeklik olan — idealar dünyasının karşıtlığı üzerine temellendirilmiş idealist felsefe öğretisi.

postulat bkz. **koyut.**

pozitivizm bkz. **olguculuk.**

pragmacılık [Alm. *Pragmatismus*] [Fr. *pragmatisme*] [İng. *pragmatism*] [Yun. *pragma* = 1- eylem; 2- yararlı]: 1- Doğruluğu ve gerçekliği tek yanlı olarak yalnızca eylemlerin sonuçları ve başarıları ile değerlendiren felsefe öğretisi; eylemin bilgi ve düşünceye ilkece üstünlüğü görüşü. // Usun temel görevi bize şeyleri tanıtmak, şeyler üzerine bilgi vermek değil, onlar üzerinde eylemde bulunmamızı sağlamaktır. 2- (Dor anlamda) 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında Amerika ve İngiltere'de ortaya çıkan düşünce doğrultusu: Doğruluğun ölçütünü bilginin uygulanmasında görür; bu anlayışa göre, yaşama yararlı olan, onu ileri götüren iyidir. (Başlıca temsilcileri: C.S. Peirce, Dewey, James, F.S. Schiller.) Ahlak felsefesi bakımından → yararcılıkla, bilgi kuramı bakımından → araççılıkla özdeştir: Bilgi ve doğruluk yaşam için yalnızca birer araçtırlar.

problematik bkz. **sorunsal.**

problematik yargı bkz. **sorunsal yargı, belirli yargı.**

psikanaliz bkz. **ruhsal çözümleme.**

psikoloji bkz. **ruhbilim.**

psikolojik mantık bkz. **mantık** 2.

R

rastlantı [Alm. *Zufall*] [Fr. *hasard*] [İng. *chance, hazard*] [es. t. *tesadüf*]: Açıklanamayan, beklenilmeyen, önceden kestirilemeyen bir olayın ortaya çıkışı.

res [Lat. *res* = şey]: Res cogitans = düşünen varlık, düşünen öz, bilinç; res extensa = yer kaplayan varlık. (Descartes felsefesinin tin ve özdek karşılığı iki temel kavramı.)

rölatif bkz. **görell.**

rölativizm bkz. **göreclilik.**

Rigveda (Sanskritçe): Hint din tarihinin en eski kaynakları.

ruh [Alm. *Seele*] [Fr. *âme*] [İng. *soul*] [Lat. *anima*] [Yun. *Psykhe* = soluk alma, soluma, üfleme]: 1- Bedeni etkin kılan canlılık ilkesi, bedenin yaşama gücü, yaşama soluğu. 2- Doğal-canlı yaşam ilkesi; Aristoteles'te bedeni canlandıran ilke, bedenin → entelekhia'sı. 3- Töz olarak: a. Ölümsüz ruh. (Beden yalnızca onun tutsak yeri sayılır.) b. Usun, düşüncenin, tinin yeri. c. Yalın, özdeksel olmayan tinsel töz. 4- Öznel ilke olarak: a. Usa karşı gönül ve isteme ilkesi. b. Bireysel kişilik çekirdeği. 5- Bilinç olaylarının toplamı; ben'in birliği. 6- Dolaysız, bilinçaltından gelen yaşam itkilerinin, yaşama durumlarının taşıyıcısı. (Özellikle modern yaşama felsefesinde tin ve bilince karşı duran bir şey olarak ortaya çıkar (Klages). 7- (Bilimsel anlamda) organizmaya sıkı sıkıya bağlı yaşantıların —özellikle duygu ve itkilerin— toplamı (tinin karşıtı olarak).

ruhbilim [Alm. *Psychologie*] [Fr. *psychologie*] [İng. *psychology*] [Yun. *psykhe* = ruh; *logos* = bilim, öğreti] [es. t. *ruhiyat*]: 1- Felsefenin bir bölümü olarak: (İlkin Aristoteles bağımsız bir konu olarak ele almıştır). a. Ruh fizikötesi: Ruhun özünü, ölümsüzlüğünü, bedenle ve

Tanrı ile ilişkisini araştıran öğretiler. b. Usa ve ruh yaşantılarına dayanan ruhbilim öğretileri; bunlar da giderek duyum, tasarım, bellek, düşünme, duygu, istenç ruhbilimleri olarak ayrılırlar. c. (Hume'un geliştirdiği) Çağrışım ruhbilimi olarak kendine özgü bir bilimsel temele dayanmaya çalışır; buradan yeni bir ruhbilim ortaya çıkar. 2- Felsefeden kopmuş olan, bağımsız bir bilim olarak: ruhsal olayları, dışdünyanın olaylarına benzer bir biçimde, aynı yasaların egemen olduğu içdünya olarak düşünüp doğa bilimlerinin yöntemleriyle inceler. 19. yüzyıldan bu yana ruhbilimsel araştırmalar çok gelişmiş ve türlü dallara ayrılmıştır: çocuk ruhbilimi, hayvan ruhbilimi, toplumsal ruhbilim vb. Ayrıca ruhbilim araştırmaları günümüzde fizyoloji araştırmaları ile de bağlantı içindedir. 3- Yeniden felsefeye dönen ve felsefi insanbilim biçiminde gelişen ruhbilimsel öğreti olarak şu biçimlerde karşımıza çıkar: a. Tinsel bilimlerin bir dalı olarak anlama yöntemini geliştiren ruhbilim (Dilthey ve ona bağlı olanlar). b. Yapısal ruhbilim (Gestalt psikolojisi) araştırmaları (Ehrenfels, Köhler, Krueger vb.). c. Bilinçaltı ruhbilimi ve ruhsal çözümleme (Freud, Adler, Jung vb.). d. Bedenle ruh arasındaki bağlama dayanarak insanın yapısını beden-ruh birliğinde gören öğreti (Kretschmer). e. Davranış ruhbilimi (özellikle Amerikalı araştırıcılar geliştirmiştir. Behaviorism). f. Karşılaştırmalı ruhbilim; çocuk, gençlik ruhbilimi ve toplumsal ruhbilimle, giderek hayvan ruhbilimi ve ilkeler ruhbilimi (Lévy Bruhl) denen ruhbilimle bağlantı içindedir.

ruhbilimcilik [Alm. *Psychologismus*] [Fr. *psychologisme*] [İng. *psychologism*] [es. t. *ruhiyatçılık*]: 1- Özellikle tinsel ve kültürel olayları (din, sanat, ahlak vb.) tek yanlı olarak yalnızca ruhbilimsel açıdan inceleme ve açıklama. 2- Ruhbilimi bütün bilimlerin ve felsefenin temeli yapma eğilimi. 3- Mantıksal ruhbilimcilik: Mantığı ruhbilim ile eşit kılan, mantığın temelini ruhbilimde bulan öğreti.

ruhsal çözümleme [Alm. *Psychoanalyse*] [Fr. *psychanalyse*] [İng. *psychoanalysis*] [Yun. *psykhe* = ruh, *analysis* = çözümleme] [es. t. *tahlil-i ruhi*]: Freud'un geliştirdiği, ruh sağaltımında kullanılan bir klinik araştırma yöntemi ve sonradan yine Freud'un bu yöntemin verdiği sonuçlara dayanarak kurmuş olduğu ruhbilim öğretisi. // Ruhsal çözümleme yöntemi, ruhun derinliklerinde, bilinçaltında kalmış olan tasarım, istek ve karmaşaları (kompleks) bulup ortaya çıkarmayı böylece bunların ruhu tedirgin ve hasta eden baskılarını gidermeyi amaçlar. Bu yöntemle çalışan Freud tüm ruhsal, tinsel ve kültürel yaşamı içe itilmiş olan cinsel itkilerin biçim değiştirmesi, incelip yücelmesi olarak açıklayan bir öğreti kurmuştur. Adler, cinsel itkinin yerine temel itki olarak → güçlülük itkisini koymuştur.

S

saçma [Alm., İng. *Absurd*] [Fr. *absurde*] [es. t. *abes*]: Mantık kurallarını bozan, tersine çeviren. // Saçma bir düşünce, öğeleri birbirini tutmayan, birbiriyle bağdaşmayan düşüncedir. Saçma bir yargı kendi içinde tutarsız olan ya da tutarsızlığı içeren bir yargıdır. Saçmayı anlamsızdan ayırmak gerekir. Çünkü saçmanın bir anlamı vardır, ama bu anlam çelişiktir, yanlıştır. Oysa anlamsız olan ne doğru ne de yanlıştır.

sağduyu [Alm. *Gesunder Verstand*] [Fr. *bon sens*] [İng. *good sense, common sense*] [es. t. *hasse-i selime*]: 1- (Descartes'ta) Doğru ile yanlışı birbirinden ayırma ve doğru yargılama gücü. Usla eşanlamlı. 2- (Günümüzde) Günlük yaşamda iyi yargılama gücü. (Verdiği yargılardan her zaman doğruluk beklenemez.)

sağın [Alm. *exakt*] [Fr., İng. *exact*] [Lat. *exigere* = bir şeyi tam olarak yapmak, bir ölçüye göre yapmak; *exactus* = tıpatıp, tam tamına, yetkin; tıpatıp ölçülebilen] [es. t. *sahih*]: 1- Sözün anlatılmak istenene tam karşılık olması, tam uygun düşmesi niteliği (sağın anlatım). 2- Ölçünün ölçülene çok az da olsa bir ayrım bırakmaksızın, tıpatıp uyması niteliği (sağın ölçü).

sağın bilimler [Alm. *exakte Wissenschaften*] [Fr. *sciences exactes*] [İng. *exact sciences*] [es. t. *ulum-i sahiha*]: Denetlenebilir ölçü ve hesaplara dayanan bilimler. Bunlar → sağın önermelerle kurulan bilimlerdir. Dar anlamda: Matematiğe dayanan bilimler (mekanik, fizik).

salt [Alm. *rein*] [Fr. *pur*] [İng. *pure*] [Lat. *purus*] [es. t. *sırf, saf, mahz*]: 1- İçine, kendisine yabancı başka hiçbir şey karışmamış olan; arı. 2- Uygulamayla ilişkisi olmayan bilimler. (Ör. salt matematik). 3- Başka bir yetiye bağlı olmayan. (Ör. Descartes'ta salt anlık duyulara

gereksinme göstermeyen, böylece de salt olan bilgiyi sağlar.) Salt us (Kant'ta): Deneyden bağımsız, içinde duyudan hiçbir şey bulunmayan us.

salt görü [Alm. *reine Anschauung*] [Fr. *intuition pure*] [İng. *pur intuition*]: Kant'ın felsefeye yerleştirdiği bir kavram. Duyum içeriklerinden arınmış, yalnızca duyarlığın biçimi olan görü. (Duyumlarla ve nesneyle ilişiği olan deneysel görünün karşıtı.) İçinde duyumların düzene girdikleri salt görü, bilginin önsel koşuludur. Bu gibi salt görüler —ya da görü biçimleri— Kant'a göre, uzay ile zamandır. Uzay ile zaman bütün duyumların koşuludur, ama bunlar kavram değil görüdürler.

saltık [Alm. *absolut*] [Fr. *absolu*] [İng. *absolute*] [Lat. *absolutus* = çözük] [es. t. *mutlak*]: 1- Kendi başına var olan; hiçbir şeyle bağlı olmayan; bağımsız, koşulsuz. 2- Hiçbir şeyle sınırlanmayan. 3- Başka bir şeye ilintisi olmayan. 4- (Fizikötesi anlamda) Gerçekte olduğu gibi düşüncede de hiçbir başka şeyle bağlı olmayan ve varlık nedenini kendinde taşıyan şey; bunun sonucu olarak; kendi başına var olan varlık; kendinde şey. Her koşuldan bağımsız olarak var olan. Karşıtı bkz. **görell.**

saltıkçılık [Alm. *Absolutismus*] [Fr. *absolutisme*] [İng. *absolutism*] [es. t. *mutlakiyet*]: 1- İlkeleri, normları, kavramları dogmatik bir biçimde saltık olarak koyan görüş. 2- Saltık değerlerin, saltık doğruların bulunduğunu savunan öğreti. 3- Devlet öğretilerinde: Devletin gücünün sınırsız, saltık olduğunu öne süren görüş.

salt us [Alm. *reine Vernunft*]: Önsel bilgi yetisi, deneyden bağımsız bilme yetisi için Kant'ın kullandığı terim; içinde duyuyla ilgili hiçbir şey bulunmayan us. bkz. **us.**

sanat [Alm. *Kunst*] [Fr., İng. *art*] [Lat. *ars*] [Yun. *tekhne* ile eşanlamlı; Yunanca *tekhne* sözcüğü, ereği bir şey ortaya koyma olan, yaratma olan, doğru bir plana göre yönetilmiş bir davranış anlamına gelir. Ancak *tekhne* sanatın yalnızca bir bölümünü karşılar.]: 1- (En geniş anlamıyla) Belli bir yetkinliğe eriştirilmiş olma (ör. yemek pişirme sanatı). 2- Bir şeyi kendi iç yasalarına göre özgürce biçimlendirme yeteneği. 3- İnsanın, yarattığı yapıtlarla kendisini yücelten ve ölümsüzleştiren yaratıcı yeteneği. *Sanatın temel türleri:* mimarlık, resim, plastik sanatlar, musiki, söz-yazı sanatı: yazın, sahne oyunu (tiyatro) ve dans. Sanat sorunu ve sanatçının yaratmaları üzerine felsefe

tarihinde çok çeşitli açıklamalar yapılmıştır: Öykünme, yansılama = mimesis (Aristoteles), fantazi (romantikler), oyun türünden biçimlendirme atılımı (Schiller), simgeleştirilmiş yaratma atılımı (Alman idealizmi) vb.

sanat felsefesi [Alm. *Kunstphilosophie*] [Fr. *philosophie de l'art*] [İng. *philosophy of art*] [es. t. *felsefe-i sanat*]: Sanatın, sanat yaratmalarının ve sanat beğenilerinin özü ve anlamını konu olarak alan felsefe dalı. Estetik'ten ayrılığı: Estetik dışındaki etkenleri ve bağlamları da (dinsel, ahlaksal, toplumsal) göz önüne aldığından, estetikten daha geniş, ama öte yandan doğadaki güzeli değil de, yalnızca sanat yapısı güzeli konu olarak aldığından ondan daha dardır. bkz. **estetik.**

saplantı [Alm. *fixe Idee*] [Fr. *idée fixe*] [İng. *fixed idea*] [Lat. *fixus* = sabit, değişmez] [es. t. *fikr-i sabit*]: Bilincin takılıp kaldığı, kurtulamadığı ve düzeltemediği yanlış bir tasarım.

sarsılmazlık [Alm. *Ataraxie*] [Fr. *ataraxie*] [İng. *ataraxia*] [Yun. *ataraksia*] [es. t. *itminan-ı nefs*]: Özellikle stoa felsefesinde insanın davranışlarıyla ruhsal eğitiminin ereği, ülküsü olarak beliren ve en yüksek iyi olarak nitelenen ruh dinginliği, tutkulardan arınmış olma durumu.

sav [Alm. *These, Thesis*] [Fr. *thèse*] [İng. *thesis*] [Yun. *thesis* = koyum, koyma eylemi] [es. t. *müddea, tez*]: 1- Koyum, konulmuş olan. (Yun. *thesei* = konulmuş olan: yasalar, kurallar vb. Karşıtı: physei = doğmuş olan, doğadan olan.) 2- Tanıtlanması gereken bilimsel öne sürüm. 3- (Kant'ta) Usun içine düştüğü → çatışkılarda (antinomi) birinci öğe. (Karşıtı: ikinci öğe = karşısav = antithesis.) 4- (Hegel'de) → Eytişimsel süreçte (sav-thesis, karşısav-antithesis, bireşim-synthesis) birinci evre.

saygı [Alm. *Achtung*] [Fr., İng. *respect*] [es. t. *hürmet*]: Bir kişiye, bir düşünüşe, bir eyleme, bir başarıya yüksek değer vermekten doğan özel bir duygu. // Özellikle ahlak değerlerine karşı duyulur. Ahlak felsefesinde Kant'la önem kazanmıştır. Kant ahlakın temelini ahlak yasasına saygıda bulur.

sayı [Alm. *Zahl*] [Fr. *nombre*] [İng. *number*] [Lat. *numerus*] [Yun. *arithmos*] [es. t. *adet*]: Bir çokluğun bir birimle belirlenimi. // Sayma eylemi ile ortaya çıkar. Ama sayma zamanla ilgili bir olaydır, oysa sa-

yının kendisi, hiçbir niteliksel belirlenimi olmadığı gibi, zaman belirleniminden de sıyrılmıştır, zamanın dışındadır. (Felsefede) Nicelik bakımından göz önüne alınmış şeyler topluluğunu ölçüp karşılaştırarak soyutlama ile elde edilen temel kavram. // Sıra sayı: sırayı, dizeyi belirtir (birinci, ikinci); bayağı sayı: niceliği belirtir (bir, iki). Sayıyı temel ilke yapan Pitagorasçı öğretiye göre nesnelerin özü, gerçeği, varlığın ana özdeği sayıdır. Her şey sayı bağlantılarına göre düzenlenmiştir, sayılarla bilinebilir. Aristoteles, sayıyı ölçülebilen nicelik olarak tanımlar; bu yüzden "bir" henüz bir sayı değildir. Oysa Locke'a göre sayı, birimin ya da bir'in en yalın tasarımıdır; birin yinelenmesinden ve bu ikisinin birleştirilmesinden 2 ile gösterilen tasarım oluşur. Berkeley, sayıyı bir düşünme ürünü olarak açıklar. Kant'a göre de sayı, bir anlık kavramıdır, ama somut olarak ancak zaman ve uzay kavramlarının yardımıyla gerçekleşebilir.

seçenek [Alm. *Alternative*] [İng. *alternative*] [Fr. *alternatif*] [Lat. *alter* = ikiden biri] [es. t. *şık, terdit*]: 1- İki olanak arasında zorunlu bir seçme yapma durumu. Seçenekli önermeler: İkisinden birini kabul edince öteki dışarıda kalan, geçersiz sayılan önermeler. (Ör. Bir şey ya böyledir ya şöyledir. Bir şey böyledir veya böyle değildir.) 2- Seçilmesi gereken iki yoldan; iki olanaktan biri.

seçmeci [Yun. *eklektikos* < *eklegein* = seçmek]: 1- Kurulmuş olan dizgelerden değişik düşünceleri seçip alan ve bunları birleştirerek kendi öğretisi durumuna getiren (yöntem, düşünce, filozof). 2- Bir öğreti ya da dizge kurmak istemeyip, ortalıkta olan düşünceler dağarcığından kendilerine uygun gelen bir bu, bir şu düşünceyi alarak benimseyen.

seçmecilik [Alm. *Eklekticismus*] [Fr. *eclectisme*] [İng. *eclecticism*] [es. t. *iktitafiye*]: Kurulmuş olan dizgelerden değişik düşünceleri seçip alma ve kendi öğretisinde birleştirme yöntemi ve bu yöntemle çalışan filozofların öğretisi.

semantik bkz. **anlambilim.**

sembol bkz. **simge.**

sembolik bkz. **simgesel.**

sembolizm bkz. **simgecilik.**

semiotik bkz. **göstergebilim.**

sensualizm bkz. **duyumculuk.**

sentetik bkz. **bireşimsel.**

sentez bkz. **bireşim.**

septisizm bkz. **kuşkuculuk.**

sevgi [Alm. *Liebe*] [Fr. *amour*] [İng. *love*] [Lat. *amor, caritas*] [Yun. *Philia, eros, agape*] [es. t. *aşk*]: 1- (Genel olarak) Hoşa giden bir şeye eğilim; tutkuya dek varabilen bir ruh durumu. Türlü biçimleri: a. Karşı cinse karşı duyulan sevgi. b. Çocuğa karşı duyulan sevgi. c. Bir nedene dayandırılamayan duygudaşlık (sympathie). d. Uzun süre içinde oluşup gelişen kişisel gönül dostluğu. e. Doğaya vb.lerine duyulan sevgi. 2- (Felsefede) Eski Yunan felsefesinde sevgi evrende birleştirici ilkedir (Empedokles), Platon'da güzele duyulan sevgi (Eros) ideaların bilgisine götüren yoldur. Hıristiyanlıkta: yardım elini uzatma anlamındaki sevgi (Caritas) ve hastalara, acı çekenlere, yoksullara duyulan sevgi (agape), yakın sevgisi, giderek hiçbir ayırma yapmaksızın tüm insanlara gösterilen sevgi (insanlık sevgisi) ve Tanrı sevgisi; çağımızda Max Scheler'in felsefesinde sevgi temel kavramlardan biridir; Scheler'in baş sorunu olan kişiliğin asıl özü sevgi olduğu gibi, insanları birbirine bağlayan da sevgidir; kendi içine çekilmiş ayrık yaşayan kişi değil, dünyaya ve insanlara sevgi ile yönelen kişi, yine böyle kendisi gibi sevebilen kişilerle kendini bir - duyan kişi değer taşır.

sezgi [Alm. *Anschauung*] [Fr., İng. *intuition*] [Lat. *intuitio-intuitus < in-tueri* = içini görme] [es. t. *hads, tehaddüs*]: 1- Bir şeyin birden açılması. 2- Bir bağlantının birden, doğrudan doğruya, aracısız bulunması (keşfedilmesi), yakalanması. 3- → Gidimli düşünmenin usavurmanın tersine, bir bütünün bir bakışta dolaysız kavranması; varlıkları bize kendilerinde olduğu gibi açan bilgi; dolaysız kavrama; bir anda yakalama; sezme, sezip keşfetme. Bergson'da: Gerçeği kavrama yetisi; bir anda yakalama, kavrama, sezme, sezip keşfetme. Sezgi, içgüdü ve anlağın bir bireşimidir, gerçeği birden kavramada içgüdüden yararlanır, anlak da içgüdüde uyku halinde olan bilinci uyandırır ve onu tutkularından kurtarır; öyleyse sezgi, kendi bilincine varmış içgüdüdür.

sezgicilik [Alm. *Intuitionismus*] [Fr. *intuitionisme*] [İng. *intuitionism, intuitionalism*] [es. t. *tehaddüsiye*]: 1- Sezgiye us, anlık, kavramsal düşünme karşısında üstünlük veren; sezgiyi bilginin, özellikle felsefe bilgisinin, temeli olarak gören öğreti (Bergson). bkz. **sezgi.** 2- (Ahlak öğretisi olarak) Eylemlerin iyi ya da kötü oluşlarının, onların değer-

leri ve sonuçları üzerine herhangi bir düşünüp taşınma ile değil, doğrudan doğruya sezgiyle bilinebileceğini savunan görüş. 3- (Matematikte) Metamatiğin temellerinin sezgi yoluyla doğrudan doğruya kesinlikle kavrandığını ileri süren görüş (mathematical intuitionism; kurucusu: L.E.J. Brouwer); bu görüşe göre, insan anlığının yapıcılığından doğan "matematiksel varoluşlar" ancak sezgi yoluyla sınanabilirler; bu görüşte matematiğin mantık ve felsefe karşısında üstünlüğü de kabul edilir, çünkü ne bilim ne felsefe ne de mantık matematik için bir öndayanak olabilirler.

sezgisel [Alm. *intuitiv*] [Fr. *intuitif*] [İng. *intuitive*]: Bütünü bir anda yakalamaya, kavramaya yönelen (düşünme yolu).

sınıf [Alm. *Klasse*] [Fr. *classe*] [İng. *class*] [Lat. *classis*]: 1- (Mantıkta) Belli ortak belirtileri olan tek tek nesneler öbeği. 2- (Dirimbilimde) Dalların alt bölümü; her bir altbölüm kendi içinde öbeklere ayrılır. (Ör. Memeliler, kuşlar, balıklar vb.leri omurgalılar dalının birer sınıfıdırlar.) 3- (Toplumbilimde): a. Aralarında ortak bir kültür ve yaşama düzeyi olan bireyler topluluğu, b. Toplumun yapısında aynı ekonomik koşullar ve ilişkilerle birbirine bağlı olan tabaka.

sınıflandırma [Alm. *Klassifikation*] [Fr., İng. *classification*] [es. t. *tasnif*]: Konuları ve kavramları dizgesel olarak bölümleme ve sıraya koyma.

sınır [Alm. *Grenze*] [Fr. *limite*] [İng. *limit*] [Lat. *limitis*] [es. t. *hat, hudut*]: 1- Bitim, bitme, sona erme; bir şeyin sona erdiği nokta. 2- Varlık ya da etki alanının dış çevresi. 3- Uzayda iki bölgeyi ayıracak biçimde belirtilen nokta, çizgi ya da yüzey. 4- İki zaman dönemini ayırmaya yarayan nokta. 5- Eyleme olanağının kalmadığı nokta (gücün sınırı, bilimin sınırı, usun sınırı).

sınır-durum [Alm. *Grenzsituation*]: Felsefeye Jaspers'in getirmiş olduğu bir kavram. İnsanın, varoluşunun kaldırılamaz sınırına dayandığı durum(lar). Bu durumlarda insan, varoluşun kendisini bir sınır, bir çıkmaz, bir başarısızlık olarak yaşar, ama ancak bununla varoluş olarak uyanır. İnsan her zaman belli bir durumda bulunur; bu durum aşılmaz bir duvar gibi karşısına dikildi mi sınır-durum olur; bu durumda insan kalakalır, ama işte bu kalakalmada varoluş olmak üzere uyanır. "Sınır - durumlarını yaşamak ve var olmak aynı şeydir". İnsanın zorunlu olarak durumlar içinde bir varlık oluşu; belli bağlantılar içinde değişmez bir belli insan olduğu olgusu bir sınır-

durumdur. Bu temel sınır-durum yanında şu özel sınır-durumlar var: a. Edilgin olarak: Ölüm ve acı çekme. b. Etkin olarak: Savaşma ve suç.

sınır-kavram [Alm. *Grenzbegriff*]: Bilinmeyene karşı bilmeyi sınırlayan kavram; → aşkın olanı, deneyin ötesinde bulunanı gösteren, ama bununla deneyde bağlantı kurulamayacağını gösteren kavram. Başka deyişle: Bilgiyi sınırlayan, ama aynı zamanda bu sınırın ötesinde bir şeyin bulunduğunu da gösteren kavram. (Ör. Kant'ta "noumenon = kendinde şey" yalnızca bir sınır-kavramdır, bilgimizin sınırını gösteren bir kavramdır.)

simge [Alm. *Symbol*] [Fr. *symbole*] [İng. *symbol*] [Yun. *symbolon*] [es. t. *remz*]: 1- Belli bir insan öbeğinin uzlaşım yoluyla kendisine belli bir anlam verdiği gösterge. 2- Bir şeyi gösteren, bir anlamı, bir düşünceyi görülenebilir kılan gösterge. 3- Görülmez bir gerçekliği canlandıran imge ya da özdeksel nesne, örneğin, güvercin barışın simgesidir.

simgebilim [Alm. *Symbolik*] [Fr. *symbolique*] [İng. *symbolics*]: 1- Simgelerin kullanılması. 2- Göstergeler dili. 3- Simgelerin anlamı üzerine bilim; simgeler bilimi, simgeler kuramı. 4- Belli bir alana ilişkin simgeler bütünü ya da dizgesi.

simgecilik [Alm. *Symbolismus*] [Fr. *symbolisme*] [İng. *symbolism*]: 1- Anlatım aracı olarak simgeleri kullanma. 2- (Sanat alanında) → Doğalcılığa karşı çıkıp doğrudan doğruya nesnel olarak verilmiş olanı aşarak, aşkın olanı, duyusal olmayanı, sonsuz olanı, gizemli olanı dile getirmeye ve betimlemeye çalışan akım.

simgesel [Alm. *symbolisch*] [Fr. *symbolique*] [İng. *symbolic*] [es. t. *remzi*]: 1- Bir simge ile dile getirilen. 2- Simgeler kullanan ya da simgeler koyan. 3- Kendi başına bir değeri ya da etkisi olmayıp, bir başka şeyi anımsatan: simgesel bir topluluk.

simgesel mantık [Alm. *symbolische Logik*] [Fr. *symbolique "logique"*] [İng. *symbolic logic*]: bkz. **mantık** 6.

sistem bkz. **dizge.**

skolastik (felsefe) [Alm. *Scholastik*] [Fr. *scolastique*] [İng. *scholastic*] [Lat. *scholasticus* < *schola* = okul]: İnanç ile bilgiyi, kilise öğretisiyle özel-

likle Aristoteles'in bilimsel dizgesini uyumlu bir biçimde birleştirmeye çalışan ortaçağ felsefesi. // Ereği, usu dinin doğrularına uygulayarak inanç konularını kavranılır kılmaktır; Aristoteles mantığına bağlılığı bu yüzdendir. Skolastik felsefe üç döneme ayrılır: 1- Erken skolastik (yaklaşık olarak 800-1200). 2- Yüksek skolastik (yaklaşık olarak 1200-1300). 3- Geç skolastik (yaklaşık olarak 1300-1500). Başlıca temsilcileri: (İlk dönemde) Johannes Scotus Eriugena, Anselmus, Abaelardus; (yükseliş döneminde) İbni Sina (Avicenna), İbni Rüşd (Averroes); (Batıda) Albertus Magnus, Aquinolu Thomas; (son dönemde) Ockhamlı William.

sofistler [Alm. *Sophist*] [Fr. *sophistes*] [İng. *sophist*] [Yun. *saphistes* = bilgici] [es. t. *sofistaiye*]: Yunanistan'da İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda, kamusal ve özel işlerde gençlere doğru düşünme, konuşma ve eylemeyi öğretme savı ile kent kent dolaşarak para karşılığı dersler veren ve bu yolla başarılı yurttaş yetiştirmeyi üzerine alan kimselere verilen ad. // Bilgi anlayışında görecidirler. En ünlüleri: Protagoras (ünlü sözü: "İnsan her şeyin ölçüsüdür.") ve Gorgias (ünlü sözü: "Bir şey yoktur; bir şey olsa da bilemezdik; bilseydik de başkalarına bildiremezdik.")

solipsizm bkz. **tekbencilik.**

somut [Alm. *konkret*] [Fr. *concret*] [İng. *concrete*] [Lat. *concretus*] [es. t. *müşahhas*]: 1- Belli bir zamanda, belli bir yerde bulunan, doğal, görülebilir, elle tutulabilir, duyular ya da imgelem ile algılanabilir, bütünlüğü içinde verilmiş olan bağımsız gerçeklik. 2- (Felsefede) Özneyi göz önünde bulunduran, özneyi belirten gerçek varlık. Bu varlığa genel bir nitelik verilmesi onu soyut kılabilir:

somut terimler	soyut terimler
var olan	varoluş
insan	insanlık
bilge	bilgelik
ak	aklık

son erek [Alm. *Endzweck*] [Fr. *fin ultime, fin dernière*] [Lat. *finis ultimus*] [es. t. *gaye-i aksa*]: Başka bir ereğe bağlı olmayan, başka bir ereğe gereksinme duymayan erek. // İnsanın belirlenimi (dinsel açıdan: tüm yaratılış) bu ereğe ulaşmakla gerçekleşmiş olur.

sonsal [Lat. *a posteriori*] [es. t. *bâdî*]: Deneyden çıkan ve deneye bağlı olan (bilgi).

sonsuz [Alm. *unendlich*] [Fr. *infini*] [İng. *infinite*] [Lat. *infinitus*] [es. t. *namütenahi*]: 1- Sonu düşünülemeyen, sınırları tasarımlanamayan. 2- (Matematikte) Verilmiş olan her büyüklükten daha büyük olan.

sonuç [Alm. *Schluss, Schlusssatz, Konklusion*] [Fr., İng. *conclusion*] [Lat. *conclusio*] [es. t. *netice*]: (Mantıkta) Tasımın üçüncü önermesi; verilen öncüllerden çıkarılan önerme. // Öncüller doğru ise sonuç da kesin olarak doğrudur, sonuç yanlışsa öncüller doğru olamazlar.

sorumluluk [Alm. *Verontwortung*] [Fr. *responsabilité*] [İng. *responsability*] [es. t. *mesuliyet*]: Kişinin kendi eylemlerini ya da kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi.

sorun [Alm. *Problem*] [Fr. *probleme*] [İng. *problem*] [Yun. *problema* < *pro* = öne, *ballein* = atmak] [es. t. *mesele*]: 1- Bilimsel yöntemlerle çözülmek üzere ortaya atılan soru. 2- Çözümsüz kalan kuramsal ya da kılgılı her türlü güçlük.

sorunsal [Alm. *problematisch*] [Fr. *problématique*] [İng. *problematic*] [Yun. *problematikos*] [es. t. *ihtimali*]: 1- Çözümü belli olmayan. 2- Doğru olma olanağı olmakla birlikte kuşku uyandıran, kesin olmayan.

sorunsal yargı [Alm. *problematisches Urteil*] [Fr. *problématique (proposition)*] [İng. *problematic (proposition*] [es. t. *ihtimali hüküm*]: Mantıksal olanağı bildiren yargı, belkili yargı (Formülü: S P olabilir.) Kant'ta yargının üç → kipliğinden biri. → Yalın (assertorik) ve → zorunlu (apodiktik) yargıların karşısında yer alır.

sosyalizm bkz. **toplumculuk.**

soysuzlaşma [Alm. *Entartung, Degeneration*] [Fr. *dégénérescence*] [İng., Lat. *degeneration*] [es. t. *tereddi*]: 1- Bir türün, daha az yetkin bir duruma gelmeye, bozulmaya, dağılmaya yol açacak biçimde değişmesi. 2- Yaşama biçimi ve görevlerinde gerileme ve yozlaşma. 3- Doğal gelişme yeteneğinin yitirilmesi. 4- Bir organizma ya da bir organın, soyun doğal gelişmesini durduracak biçimde bozulması.

soyut [Alm. *abstrakt*] [Fr. *abstrait*] [İng. *abstract*] [Lot. *abstractum* = çekip çıkarılmış, sıyrılmış] [es. t. *mücerret*]: → Soyutlama ile elde edilmiş (bir kavram, bir düşünce). Soyut kavramlar: a. Nesnelerin niteliği gibi gerçekte kendi başına var olmayan, nesnelerin niteliği ola-

rak var olan, ancak nesnelerden çekilip çıkarılarak tasarımlanabilen kavramlar (büyük, mavi). b. Algılanamayan şeyleri gösteren kavramlar (tüze). c. Nesnelerin özelliklerinden sıyrılmış olan bütün genel kavramlar. Soyut düşünce: Duyulur ve algılanır olandan sıyrılmış, kavramsal düşünme ile varılan düşünce.

soyutlama [Alm. *Abstraktion*] [Fr., İng. *abstraction*] [Lat. *abstractio* < *abstrahere* = çekip çıkarmak, saymak, ayırmak] [Yun. *aph-hairesis*] [es. t. *tecrit*]: 1- Gerçekte ayrılamaz olanı düşüncede ayırma eylemi. (Ör. Biçimi, rengi, boyutları özdekten ayırıp düşünme.) 2- Geneli ve öz olanı arınmış bir biçimde elde etmek için özle ilgili olmayanı bir yana bırakma. Bir tasarımın ya da bir kavramın nitelik ve bağıntı gibi öğelerini göz önüne almayarak dikkati doğrudan doğruya kavrama çeken düşünme eylemi. (Ör. Üçgen kavramında; üçgenin büyük, küçük, eşkenarlı ya da dik açılı oluşunu göz önüne almamak gibi.)

söylence [Alm. *Mythos*] [Fr., İng. *mythe*] [Yun. *mythos* = söz, söylenen ve duyulan söz; masal, öykü] [es. t. *üsture*]: 1- Tanrılar, kahramanlar, önceki çağların olayları üzerine anlatılanlar, masallar, öyküler. 2- Bir toplumda öykü biçiminde canlı olarak yaşayan eski gelenek ve görenekler bağlamı, insanlığın en eski yaşantı ve düşüncelerinde dile gelmiş olan öyküler. 3- İmgeleme ürünü olarak estetik incelemenin konusu olan öyküler. 4- Ulusların en eski yaşantılarının simgesel olarak dile gelişi (Bachofen).

söylencebilim [Alm. *Mythologie*] [Fr. *mythologie*] [İng. *mythology*] [Yun. *mythologia*] [es. t. *ilm-i esatir*]: Söylenceler bilimi: 1- Bir halkın söylencelerini, tanrılar üzerindeki öykülerini bütünlüğü içinde toplama. 2- Söylenceler üzerinde bilimsel araştırma.

sözleşme [Alm. *Vertrag*] [Fr. *contrat*] [İng. *contract*] [es. t. *mukavele*]: İki ya da daha çok kişinin bir şeyi yapmak ya da yapmamak üzere aralarında anlaşmalarını dile getiren bağlayıcı uzlaşma. Toplum Sözleşmesi (Contrat Social): J.J. Rousseau'nun temel kavramı. İnsanların bir toplum kurmak, özgürlüğü ve eşitliği herkese sağlamak için, özgürlüğü genel istence aktarmak üzere kendi istekleriyle uzlaşmaları.

Spinozacılık [Alm. *Spinozismus*] [Fr. *spinozisme*] [İng. *Spinozism*]: Spinoza'nın felsefe öğretisi ve düşünce biçimi: a. bütün bireyleri tek bir tözün görünüşleri (modusları) olarak gören tek töz öğretisi. b. Bü-

tün olup bitenlerin tek bir tözden türemesi zorunluluğu üzerine öğreti. c. Tanrı ile doğayı özdeşleştiren → tümtanrıcılık.

spiritualizm bkz. **tinselcilik.**

stoacılık [Alm. *Stoizismus*] [Fr. *stoicisme*] [İng. *stoicism*] [es. t. *revakiye*]: Usun egemenliğini, doğaya uygun yaşamayı, ruhun → sarsılmazlığını → duyumsamazlığı ve dünya yurttaşlığı ülküsünü erek olarak koyan, Kıbrıslı Zenon'un (İ.Ö. 4. yüzyıl) kurduğu felsefe okulu. // Zenon okulunu Atina'da stoa Poikile'de (= resimlerle süslü, direkli bir galeri) açtığından (stoa, Yunancada direkli galeri demektir,) okul bu adı almıştır.

strüktüralizm bkz. **yapısalcılık.**

süje bkz. **özne.**

süre [Alm. *Dauer*] [Fr. *durée*] [İng. *duration*] [es. t. *müddet, sayrure*]: 1- Kendi bütünü içinde alınmış, sınırlı bir zaman parçası; akıp giden zaman içinde belli bir bölüm. 2- Yukarıdaki anlama karşıt anlamda Bergson'un kullandığı terim: Uzaydaki nesnelerin birbiri ardına süreksiz sıralanışına ve aynı zamanda şimdi noktalarının nesnel bir dizilişi olarak kabul edilen zaman şemasına (bilimin uzay ve durum noktaları ile açıkladığı zaman kavramına) karşıt olarak, geçmiş, şimdi ve geleceğin içinde yittiği, doğrudan doğruya yaşanmış olan sürekli akış.

süreç [Alm. *Prozess*] [Fr. *processus*] [İng. *process*] [Lat. *processus*] [es. t. *vetire*]: 1- Belli bir sonuca ulaşan düşünce akışı. 2- Olayların ya da işlemlerin belli bir sonuca doğru gidişi.

sürekli [Alm. *kontinuierlich*] [Fr. *continu*] [İng. *continuous*] [Lat. *continuum*] [es. t. *mütemadi*]: Kendi içinde kesintisiz olarak sürüp giden (uzay, zaman).

süreklilik [Alm. *Kontinuität*] [Fr. *continuité*] [İng. *continuity*] [Lat. *continuitas*] [es. t. *temadi*]: 1- (Genel anlamda) Kesintisiz olarak sürüp gitme. Sürekli olma. 2- (Felsefede) Ayrı öğelerden kurulu olmayan bir gerçeklik kurma. Özellikle uzay için kullanılır. Süreklilik yasası Leibniz'de felsefenin temel ilkesi olmuştur: Her yerde sürekli bir gidiş vardır, doğada hiçbir sıçrama yoktur, her şey bir bütün içinde örülmüştür.

Ş

şey [Alm. *Ding*] [Fr. *chose*] [İng. *thing*] [Lat. *res; skolastikte: ens*]: (Günlük dilde) Herhangi bir düşünce konusunu göstermeğe yarayan belirsiz terim. (Felsefede) 1- Düşünen bilincin konusu olabilen, gerçekte var olmayıp da yalnızca düşünülmüş olan her şey. Bu anlamda: düşünce nesnesi = ens rationis. 2- Kişiye karşıt olarak: Bilinçten yoksun varlık. 3- Gerçek olan, bilincin dışında, kendi başına var olan tek nesne (ens reale). Böyle bir var olan, tek nesne olarak niteliklerin taşıyıcısı töz diye de anlaşılır. 4- Duyularla kavranabilen cisimle nesne.

T

tabu (Polinezya dilinden): Dokunulmaz olan, kendi içinde belli bir güç (mana) taşıyan; her bakımdan dokunulması yasaklanmış olan. Tabu olarak gözönünde tutulan nesne ya da kişi ya bu güçle doludur, o zaman kutsaldır; ya da bu gücün boyunduruğu altındadır, o zaman da temiz değildir ve tehlikelidir.

tabula rasa [Lat. = Boş, üzerine hiç bir şey yazılmamış kâğıt]: Deneyci ve duyumcu öğretilerin, her türlü deneyden önce ruhun durumunu göstermek için kullandığı kavram. // Bu öğretiler, bilen öznede doğuştan kavramlar ve önsel bilgiler olmadığını, her bilginin yalnızca dıştan gelen duyu izlenimlerinden oluştuğunu savunur.

takımerkl [Alm. *Oligarchie*] [Fr. *oligarchie*] [İng. *oligarchy*] [Yun. *oligarkhia* < *oligoi* = birkaç kişi, *arkhein* = egemen olma]: Birkaç kişinin egemenliği; devlet gücünün az sayıda kişilerin ya da ailelerin elinde bulunduğu devlet biçimi.

tamalgı [Alm. *Apperception*] [Fr., İng. *apperception*] [Lat. *percipere*] [es. t. *idrak-i dakik*]: 1- Bir tasarım ya da algı içeriğinin bilinçli olarak kavranması. Bilinçli algı. 2- (Leibniz'de) Bilinçsiz ve bilinçaltı tasarım olan yalın algıdan ayrı olarak bir tasarımın bilince çıkarılması. 3- (Kant'ta) Özbilinç; kendi kendinin bilincine varma, insanın kendi öznesinin bilincine varması.

tamevirme [Alm. *Inversion*] [Fr., İng. *inversion*]: Mantıkta: Öznenin çelişik kavramının özne yapılması yoluyla yapılan çıkarım.

Her A B dir

Kimi A olmayanlar B olmayandır.

"Bütün insanlar ölümlüdür", "kimi insan olmayanlar ölümlü olmayanlardır".

tanım [Alm. *Definition*] [Fr. *définition*] [İng. *definition*] [Lat. *definitio*] [Yun. *horos, horismos*] [es. t. *tarif*]: Bir kavramın ya da bir nesnenin sınırlanması, belirlenmesi; kavramın içeriğini kuran belirtilerin gösterilmesi; bir kavramın ya da bir sözcüğün anlamının belirtilmesi. Tanım türlerinden en önemlileri şunlardır:

1- Sözcük tanımı (verbal tanım): a. Sözcüğün anlamını dildeki anlamına geri giderek belirtme. (Ör. demokrasi: halk egemenliği.) b. Bir sözcüğün anlamını bilinen başka bir sözcükle belirtme. (Ör. müselles: üçgen) 2- Ad tanımı (nominal tanım): Yanlış anlaşılmalara yol açmamak için tanımlanacak olanı belli bir sözcüğe ya da sözcüklere bağlanarak saptama. (Uzlaşımsaldır, yasalar yazılırken ve felsefede gereklidir.) 3- Kavram tanımı (Aristoteles'te): Bir kavramın daha yüksek yakın cinsi (genus proximum) ile onu bu cinsten ayırt eden tür ayırımını (differentia specifica) belirtme. 4- Nesne tanımı (real tanım): (nesnenin açıklanması) Aristoteles'in kavram tanımı ile örtüşür. Bir nesneyi yalnız başkalarından ayırmakla kalmayıp, anlamın iç ve özlü ayrımlarını ortaya çıkarmayı amaçlar. Nesne tanımı, kısa olmalı, gereksiz belirlenimlerden kaçınmalı; tam olmalı, zorunlu olan bütün belirtileri vermelidir. 5- Bağlamsal tanım: Modern mantıkta: Önermenin tam olmayan bir dil-simgesi olarak anlaşılan kurucu parçalarının tanımlanması. // Kendi başına bir anlamı olmayan, tam tersine ancak kuşatıcı bir bağlam (contexte) içerisinde bir anlamı olan, tam olmayan bir dil-simgesi olarak anlaşılan, bütün önermenin kurucu parçaları olan anlatıların, deyimlerin tanımlanması. Belirgin bir örnek: doğruluk çizelgeleri aracılığı ile yapılan mantıksal bağlantı göstergelerinin (''ve'', ''veya'', vb.) anlambilimsel tanımlarıdır.

tanıt [Alm. *Beweis*] [Fr. *preuve*] [İng. *proof*] [Lat. *probare* = sınamak, göstermek, tanıtlamak] [es. t. *ispat*]: 1- Öne sürülen bir şeyin doğruluğunu göstermede izlenen düşüncel süreç. 2- Tanıtlamada öne sürülen şey; tanıtlamanın dayandığı temel.

Tanıtlamak: Usavurma yoluyla ya da tanık göstererek bir şeyin doğruluğunu ortaya koymak.

tanıtlama [Alm. *Demonstration*] [Fr. *démonstration*] [İng. *demonstration*] [Lat. *demonstratio*] [es. t. *bürhan*]: 1- Öne sürülen bir savın doğruluğunu mantıksal yöntemle gösterme; sonucun doğruluğunu göstermek için, doğru olarak bilinen ya da doğru sayılan öncüllere dayanarak yapılan çıkarım (kavramsal tanıtlama). 2- Görülebilir bir biçimde verilmiş olan bir nesnenin ya da bir olayın görüye dayanarak (deney yoluyla) ortaya konması (görüsel tanıtlama).

Tanrı [Alm. *Gott*] [Fr. *Dieu*] [İng. *God*] [Lat. *deus*] [Yun. *theos*] [es. t. *Allah*] Dinsel inançta: Doğaüstü ve olağanüstü nitelikleri, güçleri olan yetkin bir öz olarak en yüksek varlık. Tanrı konusunda üç temel anlayış vardır: 1- Tanrılar ya da tanrısal güçler çokluğu kabul edilir: çoktanrıcılık = politeizm. 2- Bir tek Tanrısal olan vardır, bu da evren ile aynı şeydir: tümtanrıcılık=panteizm (her şey Tanrı); Tanrısal olan evrenden daha fazla bir şeydir, evreni kuşatır: Panenteizm=herşey Tanrıda. 3- Tektanrıcılık=Monoteizm. Yaratıcı Tanrı. Evrenin nedeni, başlatıcısı olarak Tanrı. Tanrı yalnızca evrenin nedeni, başlatıcısı olarak anlaşılıp da, her zaman etkileyen bir Tanrı söz konusu değilse, buna yaradancılık (deizm) denir. Bütün bu anlayışların karşısında: Tanrıtanımazlık=ateizm vardır. Felsefedeki ve Tanrıbilimdeki Tanrı anlayışları arasındaki temel ayrılıklar Tanrıya giden yolun nerede olduğu ya da nerede aranması gerektiği sorusundan doğar. (Her zaman kesin ayrılıklar görülmeyebilir de.)

a. Tanrıya giden yol spekülatif düşünme aracılığı ile dünya üzerinden geçebilir; Tanrı ilk neden, son erek, en yüksek, en yetkin varlık, öncesiz-sonrasız anlam temeli, koşulsuz ve saltık olan diye anlaşılır. b. Eleştirel düşüncenin yardımıyla bakılacak olursa: Tanrı sınır olandır, idealist açıdan İde'dir, gerçekçi açıdan ise bütünüyle başka olandır, bundan dolayı → aşkın alandır. c. Tanrı, gizemsel yaşantıda, ruhun arınmış içtenliğinde bulunur. Bu yaşantıda ruh ve Tanrı karşıtlığı aşılarak ortadan kaldırılır. d. Tanrıya götüren bir yol da somut açınlamadır (vahiy). Burada Tanrı, evrensel ya da tarihsel ve kişisel bir biçimde (ya da aynı zamanda her iki biçimde) yaratıcı, temellendirilemez bir her şeye gücü yeten olarak, ama aynı zamanda insanın karşısında koşulsuz bir "Sen" olarak bulunmaktadır. Açınlama dinleri: Hiristiyanlık (burada Tanrı, İsa'nın kişiliğinde insan biçiminde görünür), Müslümanlık (Tanrı, elçisi olan Muhammet'e Kuran'ı indirmiştir.)

Tanrı kanıtları: Felsefede en önemlileri: 1- Varlıkbilimsel (ontolojik) kanıt: Bu kanıtta Tanrı kavramından Tanrının varlığı çıkarılır: Tanrı, kavramı gereği en yetkin varlıktır; var olmasaydı, en yetkin varlık olmaktan çıkacaktı, çünkü varlık yüklemi olmayacaktı; öyleyse, Tanrının en yetkin varlık olarak, varlığının da olması gerekir. 2- Evrenbilimsel (kosmolojik) kanıt: Bunun çeşitli düzenlemelerine rastlanır. Bu kanıt, dünyanın devininden bir ilk kımıldatıcı, nedenler zincirinden bir ilk neden, dünyadaki şeylerin değişkenliği, koşulluluğu ve rastlantısallığından dünyanın ilk nedeni olan, değişmez, koşulsuz, zorunlu bir varlığın bulunduğu sonucunu çıkarır. 3- Ereksel (teleolojik) kanıt: Burada dünyadaki ereklilik ve düzenden, bu erek ve dü-

zenleri koyan bir us varlığı olduğu sonucu çıkarılır. 4- Ahlaksal kanıt: İçimizdeki ahlak yasasının varlığı olgusundan ve dünyadaki ahlak düzeninden, bunların nedeni olan yüksek bir istencin varlığı çıkarılır.

Tanrıbilim [Alm. *Theologie*] [Fr. *théologie*] [İng. *theology*] [es. t. *ilahiyat*]: 1- (Genellikle) Tanrı ve Tanrılar üzerine, Tanrısal olan üzerine öğretiler. 2- (Dar anlamda) Tanrısal açınlamaya dayanan Tanrı öğretisi.

Tanrıcılık [Alm. *Theismus*] [Fr. *théisme*] [İng. *theism*] [Yun. *theos* = Tanrı] [es. t. *ilahiye*]: Bir Tanrıya inanma.

Tanrıtanımazlık [Alm. *Atheismus*] [Fr. *athéisme*] [İng. *atheism*] [Yun. *atheos*] [es. t. *İlhat*]: Tanrının varoluşunu yadsıyan öğreti. // Bu öğretiye felsefe açısından şu anlayışlar temel olabilir: a. Gerçeğin özü özdekse, evrende Tanrının yeri yoktur (özdekçilik). b. Tanrı olursa insanın özgürlüğü ortadan kalkar (idealizm). c. Yalın kuşkuculuk.

tapıncakçılık [Alm. *Fetischismus*] [Fr. *fétichisme*] [İng. *fetichism*] [es. t. *putperestlik*]: 1- Kendilerinde doğaüstü güçlerin bulunduğuna inanılan nesnelere tapma. 2- (Cinsel alanda) Sevilen insanın kendisi yerine onun giysilerini vb. taparcasına sevme.

tarih [Alm. *Geschichte*] [Fr. *histoire*] [İng. *history*] [Yun. *historia* < *historein* = bilmeye çalışmak, bilmek, anlatmak]: I. Olup biten şeyler olarak tarih: 1- (En geniş anlamında) Zaman içindeki değişmelerin tümü. (Bu anlamda yeryüzü tarihinden de sözedilir.) 2- İnsanın dünyasında olup bitenler, insanlığa ilişkin olay süreçleri. 3- Sonluluğu ve zamanlılığı; planlayarak, yaratarak, eyleyerek ve inanarak geleceğe yönelmişliği, aynı zamanda geçmişe olan bağıntısı içindeki insan varoluşunun kendine özgü bir boyutu. 4- (Dar anlamda): Geçmiş olan. a. Yitirilmiş olan, artık bulunmayan. b. Yinelenmeyen, bir kezlik olan. c. Olmakta olan, zamanın gidişi içinde ortaya çıkan durumlar. d. Geçmişte olmuş olan, ama aynı zamanda şimdi de bulunan.

II. Bilgi ve bilim olarak tarih: Geçmişin incelenmesi.

1- Aktarılan gelenekler yoluyla yapılan araştırma. 2- Olayların anlatılması ya da belgelenmesi ile yapılan araştırma. 3- Tarih bilimi olarak: a. Eleştirerek (eleştirel yöntemle) araştıran; b. Betimleyen ve yorumlayan incelemeler.

tarih bilinci [Alm. *historisches Bewusstsein*] [Fr. *conscience historique*] [İng. *histarical consciousness*] [es. t. *tarih şuuru*]: 1- (Genel olarak) İnsan düşüncesinin kendi tarihine olan ilişkisinin dile gelişi olarak tarih bilgisi. Bir geçmişimiz olduğunu, bir geçmişten geldiğimizi bilme; bu, tarih bilimlerinde daha açık olarak ortaya çıkar. 2- (Dar anlamda) Tarihin geçmiş bir dünya olarak nesnel bilgisi. Tarih bilincini → tarihsel bilinçten ayırmak gerekir. bkz. **tarihsel bilinç.**

tarih felsefesi [Alm. *Geschichtsphilosophie*] [Fr. *philosophie de l'histoire*] [İng. *philosophy of history*] [es. t. *felsefe-i tarihiye*]: Konusu tarih ve tarihsel bilgi olan bir felsefe dalı. // Deyim olarak ilkin Voltaire kullanmıştır. (La philosophie de l'histoire, 1756); ama gerçekte tarih felsefesi tarihsel olayların nedenlerini araştırma olarak Antik felsefeye değin geri gider. Augustinus ve G.B. Vico'nun tek tek tarih felsefesi denemelerinden sonra Herder'den Hegel'e değin uzanan Alman düşüncesi yoluyla tam bir felsefe dalı olmuştur. Bundan sonra toplumbilim (Comte, Marksçılık, Spencer), kültür eleştirisi (Nietzsche, Troeltsch, Max ve Alfred Weber, Spengler) ve bilim kuramı (Windelband, Rickert, Simmel, Spranger) ile kaynaşmıştır. Günümüzde hem bağımsız bir araştırma alanı olarak (N. Hartmann, Heimsoeth, Rothacker), hem de insanın kendisini bütün olarak yeniden anlamasının dile getirilişi olarak yeniden canlanmıştır. (York von Wartenburg, Dilthey, Heidegger, Jaspers ve Ortega y Gasset.) Tarih felsefesi şu biçimlerde karşımıza çıkar: 1- Tarih fizikötesi; tarihin tüm akışının ve anlomının yorumlanması. (Buna içeriksel tarih felsefesi de denir.) 2- Kendine özgü bir varlık alanı olarak tarih varlıkbilimi; tarihin özünün ve gidişinin, yapısının, ana biçimlerinin ve tarihsel gerçekliğin kuruluş yasalarının araştırılması. 3- Yaşamın tarih açısından yorumlanması; insanın kendi tarihsel varlığının bilincine varması ve kendini anlamasının aydınlığa çıkarılması. 4- Tarihsel bilgi öğretisi, tarih biliminin bilim kuramı ve mantığı. (Buna biçimsel tarih felsefesi de denir.)

tarihsel bilinç [Alm. *geschichtliches Bewusstsein*] [es. t. *tarihi şuur*]: İnsanın kendisinin tarihsel bir varlık olduğunu bilmesi; kendi üzerinde bugün de etkisi ve baskısı olan tarihselliğinin bilincinde olması.

tarihselcilik [Alm. *Historismus*] [Fr. *historisme ay da historiscisme*] [İng. *historicism*]: 19. yüzyılın ortalarında, özellikle Almanya'da tarih bilimlerinin bağımsız gelişme sürecinde ortaya çıkan düşünce akımı. Olayların açıklanmasında tarihe öncelik veren eğilim; tarihsel dü-

şünme eğilimi. Bu bağlamda: 1- Bütün olayları, başarıları ve değerleri, içinde doğdukları tarihsel durumlardan ve tarihsel koşullardan kalkarak anlamaya çalışan, giderek bu olayların nesnel içeriklerinin ve bugünkü anlamlarının açıklanmasını da ancak bu geçmişe bakış içinde elde edeceğine inanan düşünce biçimi. 2- İnsan varoluşunun özünü onun tarihselliğinde gören, tarihselliği insan yaşamının canlı temeli diye anlayan, böylece de dünyayı tarih olarak kavrayan felsefi düşünme doğrultusu. // Özellikle Dilthey, York v. Wartenburg ve varoluşçu felsefede karşımıza çıkar; → tarihsel okul'da doruğuna erişir. 3- Tarihi yalnızca kendisi için inceleme; tarih eğitimine aşırı önem vererek gelişigüzel geçmiş değerleri yeniden canlandırma uğruna bugünü feda etme. Tarih kültürü ve bilginliğinin, yaşama ve eylemeyi felce uğratacak biçimde aşırılığı. 4- Tarihin ilkece olduğundan değerli görülmesi; tarih gerçeklerinin değişmez yetkeler olarak saltıklaştırılması.

tarihsellik [Alm. *Geschichtlichkeit*] [Fr. *historicité*] [es. t. *tarihilik*]: 1- Tarihsel olanın varlık biçimi. 2- Zamana bağlılık, gelip geçicilik. 3- Tarihsel koşulluluk, tarihe bağlı olma. (Ör. Tinin, törenin tarihselliği.) 4- Bir şeyin gerçekten tarihsel olarak var olduğu olgusu. (Ör. İsa'nın tarihselliği.) 5- (Varoluşçuluk felsefesinde) İnsanın içinde bulunduğu özel durum, insan varoluşunun temel yasası.

tarihsel okul [Alm. *Historische Schule*] [Fr. *école historique*] [İng. *historical school*] [es. t. *tarihi mektep*]: 1- (Dar anlamda) 19. yüzyılın başlarında kurulan (Savigny, Eichhorn vb.) tarihsel hukuk okulu. Aydınlanmanın usçu hukuk anlayışına karşı, hukuku tarihsel gelişmenin bir sonucu ve ulus tininin organik bir biçimde gelişmiş ürünü olarak görür. 2- (Geniş anlamda) Hamann, Herder, Möser, Lessing'le başlayan ve Grimm Kardeşler ile Ranke'nin çalışmalarında doruk noktasını bulan bilimsel gelişme; bu gelişmeyle Alman tarih bilimleri, yalnızca tek tek bilimler olarak klasik biçimlerine ulaşmakla kalmayıp, aynı zamanda yeni bir tarih bilinci ve dünya görüşü yaratmışlardır. Bu okulun yöntem ve anlayışı özellikle Hegel'in tarih felsefesi ile çatışır. Bu okula göre, tarihte oluşmuş olanın başlı başına bir değeri vardır. Tarihin oluşturduğu devlet, hukuk, sanat gibi biçimler, bir ulusun ya da bir çağın özel ruhunun (tininin) yaratmaları olarak anlaşılmalıdır.

tarihsel özdekçilik [Alm. *historischer Materialismus*] [Fr. *matérialisme historique*] [İng. *historical materialism*] [es. t. *tarihi maddecilik*]: Marksçılığın tarih anlayışına verilen ad (Engels'in koyduğu terim).

Eytişimsel özdekçiliğin toplum felsefesi. Eytişimsel özdekçiliğin genel ilkelerini insan tarihinin belli bir alanına, insan toplumunun gelişmesi alanına uygulama. // Bu anlayış, idealist, ide'den kalkan tarih fizikötesine karşıt olarak, tarihsel toplumsal gelişmeyi, bu gelişmenin temelindeki ekonomik süreçlerden, insan varoluşunun özdeksel gerçek koşullarından kalkarak kavramayı dener. Bu öğretiye göre: Bütün tarihsel ve toplumsal olayların belirleyici nedeni ve temeli ekonomik olaylardır. bkz. **eytişim, özdekçilik, eytişimsel özdekçilik.**

tasarım [Alm. *Vorstellung*] [Fr. *représentation*] [İng. *representation*] [Lat. *repraesentatio*] [es. t. *tasavvur*]: 1- (Geniş anlamda) Bilinç içeriği, algı. 2- Daha önce algılanmış olan bir nesne ya da bir olayın bilinçte sonradan ortaya çıkan kopyası (imgesi). 3- Önceden görülenmiş olana karşıt olarak salt imgelem yoluyla varlık kazanan şey.

tasım [Alm. *Syllogismus*] [Fr. *syllogisme*] [İng. *syllogism*] [Yun. *syllogismos*] [es. t. *kıyas*]: İki öncüllü çıkarım (dolaylı çıkarım): Ortak bir → orta terimle birbirine bağlanabilen iki → önermeden (iki önermede ortak bir terimin bulunması ile) yapılan çıkarım. Verilmiş iki önermeden, bu önermelerin içerdiğini içinde bulunduran bir üçüncü önermeyi çıkarma işlemi. Kendilerinden çıkarım yapılan önermelere öncüller (praemissa), bunlardan çıkarılan önermeye sonuç (conclusio) denir. Tasımın şeması şöyledir:

M—P (büyük önerme)
S—M (küçük önerme) — öncüller
S—P sonuç

Büyük terim = P ile, küçük terim = S yi bağlayan orta terim= M dir. Orta terimin öncüllerde bulunduğu yere göre değişen dört tasım şekli (figür), her bir şeklin de kipleri (modus) vardır) toplam olarak 19 kip). Her tasım belli bir kipe göre kurulmuştur ve tasımın kipi ile şekli arasında bir ilgi vardır:

I. Şekil	II. Şekil	III. Şekil	IV. Şekil
M—P	P—M	M—P	P—M
S—M	S—M	M—S	M—S
S—P	S—P	S—P	S—P

Örnek:

Birinci şeklin kipleri (öncüllerin tümel ya da tikel, olumlu ya da olum-

suz oluşuna göre 4 kipe bölünür): *Barbara, celarent, Darii, Ferio.*

Bunlar da: a = tümel olumlu
e = tümel olumsuz
i = tikel olumlu
o = tikel olumsuz'u gösterirler.

(Ör. *Barbara:* üç a ile üç önermenin de tümel olumlu olduğunu gösteriyor.)

tekanlamlı [Alm. *eindeutig*] [Fr. *univoque*] [İng. *univocal*] [Lat. *univocus*] [es. t. *vahid-ül-mana*]: 1- Yalnızca bir anlamı olan (sözcük ya da kavram) Karşıtı bkz. **eşsesli, çokanlamlı.** 2- Belirli, kesin olarak belirlenmiş.

tekanlamlılık [Alm. *Eindeutigkeit*] [Fr. *univocité, univocation*] [İng. *univocation*] [Lat. *univocatio*] [es. t. *tek manalılık*]: 1- Bir sözcüğün ya da bir kavramın tek, belirli bir anlamı olması özelliği. 2- Belirlilik, kesinlikle belirlenmiş olma durumu.

tekbencillik [Alm. *Solipsismus*] [Fr. *solipsisme*] [İng. *solipsism*] [Lat. *solus* = yalnız, tek; *ipse* = ben] [es. t. *eneiye*]: "Yalnız ben varım, benden başka her şey yalnızca benim tasarımımdır." diyen; öznel ben'i bilinç içerikleriyle birlikte tek gerçek, tek var olan olarak kabul eden felsefe görüşü (kuramsal bencillik). 2- Felsefede yöntem açısından çıkış noktası olarak ben'i alan görüş (yöntemsel tekbencilik. Descartes, Driesch). 3- Ahlak açısından yalnızca kendinin yaşama savını tanıyan, kendi ben'ini yaşamın ve gerçekliğin özeği yapan görüş (ahlaksal bencillik. Stirner).

tekçilik [Alm. *Monismus*] [Fr. *monisme*] [İng. *monism*] [Yun. *monos* = tek] [es. t. *vahdetiye*]: 1- Gerçekliğin temeli olarak yalnızca tek bir ilkeyi örneğin yalnızca özdeği (özdeksel tekçilik), yalnızca tini (tinsel tekçilik) vb. kabul eden dünya görüşü. Tekçiliğin karşı kavramı olarak — ikicilik; iki temel ilkeyi; çokluk, ilkelerin ya da temel güçlerin çokluğunu kabul eder. 2- Birlikli bir dünya tablosuna varmaya çalışan dünya görüşü.

tekelci önerme [Alm. *exclusives Urteil*] [Fr., İng. *exclusive proposition*] [es. t. *kaziye-i hâsıra*]: Bir özneye, bütün öteki özneleri dışta bırakarak bir yüklem bağlayan önerme. Formülü: Yalnızca S P dir. (Ör. "Yalnızca bu yüzük altındır.")

tekerklik [Alm., Fr. *Monarchie*] [İng. *monarchy*] [Yun. *Monarkhia* < *monos* = tek; *arkhein* = egemen olmak]: Tek kişinin egemenliği; devlet gücünün tek kişinin elinde bulunduğu devlet biçimi.

tekil [Alm. *Singular*] [Fr. *singulier*] [İng. *singular*] [Lat. *singularis*] [es. t. *müfret*]: Tek olma durumu gösteren (sözcük, terim, önerme). Karşıtı bkz. **çoğul.** Tekil kavram: Tek nesneyi gösteren kavram; tek bir birey olabilir (Sokrates) ya da bir tür olabilir (koyun).

Tekil önerme ya da yargı: Öznesi tek bir nesneyi gösteren önerme. (Ör. "Sokrates bir filozoftur.")

teknik [Alm. *Technik*] [Fr. *technique*] [İng. *technics*] [Yun. *tekhne* = kılgısal yapabilme gücü]: 1- İnsanın, doğal güç ve gereçleri kendisi için yararlı kılma sanatı. 2- Kuramsal bilginin karşısında bilimin uygulamaları, bilimsel bilgiye dayalı uygulamalar. (Günümüzdeki anlamı budur.) Bilimin amacının bilgi olmasına karşılık, tekniğin amacı ortaya bir şey koymadır, üretimdir. 3- Bir yapıt ortaya koyma, bir işi başarmada kullanılan yöntem, yol; yaratma biçimi (düşünme tekniği, çalışma tekniği vb.)

tektanrıcılık [Alm. *Monotheismus*] [Fr. *monothéisme*] [İng. *monotheism*] [Yun. *monos* = tek, *theos* = Tanrı] [es. t. *vohdaniye*]: Tek bir Tanrının varlığını kabul eden din ve felsefe öğretisi.

teleoloji bkz. **erekbilim.**

temel [Alm. *Grund, Grundlage, Fundament*] [Fr. *fondement*] [İng. *foundation*] [Lat. *fundamentum*] [es. t. *esas*]: 1- (Genel anlamda) Bir şeyin üzerinde temellendiği, kurulduğu şey (bir evin temeli, bir kurumun temeli vb.). 2- Tinsel nitelikte bir şeyin varsaydığı ve kendisine dayandığı ilke. Matematiğin temeli, hukukun temeli, eğitimin temeli, ahlakın temeli vb. Ahlakın temeli, bir ahlak öğretisinde, ahlaksal doğruların kendisinden çıkarıldığı ilkedir; (ör. Epikuros'un ahlak felsefesinde bu ilke haz'dır). 3- Bütün bir bilgiler bağlamının kendisinden çıkarılabildiği en genel ve en yalın önerme; en genel önermelerden ve en genel düşüncelerden kurulmuş bir dizge. (Ör. Tümevarımın temeli, kendisinden biçimsel olarak olaylardan yasalara geçme hakkının çıkarılabileceği bir ilkedir.)

temel bilim [Alm. *Grundwissenschaft*] [Fr. *Science fondamentale*] [es. t. *esas ilim*]: 1- Bütün öbür bilimler için temel koyucu nitelikte olan bilim. 2- Felsefe dalları arasında temel olduğu kabul edilen dal. //

Bu temel dal, yöntemsel açıdan, → mantık ya da → bilgi kuramı, olgusal açıdan ise → varlıkbilimdir.

temel kavramlar [Alm. *Grundbegriffe*] [Fr. *concepts fondamentaux*] [es. t. *esas mefhumlar*]: 1- Bir bilimin temel koyucu ilk kavramları. 2- Düşünmenin temel biçimleri. Bunlar bütün deyiş biçimlerinde öndayanak olarak konulan kavramlardır.

temellendirim [Alm. *Begründung*] [Fr. *fondement*] [İng. *foundation*] [es. t. *esas*]: 1- İleri sürülen bir sav için temel, dayanak, gerekçe verme. 2- Temel dayanak: Bir şeye varoluşunu ya da varlık nedenini veren şey. 3- Kanıt, dayanak, ipucu. Bilgi ya da davranış kavramlarının kendisinden türetilebileceği daha genel ve daha yalın önerme.

temellendirmek [Alm. *begründen*] [Fr. *fonder, fonder en raison*] [İng. *ground, found*]: Sağlam bir dayanak koymak, temel koymak; bir önermeyi, bir kuralı, bir gerekliliği, kendisini doğrulayacak herhangi bir şey üzerine dayamak; nedenlerini göstermek, belli gerekçelerle doğrulamak.

temel önerme [Fr. *proposition fondamentale*] [es. t. *esas kaziye*]: Kendisinden başka önermelerin çıkarıldığı, kendisi daha fazla geri götürülemeyen önerme. bkz. **belit.**

tersevirme [Alm. *Kontraposition*] [Fr., İng. *contraposition*] [Lat. *contrapasitio* = karşısına koyma] [es. t. *aks-i mürekkep*]: (Mantıkta) Yüklemin çelişik kavramının özne yapılması yoluyla bir yargının yapma olarak değiştirilmesi: Her A B dir; her B olmayan A olmayandır. "Bütün insanlar ölümlüdür.", "Ölümlü olmayanlar insan değildir."

tikel [Alm. *partikular*] [Fr. *particulier*] [İng. *particular*] [Lat. *particularis*] [es. t. *cüzi*]: (Mantıkta) Bir türün bütün bireylerine değil de bir ya da birkaç bireyine ilişkin olan. // Önermelerin olumlu ya da olumsuz oluşuna göre I ve O simgeleri ile gösterilir. Formülü: Bazı S ler P dir; bazı S ler P değildir. Karşıtı bkz. **tümel.**

tikel kavram: Kapsamına aldığı nesnelerin tümünü değil de bazılarını gösteren kavram. (Ör. Bazı insanlar, bazı aslanlar.) Karşıtı bkz. **tümel kavram.**

tikel önerme: Kanunun kapsamına giren bütün bireyler için değil de bazıları için belli bir şey bildiren önerme. Formülü: Bazı S ler P dir. Karşıtı bkz. **tümel önerme.**

tin [Alm. *Geist*] [Fr. *esprit*] [İng. *spirit*] [Lat. *spiritus*] [Yun. *pneuma, nous* = soluk, nefes] [es. t. *ruh*]: 1- Evren ilkesi. Özellikle stoa felsefesinde: Evren usu, evren ruhu; etki yapan, biçim veren, canlandıran ilke. 2- a. Doğal yaşam ilkesinden ayrı olarak, yüksek, doğaüstü, Tanrısal ilke. b. Tanrının dolaysız yaratıcı etkinliği. 3- Felsefeye Anaxagoras'ın yerleştirmiş olduğu ''nous'', Herakleitos'un getirmiş olduğu ''logos'' anlamında: a- Dünyanın usa uygun düzen ilkesi; b. Zamandan bağımsız olanın, zamandışı olanın, zamansız olanın ilkesi. c. Ruhun uslu yanı. (Aynı zamanda: logistikon.) 4- Yaşamdan ayrı olarak düşünme ve bilinç ilkesi (Descartes'ta cogitatio). 5- Düşünen insanın etkinliği; düşünce ilkesi. Özdeğe, fizik etkinliğe ve iç güdüsel etkinliğe karşıt. 6- Kendini içgüdülerin belirlenmişliğinden kurtaran, özgür olan, değerlere, anlam içeriklerine kendini açan. M. Scheler'de insanı insan yapan ilke; usun yanında duygu ve isteme edimlerini de içine alır.

7- Tin, zaman zaman usa (ratio'ya) indirgenerek ruha karşı olan, cansız, ''yaşama düşman'' bir ilke olarak görülür (Ludwig Klages). 8- Bireysel ruh anlamına (özellikle dinbilimsel anlamda) ''tinler ya da us taşıyan ruhlar'' (Les ésprits ou âmes raisonnables) Tanrılığın imgeleridirler (Leibniz). Tini (spiritus-pneuma) ruhtan (anima-psykhe) ayırmak gerekir. Ruh, organik ve duyusal yaşamın ilkesidir (hayvanların da ruhundan sözedilir), tin ise yalnız insana özgü düşünme yetisidir. Ancak Türkçe'de ruh sözcüğü tin yerine de kullanılagelmiştir, örneğin Hırisyanlıktaki ''kutsal ruh'' (le Saint Esprit).

tinsel bilimler [Alm. *Geisteswissenschaften*] [Fr. *sciences morales*] [İng. *moral sciences*] [es. t. *manevi ilimler*]: Kültür bilimleri ya da insan bilimleri. Karşıt kavramı: doğa bilimleri. // İnsanın tarihsel, kültürel ve toplumsal dünyası ile ilgili bilimleri içine alır. İnsan tininin yaratmalarını (düşünce tarihi); sanat, din, devlet, iktisat, hukuk vb. gibi kültür kuruluşlarını araştıran bilimler. Buna göre: Felsefe, tarih, filoloji, toplumbilim, dinbilim, ahlak felsefesi, sanat felsefesi, tinsel bilimlere girerler. Ruhbilim, doğabilimleri ile tinsel bilimlerin arasında sayılıyor günümüzde. Tinsel bilimlerin önemlerine eğilerek, onları bilinçli olarak, özel bir yöntemle inceleme işi 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır.

tinselcilik [Alm. *Spiritualismus*] [Fr. *spiritualisme*] [İng. *spiritualism*] [Lat. *spiritus* = tin] [es. t. *ruhiye*]: 1- Bütün gerçekliğin özünün tin olduğunu, her gerçek olanın tinsel olduğunu ve cisimsel olanın yalnızca tinsel gerçekliğin bir görünüşü olduğunu, ya da salt bir tasarım ol-

duğunu ileri süren fizikötesi öğreti. 2- (Descartes'ta) Özdekten özce ayrı bir ruhun bulunduğunu öne süren görüş.

Tomasçılık [Alm. *Thomismus*] [Fr. *thomisme*] [İng. *Thomism*]: Aquinolu Thomas ve ona bağlı olanların: o. Aristoteles felsefesi ile Hıristiyan dünya görüşünü uyum içinde birleştirmeye çalışan; b. İnsan istenci ile Tanrısal önceden belirlenimi doğal-doğalüstü bir varlık düzeni içinde birleştiren; c. Usun üstünlüğünü, istenç ve istenç özgürlüğü üzerindeki egemenliğini öne süren öğretileri. // Tomasçılık Katolik kilisesinin temel felsefesi olmuştur.

toplum [Alm. *Gesellschaft*] [Fr. *société*] [İng. *society*] [Lot. *societas*] [es. t. *cemiyet*]: 1- Bilinçli bireylerden ve özellikle aralarında örgütleşme bağları ve karşılıklı görevler bulunan kişilerden kurulu topluluk. 2- (Dar anlamda) Doğal eğilimlere değil, sözleşmeye dayanan, belirli ereklere ulaşmak için isteyerek kurulan, istenildiğinde dağılabilen insan topluluğu, birliği. Bir ilke üzerine kurulmuş birliktelik = ortaklaşalık (Gemeinschaft - Communaute'nin karşıtı olarak. Tönnies).

toplumbilim [Alm. *Soziologie*] [Fr. *sociologie*] [İng. *sociology*] [es. t. *içtimaiyat*]: Toplumsal oluşumun ve toplumsal yaşamın özünü biçimlerini ilkelerini ve yasalarını inceleyen bilim. // Bağımsız bir bilim olarak 19. yüzyılda A. Comte kurmuştur. Türlü yöntemlerin uygulanmasıyla hızla gelişmiş ve modern düşünce dünyasında temel bir bilim olarak ortaya çıkmıştır.

toplumculuk [Alm. *Sozialismus*] [Fr. *socialisme*] [Ing. *socialism*] [es. t. *iştirakiyun mezhebi*]: 1- (En geniş anlamda) İnsanların birlikte yaşayışlarında toplumsal adaletin sağlanması için gösterilen her türlü çaba. 2- (Kuramsal açıdan) Her insana, insana yaraşır bir yaşam sağlamak üzere, kişiler ve sınıflar karşısında topluma üstünlük tanıyan görüşler. 3- Üretimi devletin düzenlemesini ve üretim araçlarının kamulaştırılmasını sovunan öğreti. Karşıtı bkz. **erkinclllk.** 4- (Dar anlamda) Üretimde ve üretilenlerin dağıtımında tek tek kişilerin, sınıfların değil, toplumun yararını göz önünde bulunduran toplumsal düzen.

toplum felsefesi [Alm. *Sozialphilosophie*] [Fr. *philosophie sociale*] [İng. *social philosophy*] [es. t. *cemiyet felsefesi*]: 1- Toplumun ve toplumsal olayların özü ve anlamı üzerinde felsefe araştırmaları. 2- Toplumun özü ve nasıl olması gerektiği üzerindeki felsefe öğretileri.

toplumsal ahlak felsefesi: 1- İnsanların toplumsal ilişkilerinden doğan töre ve ahlak sorunlarını ve ahlaksal görevleri inceleyen öğretiler. 2- Toplumu ahlaklılığın taşıyıcısı olarak gören ahlak felsefesi. Karşıtı bkz. **bireysel ahlak felsefesi.**

toplum sözleşmesi [Fr. *contrat social*]: bkz. **sözleşme.**

totemcilik [Alm. *Totemismus*] [Fr. *totémisme*] [İng. *totemism*]: 1- İlkel budunlarda, özellikle Amerika ve Avusturalya yerlilerinde belli insan topluluklarının kendilerinin bir hayvan türüyle, bazan da bir bitki ile, doğal bir nesne ile soyca akraba oldukları inancı. Bu hayvan türü ya da nesne (totem) sonradan kutsal sayılmıştır. 2- (Durkheim'da ve Freud'da) Totem inancının dinin ilkel biçimi, tateme dayanan → tabuların da ahlakın ilkel biçimi olduğunu öne süren görüşler.

totoloji bkz. **eşsöz.**

töre [Alm. *Sitte*] [Fr. *moeurs*] [İng. *customs*] [Lot. *mos-mores*] [es. t. *örf*]: 1- Bir toplulukça benimsenmiş, yerleşmiş eyleme ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların tümü. 2- (Dar anlamda) Bir toplumdaki ahlaksal davranış biçimleri.

törel bilinç [Alm. *Gewissen*] [Fr. *conscience morale*] [İng. *conscience*] [Lot. *conscientia*] [es. t. *vicdan*]: Ahlaksal bilinç, iyi ve kötü üzerine bilinç. İyi ile kötünün doğru ile yanlışın ne olduğu üzerindeki duygu, duyunç, içten bir bilme. 1- İnsanın ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapma gücü (yetisi). 2- İnsanın kendi davranışlarının ahlakça değerli olup olmadığı üzerine öznel bilinç. Bu bilinç yapmayı ya da yapmamayı öğütleyerek, uyararak, suçlayarak, yargılayarak, onaylayarak, ve kınayarak kendine özgü bir biçimde yaşam ve eylemlerimize eşlik ediyor gibidir. 3- İçimizdeki bir ses ya da Tonrının sesi olarak da yorumlanır, ama burada (özellikle son durumda) yonılan törel bilincin de olduğunu ve törel bilincin bir savaş alanına dönebileceğini de unutmamak gerek. Törel bilincin kökeni konusunda birbirine karşıt iki görüş vardır: 1- Törel bilinç bir gelişme ürünüdür; hayvanda do bulunan başlangıç durumundan gelişmiş biçimine eğitim ve alışkanlık yoluyla ulaşılır. 2- a. Törel bilinç gerçekte insana özgü bir şeydir; temelini insanın özünde bulur. Ama törel bilinci insanda temellendiren anloyış da eğitimi gerekli görür ve gelişme olanağını dışarda bırakmaz. b. Toplumda kozanılır; insanın toplumsal benliği ile ilgilidir. c. Tanrı insanı törel bilinçle donatmıştır.

törel bilinç özgürlüğü [Alm. *Gewissensfreiheit*] [Fr. *liberté de conscience*] [es. t. *vicdan hürriyeti*]: bkz. **özgürlük.**

töretanımaz [Alm. *immoral, unsittlich*] [Fr., İng. *immoral.*] [es. t. *gayr-i ahlaki*]: Daha üstün saydığı bir töre adına geçerli töreyi tanımayan.

töretanımazlık [Alm. *Immoralismus*] [Fr. *immoralisme*] [İng. *immoralism*] [es. t. *gayr-i ahlakiye*]: 1- Ahlaksal değerlere, törelere ve ilkelere karşı kayıtsızlık, aldırışsızlık. 2- Genellikle ahlak ilkelerini kabul etmeme ve onlarla savaşma. 3- Belli bir çağda belli bir kültür çevresinde iyi ve kötü olarak geçerli olan değerleri ya da yürürlükte olan ahlak görüşlerini kabul etmeyip onlara karşı savaş açma (Nietzsche).

töz [Alm. *Substanz*] [Fr., İng. *substance*] [Lat. *substantia*] [Yun. *hypostasis, hypokeimenon* = altta bulunan] [es. t. *cevher*]: (Yunanca'da *ousia* = öz de aynı anlamda kullanılır.) Değişen durumlar ve niteliklere karşı kalıcı olan; bir başka şeyle ya da bir başka şeyde değil, kendi kendisiyle, kendi kendisinde var olan. Öznede değil, kendinde var olan. Bağımsızca kendi içinde var olan. Spinoza'nın tanımı ile "Varoluşu için başka bir şeye gereksinme duymayan şey." Bağlılaşık kavramı → ilinek. Modern doğa bilimleri için töz, görüngülerin taşıyıcısı anlamında biçimsel bir kavramdan başka bir şey değildir.

tözcülük [Alm. *Substantialismus*] [Fr. *substantialisme*] [İng. *substantialism*] [es. t. *cevheriye*]: 1- Bir ya da çok tözün varlığını kabul eden öğretiler. 2- Ruhun bir töz olduğunu kabul eden öğreti. Karşıtı bkz. **etkincilik.**

transsendental [Alm. *transzendental*] [Fr., İng. *transcendental*] [Lat. *transcendere* = aşmak, öteye geçmek] [es. t. *müteali*]: (Kant'ta) Usu eleştirme yöntemi; "Nesnelerle değil de, genel olarak nesneleri önsel olarak bilişimizle uğraşan her bilgi." // Bu gibi kavramlardan kurulu bir dizge "transsendental felsefe"dir; deneyle ilgili kavramlardan hiç biri bu bilimde yer almaz; transsendental kavramı deneyin karşıtı olduğu gibi → transcendent = aşkın'ın da karşıtıdır bir bakıma: "aşkın bilgi", olabilir bilginin sınırını aşan bilgidir; oysa "transsendental bilgi", bu sınırları aşmayıp, araştıran bilgidir.

transsendental mantık bkz. **mantık** 3.

tutarlı [Alm. *konsequent*] [Fr. *conséquent*] [İng. *consequent*] [Lat. *consequens*] [es. t. *insicamlı*]: Mantık kurallarına uygun olan usavurma.

tutarsız [Alm. *inkosequent*] [Fr. *insonséquent*] [İng. *inconsequent*] [es. t. *insicamsız*]: 1- Düşünmede mantık eksikliği. 2- Davranışlarında kendi kendisiyle uyum kurmayan (insan). 3- İki önerme arasındaki bağlantıda ikinci birincinin sonucu gibi gösterilir, oysa gerçekte birinciden böyle bir sonuç çıkarılamaz.

tutku [Alm. *Leidenschaft*] [Fr., İng. *passion*] [Lot. *passio*] [Yun. *pathos*] [es. t. *ihtiras*]: 1- Bir insanın isteme, duyma ve düşünmesine egemen olan güçlü eğilim. 2- Uzun süreli, kalıcı ve güçlü duygulanım. // Tutkular erek ve doğrultularına göre olumlu ve olumsuz, yapıcı, yaratıcı ve yıkıcı olabilirler. Olumlu tutku başarıya, olumsuz tutku kötülüğe götürür. Hegel tutku olmadan hiç bir büyük işin başarılamayacağını söyler.

tümdengelim [Alm. *Deduktion*] [Fr. *déduction*] [İng. *deduction*] [Lot. *deductio*] [es. t. *talil*]: 1- Varılan sonucun zorunlu ve kesin olarak geçerli olduğu (kesin sonuca vardıran) mantıksal işlem. Bu çıkarım biçiminde öncüller doğru ise sonuç önermesi de zorunlu olarak doğrudur. 2- Tümel olandan tikelin, genel olandan özelin çıkarılması. Tümel bir önerme aracılığı ile somut bir olayın bilgisine ulaşma. Tümdengelimin mantıksal biçimi: tasım (syllogismus) ve tasıma dayanan kanıttır. Karşıtı bkz. **tümevarım.** 3- → Tümdengelimli yöntemle eşanlamlı. 4- Tümdengelimli yolla birbirine bağlı önermeler topluluğu. Deneyüstü tümdengelim (transsendental deduktion): Kant'ın kullandığı deyim. Önsel kavramların duyu dünyasındaki nesnelere nasıl uygulanabileceğini nesnelerle nasıl ilişkisi olabileceğini açıklama biçimi.

tümdengelimli [Alm. *deduktiv*] [Fr. *déductif*] [İng. *deductive*] [es. t. *talili*]: 1- Varılan sonucun zorunlu olduğu ve kesin olarak geçerli olan çıkarım. Tümelden kalkan usavurma biçimi. 2- Gelişmesi boyunca deneye başvurmadan çıkarımlar yapan düşünme biçimi. Tümdengelimli yöntem: Çıkarıma dayanan yöntem. Bu yönteme, doğruluğu bilinen önermelere dayanarak çıkarımlar yapıyorsa koşulsuz tümdengelimli (kategorik deduktif), yalnızca varsayım olarak konmuş öncüllere dayanarak çıkarımlar yapıyorsa koşullu tümdengelimli (hypothetik deduktif) denir. Varsayım yanlışsa, çıkarımın kendisi doğru olmakla birlikte, varılan sonuç yanlış olacaktır.

tümel [Alm., İng. *universal*] [Fr. *universel*] [Lat. *universalis*] [es. t. *külli*]: (Mantıkta) Belli bir sınıfa bağlı bireylerin tümünü içine alan. Bütün kapsamıyle alınmış olan (önerme). Bir önermenin tümelliği "bütün"

ya da "her" sözcüğüyle gösterilir. Genellik bir terimin kapsamını; tümellik önermede konunun bütün kapsamıyla alındığını gösterir.

tümel kavram: Kapsamına aldığı bütün nesneleri gösteren kavram (bütün insanlar, bütün aslanlar). Karşıtı bkz. **tikel kavram.**

tümel önerme [Fr. *proposition universelle*] [es. t. *külli kaziye*]: Konunun kapsamına giren bütün bireyler için belli bir şey bildiren önerme. Formülü: Bütün S ler P dir. Karşıtı bkz. **tikel önerme.**

tümevarım [Alm. *Induktion*] [Fr., İng. *induction*] [Lat. *inductio*] [Yun. *epagoge*] [es. t. *istikra*]: Tekil olandan, özel olandan genel olana giden, tek tek olgulardan genel önermelere varan yöntem; burada ve şimdi gözlenilmiş olanlardan belli bir türün bütün durumları için geçerli olan yasaya gider. Tam olan tümevarım (Lat. *inductio completa)*'da olanaklı olan bütün durumlar araştırılmıştır, bundan dolayı mantıkça zorlayıcı bir niteliği vardır; tam olmayan, bundan böyle olasılı olan tümevarımdan (Lat. *inductio incompleta)* tam olanı ayırmak gerekir.

tümtanrıcılık [Alm. *Pantheismus*] [Fr. *panthéisme*] [İng. *pantheism*] [Yun. *pan* = her şey, hep, tüm; *theos* = Tanrı] [es. t. *vücudiye*]: Tanrı ile evreni bir kılan, her şeyi Tanrı olarak gören öğretilerin genel adı. // Şu biçimlerde ortaya çıkmıştır: 1- Evren bütününün (tüm evren) Tanrılık olduğunu savunan görüş. Bu anlayış Parmenides ve Ksenophanes'te vardır, daha sonra G. Bruno'da ve özellikle "Tanrı tek gerçektir." düşüncesiyle Spinoza'da rastlanır. 2- Evreni Tanrılığın bir görünüşü ve gelişmesi olarak kabul eden görüş. Hegel'de ve bir ölçüde E. von Hartmann'da görülür. 3- Tek gerçeğin evren olduğunu, Tanrının var olan her şeyin toplamı olduğunu öne süren görüş; Holbach ve Diderot bu görüşü savunurlar. 4- (Felsefe dışında) Doğayı canlı bir birlik olarak tasarımlayan anlayış.

tür [Alm. *Art*] [Fr. *espèce*] [İng., Lat. *species*] [Yun. *eidos*] [es. t. *nevi*]: 1- Birbirinden üreyen ve dirimbilimsel açıdan akraba olan canlı varlıklar öbeği. (Ör. Arslan ya da insan). 2- Kendi içinde bir birim olan ve üzerinde cins kavramının bulunduğu mantıksal kavram. // Ama bu cins kavramı, kendi üzerinde bir başka cins varsa, yeniden tür durumuna gelir ve bu böyle sürüp gidebilir. Mantık diliyle: Bir A sınıfı, bir başka sınıfın, B sınıfının kapsamı içindeki bir bölümü kurduğunda: B cinstir, A da tür. (Ör. Hayvan canlı varlık karşısında türdür, arslan karşısında cinstir.)

türeyimsel [Alm. *genetisch*] [Fr. *génétique*] [Ing. *genetic*] [Yun. *genesis* = oluş]: Oluşo ilişkin olon. bkz. **oluş.**

türeyimsel tanım: Birşeyi türeyişine, oluşuno göre belirleyen tanım. (Ör. Çember, bir düzlem üzerindeki bir nokta, aynı düzlem üzerindeki bir boşko noktaya göre değişmez bir aralıkla devindiğinde ortoya çıkan çizgidir.)

türüm [Alm. *Emanation*] [Fr. *émanation*] [İng. *emanation*] [Lot. *emanatio*] [es. t. *sudur*]: Aşoğı olanın daha yukarı olondon çıkması; çok olanın (her şeyin) "bir olon"don çıkması. Bir olon yetkin olondır ve kendi vorlığı içinde azalmadon ve değişmeden kalır, ondan türeyen ise çıkış koynoğındon olon uzoklığının ölçüsüne göre gitgide yetkinliğini yitirir. Buna korşılık evrim'de (evolution) gelişmemiş bir şey, gitgide daha yetkinliğe doğru gelişir; yetkin olon yetkin olmayondon doğor. Türüm Yeni Plontonculuğun ono ilkesidir. Türüm düşüncesini geliştirmiş olan Plotinos, tözce azalma olmadon olup biten türüm sürecini anlamayı koloylaştırmak için ışıyan güneş imgesini kullanır. (Yun. *perilampsis* = yayılan güneş ışını.)

U

umursanmayan [Yun. *adiaphora* = aldırış edilmeyen, kayıtsız kalınan)]: Kyniklerden ve stoalılardan beri, ne değerli ne değersiz olanı, ahlak yönünden kayıtsız kalınacak şeyleri belirtmek için kullanılan kavram. (Ör. Sağlık, güzellik, zenginlik vb.)

Upanişad [*Sanskritçe* = ustanın yanındakiler< *Upa* = yanında, *sad* = oturmak]: Vedaların son bölümü. Hint düşüncesinde felsefe ve din öğretisi.

upuygun [Alm. *adäquat*] [Fr. *adéquat*] [İng. *adequat*] [Lat. *adaequatus*] [es. t. *mutabık*]: 1- Eşit kılınmış, birbiriyle uyuşan. 2- Konusunu tam olarak karşılayan (düşünce).

us [Alm. *Vernunft*] [Fr. *raison*] [İng. *réason*] [Lat. *ratio*] [es. t. *akıl*]: I. (Geniş anlamıyla) Duyarlığın karşıtı olarak, düşünme, anlama, kavrama yetisi; usavurma, çıkarımlar yapma yetisi; olaylar ya da kavramlar arasında zorunlu bağıntılar kurma yetisi; bağlantıları algılama ve kavrama yetisi. Bu bağlamda: 1- İnsanı hayvandan ayıran öznitelik. İnsan genellikle usu olan bir hayvan olarak tanımlanır. (Hayvanlarda belli bir anlak —intelligence— olduğu, ama us olmadığı kabul edilir.) 2- Evrenin nesnel düzen ilkesi. (Anaksogoras'ta: ''nous'', Herakleitos'ta: ''logos''); Hegel'de: nesnel-mantıksal biçimlerin bütünü: bütün var olanların temelinde bulunan ilke.

II. (Öznel anlamda) 1- Ortaçağın sonlarından 17. yüzyıla değin, bilgi yetileri olan duyu algısı (sensatio), us (ratio), anlık (intellectus) dizisinde, us (ratio) anlığa (intellectus) göre daha aşağı bir sıraya konmuştur, duyu algılarını kavramlar altında toplayan yeti olarak gösterilmiştir. bkz. **anlık (intellectus)**; skolastik çağda akıl aynı zamanda

fizikötesi bilgi yetisi olarak kabul edilen anlıktan (intellectus) ayrı olarak çıkarımlar yapan düşünme yetisi olarak da anlaşılır. 2- Aydınlanma'dan, özellikle Kant'tan bu yana yukarıdaki (II, 1) anlamın tersine, us yüksek bir bilgi yetisi olarak anlaşılır; böylece us kavramlar yetisi değil, anlığın kavramlarını ilkeler altında birleştirme yetisidir, kısaca ilkeler yetisidir; usun ilkelerine ya da kavramlarına fizikötesi nesneler, yani deneyin ötesinde bulunan nesneler karşılıktır. Usun bu kavramlarına da Kant "ideler" adını verir. Hegel'de: Karşıtların birliği ve bütünlüğü üzerine eytişimsel düşünme yetisi.

usavurma [Alm. *Vernunftschluss*] [Fr. *raisonnement*] [İng. *reasoning*] [es. t. *muhakeme*]: Bilinen ya da doğru olarak kabul edilen belli önermelerden başka önermeler çıkarma. // Türlü bilimlerde türlü usavurma yolları ve uygulamaları, her birinin de kendine özgü yöntemleri vardır; ama hepsi iki temel yönteme indirgenebilir.: = → tümdengelim ve → tümevarım. Tümdengelimli bir usavurmada çıkarım zorunludur (kesin); tümevarımlı usavurmada olasılı ya da yanlış olabilir.

usçuluk [Alm. *Rationalismus*] [Fr. *rationalisme*] [İng. *rationalism*] [Lat. *ratio* = us] [es. t. *akliye*]: Us bilgisine dayanan, doğruluğun ölçütünü duyularda değil, düşünmede ve tümdengelimli çıkarımlarda bulan öğretilerin genel adı. // 1- Bilgi öğretisinde **usculuk**,, bilginin usa, anlığa, düşünceye dayandığını ileri sürer. Usta gerçekliğin bilgisini veren → önsel kavramlar ve önsel önermeler vardır. Eski Yunan filozoflarından bir çoğu, özellikle Parmenides ve Platon usçudurlar. Yeniçağda Descartes usçuluğu temellendirmiştir. Ona göre, doğruluk duyusal algılarda değil, us kavramlarında, doğuştan kavramlarda (ideae innatae'de) verilmiştir. Bu gibi kavramlar matematiğin kavramları ile töz, nedensellik gibi düşünce kavramlarıdır. Bunlar doğuştandırlar, başka deyişle usa dayanırlar, doğrulukları duyusal algıda değil, düşüncede temellendirilmektedir. Çünkü "Açık ve seçik olarak kavranan her şey doğrudur.", burada doğru, gerçek oluşu da dile getirir. Başka usçu filozoflar: Spinoza, Leibniz, Kant, Hegel. Hegel usçuluğun doruğuna ulaşmıştır. Ona göre asıl gerçeğe, hiç deneye başvurmadan, yalnızca düşünmenin sınırları içinde kalınarak varılabilir; "Usa uygun olan gerçektir, gerçek olan da usa uygundur." 2- Tüm gerçekliğin yapısını usa dayanarak kurmaya çalışan öğretiler (17. yüzyılda modern bilimlerle bağlılık içinde olan fizikötesi eğilimlerin us ülküsü olarak.) 3- Yöntem bakımından usçuluk: a. Matematiğe ve onun yöntemlerine yönelen çalışmalar: Bilgiyi, özellikle felsefe bilgisini, az sayıda temel önermelere, ilkelere da-

yanarak, az sayıda ilkelerden çıkararak usa uygun bir dizge olarak oluşturma çabası. (Ör. Spinoza'nın "Ethica" adlı yapıtının alt başlığı "geometrik yönteme göre tanıtlanmış" sözlerini taşır.) b. Salt düşünmenin içinde kalarak, yalnızca kavramın kendi kendine işlemesiyle bilginin oluşmasını sağlayan yöntem. (Ör. Hegel'in eytişimsel yöntemi, kaplamı en geniş olan kavramdan kalkarak bütün düşünülenleri birbiri ardından aynı yöntemle geliştirir; eytişim, hem düşünmenin hem de tüm varlığın (gerçeğin) gelişme biçimidir; böylece eytişim Hegel'de evrensel bir yöntem olur.) c. Bilgi kazanmada ve yaşamı biçimlendirmede tek araç olarak usun tutarlı bir biçimde uygulanması (eğilim olarak örneğin modern pragmacılıkta).

usdışı [Alm., İng. *irrational*] [Fr. *irrationnel*] [es. t. *gayr-i akli*]: Usla kavranamayan. "Ratio"ya verilen anlama göre değişik anlamlar alır: 1- (Ratio = neden) Temelsiz, bir nedene bağlanamayan, rastlantısal. 2- (Ratio = us) us dışı; usa yabancı; usa karşı. 3- (Ratio = bilme) Bilinemeyen. 4- (Ratio = kavramsal düşünme) Bilinse de kavramlarla bağlanamayan; mantıkla belirlenemeyen. 5- (Ratio = hesaplama) Hesaplanamayan. 6- (Ratio = gerçekliğe egemen olma yetisi) İnsanı aşan (güç).

usdışıçılık [Alm. *Irrationalismus*] [Fr. *irrationalisme*] [İng. *irrationalism*]: Yaşamada ve bilgilerde usdışı öğelere tek yanlı olarak ağırlık veren görüş. // Şu türleri vardır: 1- (Bilgi öğretisinde) Görü, sezgi, sevgi, duygu ve içgüdüleri bilginin kaynağı sayan görüş. 2- (Fizikötesinde) Usdışı bir evren temelinin bulunduğunu kabul eden görüşlere verilen ad.

us doğruları bkz. **doğruluk.**

utilitarizm bkz. **yararcılık.**

uyarı ses [Yun. *daimonion*]: Sokrates'in içinde duyduğu uyarıcı ses; bu ses onu yapmaması gereken (usa uygun olmayan, kişiliği ile bağdaşmayan) eylemlerden alıkoyar, ancak ne yapması gerektiğini de hiçbir zaman söylemez.

uygarlık [Alm. *Zivilisation*] [Fr. *civilisation*] [İng. *civilization*] [Lat. *civis* = yurttaş, kentli] [es. t. *medeniyet*]: 1- (Sözcük anlamı) Barbarlık durumundan çıkıp törelere bağlı olarak belirli bir yurt içinde birlikte yaşama. 2- (sonradan kazandığı anlam) Bilim ve tekniğin ilerlemesi ile yaratılan yaşama koşulları ve bunun sonucu ortaya çıkan yaşa-

moda kolaylık sağlama, ussallaşma (rasyonelleşme) ve yetkinleşme, yaşama biçimlerinin daha bir incelmesi durumu. 3- (Daha geniş olarak kültür durumu anlamına) Geniş bir taplumun bütün bölümlerinde ortak olan dinsel, ahlaksal, estetik, teknik ve bilimsel nitelikteki toplumsal olayların bir bütünü.

uyum [Alm. *Harmonie*] [Fr. *harmanie*] [İng. *harmony*] [Yun. *harmonia* = bağlam, birlik, uygunluk; birlikte ses veren; düzen] [es. t. *ahenk*]: Çokluğun ve karşıtlığın düzenli bir birlik oluşturması. // Pythagoras ve Herakleitos'tan beri fizikötesinin bir temel kavramı (Plotinos, Cusanus, Kepler, Giordana Bruno); aynı zamanda ahlak felsefesinin (Aristoteles, Shaftesbury) ve özellikle sanat felsefesinin (estetiğin) de temel bir kavramıdır. (Ör. biçim ve içeriğin uyumu.)

uyutum [Alm. *Hypnose*] [Fr. *hypnose*] [İng. *hypnosis*] [Yun. *hynos* = uyku] [es. t. *nevm-i sınai*]: 1- İnsanın istencinin, uyutucunun istencine bağlı ve aynı zamanda bütün başka etkilere kapalı olduğu, yapma olarak oluşturulmuş durum. 2- Bu durumun oluşturulması.

uzam [Alm. *Ausdehnung*] [Fr. *étendue, extension*] [İng. *extension, extent*] [Lat. *extensio*] [es. t. *hayyiz*]: 1- Yer kaplama; algılanan cisimsel nesnelerin temel niteliği; uzayda yerleşmiş olan ve uzayın bir bölümünü dolduran cisimlerin niteliği. // Descartes, cisimsel varlığı, düşünen varlık (res cogitans) olan ruhun karşısında, yer kaplayan gerçek (res extensa) olarak belirlemiştir.

uzay [Alm. *Raum*] [Fr. *espace*] [İng. *space*] [Lat. *spatium*] [es. t. *mekân*]: İçinde bir cismin bulunabileceği yerlerin tümünü gösteren kavram; bütün var olanları içinde bulunduran şey. // Felsefenin temel bir kavramı olarak daha eski Yunan atomcularında bile vardır. Bununla birlikte uzayın özü ve gerçekliği bakımından ne olduğu, kendinde bir varlığı olup olmadığı, yalnızca öznel bir şey mi olduğu, nesnelerden önce mi, yoksa onlarla birlikte mi bir gerçekliği olduğu, sonlu mu, sonsuz mu olduğu gibi sorularla uzay, felsefenin en çok tartışılan sorunlarından biridir. Günümüzün felsefe, matematik-doğabilimi ve ruhbilim tartışmalarında değişik uzay kavramları ortaya çıkmıştır: 1- Matematiksel uzay: Algılanmaya gereksinme göstermez, yalnızca kavramlarla düşünülebilir, boyutları üçten çok olabilir. 2- Fiziksel uzay: Gerçek nesnelerin düzenlenme biçimi. 3- Algı uzayı: Algının koşulu. 4- Yaşantı uzayı: Somut ben'le ilgili ve kişisel değerlemelerle belirlenmiş. 5- Fizikötesi uzay: Bilimlerden önce var olan ve uzay algımızın, uzay yaşantımızın bağlılaşık kavramı.

uzlaşım [Alm. *Konvention*] [Fr., İng. *convention*] [Lat. *conventio*] [es. t. *itibar*]: Belli bir çevrece kabul edilmiş olan kurallar, örneğin toplumsal uzlaşımlar; töreler, gelenekler. Felsefe tarihinde ilkin sofistler, toplumdaki yasaları, değerlerin törelerin doğal yasa olmadığını, insanlarca konulmuş olduğunu, birer uzlaşım olduğunu ileri sürmüşlerdir.

uzlaşımcılık [Alm. *Konventionalismus*] [Fr. *conventionnalisme*] [Ing. *conventionalism*]: Bütün ilkelerin, kavramların, belitlerin uzlaşımsal olduğunu ileri süren öğreti. // Başlıca temsilcisi H. Poincaré'dir (''Bilim ve Varsayım''); ona göre özellikle geometrinin bütün belitleri uzlaşımsaldır.

uzlaşımsal [Alm. *konventionell*] [Fr. *conventionnel*] [İng. *conventional*] [es. t. *itibarî*]: Uzlaşıma dayanan.

Ü

ülkü [Alm. *Ideal*] [Fr. *idéal*] [İng. *ideal*] [es. t. *mefkûre*]: 1- Erek; yargı ölçüsü, kılavuz ilke; örnek, insanı duyular dünyasının üstüne yükselten en yüksek erek. 2- Yetkinliğin tümü; en yüksek, en yetkin gerçeklik. 3- Soyut olarak düşünülmüş şey.

ülkücülük bkz. **idealizm** 1.

ülküsel [Alm., İng. *Ideal*] [Fr. *idéal*] [es. t. *mefkûreví*]: 1- Bir ülküye uygun olan, örnek olarak geçerli olan. 2- Yalnızca ülkü olarak var olan.

üst-dil [Alm. *Metasprache*] [Fr. *métalangue*] [İng. *metalanguage*]: Modern mantıkta: Konu-dil için geçerli olacak kuralları koyan dildir. // Üst-dilde konu-dil üzerindeki bütün kuramsal sonuçlar formüle edilirler. Genellikle günlük dil üst-dil olarak kullanılır. Dilbilimde konu- ve üst-diller çoğunlukla özdeş olmalarına karşılık (örneğin fransızca dilbilgisi üzerinde Fransız dilinde bir araştırma ya da ingilizce deyimlerin anlamı üzerinde İngiliz dilinde bir inceleme yapıldığında) mantıkta bu ayırma-anlambilimsel çelişkilerin ortaya çıkmasını önlemek amacıyla kesin olarak yapılır.

V

vargı [Alm. *Konsequenz, Folgerung*] [Fr. *conséquence*] [İng. *consequence*] [Lat. *comsequentia*] [es. t. *netice*]: 1- Verilen bir — öncelden (olgu ya da önerme) çıkarsama yolu ile varılan sonuç. Verilmiş öncüllerden bir sonucun çıkarılması; çıkarım sonucu; varılan sonuç.A önermesine B önermesinden varılıyorsa, B doğru ise mantık yasaları gereğince A nın da doğru olarak tanıtlanması gerekir. 2- Öncülleri sonuç önermesine bağlayan mantıksal bağıntı.

varlık [Alm. *Sein*] [Fr. *être*] [İng. *being*] [Lat. *ens, esse*] [Yun. *to on, einai*] [es. t. *mevcudiyet*]: Felsefenin temel kavramlarından biri; ilkin Parmenides kullanmış. 1- Var olan şey; var olduğu söylenen şey; var olanın varoluşu. (Var olan şeylerle varlık arasındaki ayrım, doğru ile doğruluk arasındaki ayrım gibidir; doğru olan birçok şeyler vardır, ama doğruluk bu birçok doğrularda bir ve aynıdır.) Aristoteles'te "var olanların varlığı", var olanların çokluğu içinde ortak olan, özdeş olan. 2- Oluş ve yok oluşun karşıtı olarak: Kalıcı olan, gelip geçici olmayan. 3- Bütün var olanları içine alan en genel kavram. 4- Görüntünün karşıtı olarak gerçekten var olan. // Varlık, gerçek (real) varlık, düşüncel (ideal) varlık olarak ayrılır: Gerçek varlık çoğunlukla varoluş (existentia) olarak, düşüncel varlık öz (essentia) olarak gösterilir. Gerçek varlık gerçekliğini nesnelerden, olaylardan, kişilerden alan şeydir, uzay-zaman içindedir, bireyseldir, tektir; düşüncel varlık ise uzay-zamandışıdır, duyularla algılanamaz, elle tutulur gerçekliği yoktur; bu anlamda değerler, matematik ve mantığın kavramları düşüncel varlıklardır.

varlıkbilim [Alm., Fr. *Ontologie*] [İng. *ontology*] [Lat. *ontologia*] [Yun. *on, ontos* = varlık] [es. t. *mehbas-i vücut*]: Var olan olarak var olan

(yalnızca var olması açısından) üzerine öğreti, var olanın varlığı ve genel var olma ilkeleri üzerine 17. yüzyıldan beri kullanılan kavram. Konu olarak eski Yunan felsefesinden beri ele alınan ve Aristoteles'in "ilk felsefe" adını verdiği var olanların özü üzerine bilim. Felsefeye, varlık fizikötesi karşılığı, genellikle fizikötesinin temeli olarak Christian Wolff'un getirdiği terim: temel ilkeler bilimi. Çağımızda → görüngübilimle (özbilimi olarak) ve özellik, var olanların (değerler alanı da içinde) bilgiden bağımsızlığını çıkış noktası olarak alan N. Hartmann'la yeniden canlandırılmıştır.

varoluş [Alm. *Dasein, Existenz*] [Fr., İng. *existence*] [Lat. *existentia*] [es. t. *vücut, mevcudiyet*]: 1- Var olan, gerçeğe dayalı olarak var olan, gerçek varlık; özün karşıtı, bir şeyin ne olduğu, nasıl olduğu değil, var olduğu olgusu. Şöyle ya da böyle biçim almış her türlü özelliklerin dışında burada olma, nitelikçe belirlenmemiş salt var olma olgusu. 2- (Skolastik felsefede) Her var olanın, her gerçek olanın (Tanrıdan kum tanesine değin) gerçekliği. 3- (Dar anlamda) Uzay ve zamanda, burada ve şimdi, var olan. (Düşüncel nesnelere ve Tanrıya uygulanmaz.) 4- (Varoluş felsefesinde) Günümüz varoluş felsefesinin kurucusu Kierkegaard'a bağlı olarak: Bütün var olanlardan, bütün doğal ya da düşüncel olarak verilmiş varlık düzenlerinden ve varlık bağlarından ayrılarak tek başına kalmayı, Tanrı ya da hiçlik önünde yapayalnız olmayı göze alan insanın varoluşu; bunun yanında hiçbir zaman bir nesne gibi verilmemiş olan, hiçbir zaman olmuş bitmiş bir varlık olarak hazır bulunmayan, tam tersine yalnız özgürce bir kendi kendini gerçekleştirme yoluyla gerçek ve yaşanabilir olan, insan varoluşunun kendi kendisi olma ya da olmama olanağı; kişinin kendi kendisi olarak (kendisi ya da Tanrı önünde) saltık bir sorumluluğun ciddiyetiyle eylemesine ve düşünmesine yol açan kaynak.

varoluş aydınlanması [Alm. *Existenzerhellung*]: Jaspers'in koymuş olduğu bir varoluş felsefesi kavramı: Yalın deneyi (yaşantıyı) aşıp insanın kendine özgü varlığını aydınlığa çıkarma. Bu kavramla, insanın gerçekte ne olduğunu ve ne olabileceğini anımsatmaya ve canlandırmaya çalışır, giderek insan, nesneleştirici ve saptayıcı ilkelerden yüz çevirerek özgür olmaya çağrılır, çünkü bu tür ilkeler, varoluşun asıl gerçekliğini tarihselliğini ve özgürlüğünü zorunlu olarak yozlaştırırlar.

varoluş biçimleri [Alm. *Existenzialien*]: Heidegger'in varoluş felsefesinin kavramı: İnsan varlığının ya da varoluşunun varlık (var olma)

belirtileri ya da temel yapıları. // Bunlar nesnel düşünce belirlenimleri olan kategorilerin karşıtı olarak, insan varoluşuyla ilgili belirlenimlerdir. (Ör. Dünyada olma, birlikte olma, anlama, durum, kaygı, korku). İnsanın dünyası nesnel ölçeklerle ölçülemez, niteliksel belirlenimler olan varoluş biçimleriyle ölçülebilir ancak. Dünyada-olma uzayla ilgili bir belirlenim değil, bir varoluş biçimidir.

varoluşça [Alm. *existenzial*] [Fr. *existential*]: Heidegger'in koymuş olduğu bir varoluşçuluk felsefesi kavramı: İnsan yaşamının varlığına (var olmasına) ilişkin olan, varoluşunu kuran şey. İnsanın var olma biçimi; insan varoluşunun yapısını dile getiren. 2- Varoluşsallığı içindeki kendi varoluşunu anlama olarak varlığı anlamaya ilişkin; varoluşsallığa ilişkin.

varoluşçuluk [Alm. *Existenzialismus*] [Fr. *existentialisme*] [İng. *existentialism*]: Çağımızın bir felsefe akımı. Varoluşçu felsefe düşüncesini temel olarak alan bütün düşünsel uğraşılara verilen ad. Danimarkalı düşünür Kiekegaard'ın büyük ölçüde başlattığı, aynı zamanda felsefenin öteden beri ele aldığı sorunları kökten yenilemeye çalışan, günümüz Avrupa'sının birçok düşünürünün yaşattığı akım. // Varoluş felsefesinde, varlık sorunu insan olma sorunuyla bir bağlantı içine getirilir; bunun yanında felsefe yapmanın kaynağı olarak insan, varoluşu, sonluluğu, zamana bağlı oluşu ve tarihselliği içinde, yeni bir düşünme tutumu ile ele alınır; özellikle insan varoluşunun anlamı söz konusudur. Varoluşçuluk dünyada bulunan insan varoluşundan kalkarak onu kendine yabancılaşmadan kurtarmayı ister; özgürlüğü içinde insanın varoluşu ve insanın kendini gerçekleştirmesi söz konusudur bu felsefede. 1- Günümüz Fransa'sında bir felsefe - edebiyat akımı olarak biçim almıştır. Başlıca temsilcisi J. P. Sartre'a göre: "Varoluş özden önce gelir." ve her bir kimseye bir öz kazandırmayı sağlayacak özgürlükle özdeştir; "İnsan ne ise o değildir, ne olmuşsa odur." İnsan kendini kendi yapar, daha önce kazandığı bazı belirlenimlerin elverdiği ölçüde kendine biçim verir, kendini oluşturur. (Fransa'da başka temsilcileri: A, Camus, Merlaeu-Ponty, Simone de Beauvoir); Hıristiyan varoluşçuluğun başlıca temsilcisi: Gabriel Marcel. 2- Almanya'daki başlıca temsilcileri: Martin Heidegger ve Karl Jaspers. Heidegger'e göre "İnsanın özü varoluşundadır." yani "dünyada-olma"sındadır. Yalnızca insan "gerçek varoluş"tur. Çünkü yalnız insan var olanın (kendisinin) sınırlarını aşıp varlığa adım atabilir. Yalnız insan var olan olarak kalmaz, kendini var olan olarak anlayabilir: bütün öteki şeyleri anlayabilmesinin temeli de budur. Böyle olunca → varlıkbilim bütün öteki bilimlerin dayanağıdır;

Heidegger ağırlık özeği ahlak felsefesi ve → insanbilim ile ilgili sorunlar olan her varoluşçu felsefenin karşısına bilinçli olarak bir varoluşçu varlıkbilim koymak ister; böylece varlığı varoluşta arayarak felsefenin temel sorunu olan varlık felsefesine dönmüş olur. Varlığın (Sein) araştırılması gereken yer varoluştur (Existenz). İnsanın özü varoluşunda olduğuna göre, varoluştan kalkarak varlık sorusu yeniden düzenlenmelidir. Ancak Heidegger bir varlıkbilim değil de, yalnızca ilerideki evrensel varlıkbilime olanak sağlayacak bir hazırlık olmak üzere bir "temel varlıkbilim" (Fundamentalontologie) kurmak ister. Varoluş (Existenz) de Heidegger'e göre: İnsanın varlık sorusunu sormakla doğrudan doğruya bir bağlantı kurduğu kendi varlığıdır. Buna karşılık Jaspers, her varlıkbilimde, varoluşsal olanın bir katılaşması ve yozlaşması tehlikesini görür; onun yöntemi varoluşu açma, aydınlığa çıkarma (→ varoluş aydınlanması) yöntemidir; ama, kendi felsefesinin salt bir varoluş felsefesi olduğunu ileri sürmekle birlikte, kendisi de bilincin ötesine geçen (transsendens) bir fizikötesine yönelişiyle varoluş felsefesinin dışına çıkar.

varoluşsal [Alm. *existenziell*] [Fr. *existentiel*] [İng. *existential*]: Varoluşa ilişkin. Varoluş felsefesinin kavramı olarak; yalnız var olmayla açığa çıkarılan, yalnız var olmada kavranan ve yaşanılan; insanın kendi varoluşunu kavramasına ilişkin (anlayış).

varoluşsal çözümleme [Alm. *existenziale Analytik*]: İnsanın, kendi varoluşunu kurmasına bakarak yorumlanması. İnsan varoluşunu kavrama ile ilgili çözümleme.

varoluşsal düşünme [Alm. *existenzielles Denken*]: Düşünen özneye ve onun varoluşuna kayıtsız kalan her türlü düşünmenin karşıtı olarak, kendi varoluşuyle ilgi içinde olan, ona içten bağlı olan düşünme.

varoluşsallık [Alm. *Existenzialität*]: Heidegger'in kavramı: Varoluşun varlığı (var olması), insan varoluşunu kuran ve belirleyen temel yapıların bağlamı.

varoluşsal yargı [Alm. *Existenzialurteil*]: Bir şeye yalnızca varoluş yükleyen yargı: "S var oluşdadır." (S ist existent). Yalın bir formül kullanıldığında: "S vardır." (S ist), burada "dır" hem koşaçtır, hem de varoluşu öne sürer.

varsayım [Alm. *Hypothese*] [Fr. *hypothése*] [İng. *hypothesis*] [Lat. *Suppositio* ile eşanlamlı] [Yun. *hypothesis=alta* konan, temel, ilke, öndayanak, koşul, varsayım<*hypo* = alt, altta; *thesis* = koyum)] [es. t. *faraziye*]: 1- (Matematikte ve mantıksal çıkarımlarda) Mantıksal so-

nuçlar çıkarmak üzere öndayanak olarak öne sürülen önerme ya da önermeler birliği. 2- (Deneysel bilimlerde) Belli bilgilere olanak sağlamak, bağlantıları anlaşılır kılmak, olayları açıklamak üzere geçici olarak konmuş bilimsel öneri; olayları geçici bir açıklama biçimi; ama ancak deneyle yöntemli bir biçimde denetlendikten sonra geçerliliği kabul edilebilir. 3- Düşünmenin temellendirilmesi olarak varsayım: düşünmenin, her hangi bir konuda ileri sürdüğü bir savı tanıtlamak üzere koyduğu öndayanak. (Bu anlamda Yeni Kantçılardan Cohen ve Natorp'ta düşünmenin temel ilkesi, temel yöntemidir.)

veda (*Sanskritçe:* bilme): Eski Hint kültürünün kutsal yazıları; dinsel metinler ve bunlarla ilgili açıklamalar.

vicdan bkz. **törel bilinç.**

vitalizm bkz. **dirimselcilik.**

Viyana çevresi bkz. **yeni olguculuk.**

Y

yaderklik [Alm. *Heteronomie*] [Fr. *hétéronomie*] [İng. *heteronomy*] [Yun. *heteros* = başkası, *nomos* = yasa] [es. t. *iğtiyar*]: Kendisinin dışında, başkasının koyduğu yasaya bağlı olma. Karşıtı. bkz. **özerklik.**

yadsıma [Alm. *Negation*] [Fr. *négation*] [İng. *negation*] [Yun. *apophasis*] [Lat. *negatio*] [es. t. *nefiy*]: Öne sürülen bir savı tanımama.

yalın (önerme) [Alm. *assertorisch*] [Fr. *assertorique*] [İng. *assertoric*] [Lat. *asserere* den = sağlamlaştırmak, güven vermek] [es. t. *vakiiye*]: Yalın olarak gerçeği dile getiren, doğru olan ama zorunlu olmayan (önerme). (Formülü: S P dir; S P değildir.)

yanılma [Alm. *Irrtum*] [Fr. *erreur*] [İng., Lat. *error*] [es. t. *hata*]: Yanlış olanı doğru olarak kabul etme ya da tersi.

yanılmalı tasım [Alm. *Fehlschluss, Paralogismus*] [Fr. *paralogisme*] [İng. *paralogism*] [Yun. *paralogismos*] [es. t. *kıyas-ı fasit*]: Yanılmaya dayanan tasım. // Kasıtlı olarak yapılan → yanıltmacadan ayrılır. Yanlışlık, tasımın kendisinde olabilir; ya da öncüllerin yanlışlığından gelebilir.

yanılsama [Alm. *Illusion, Täuschung*] [Fr., İng. *illusion*] [Lat. *illusio* = yanılma aldanma, kuruntu] [es. t. *vehim*]: 1- Duyu yanılması, yanlış algılama. (Sanrı = hallucination'dan ayrılığı; algılanan şeyin gerçekten var olmasıdır.) 2- Yanlış tasarım ve umut; kuruntu. 3- Bize gerçek dünyayı bir süre için de olsa unutturan, sanat yoluyla yaratılmış görüntü. (K. Lange sanatın kökenini insanın yanılsamaya duyduğu gereksinme ile açıklamaya çalışır. "Das Wesen der Kunst", 1911).

yanıltmaca [Alm. *Trugschluss, Fangschluss*] [Fr. *sophisme*] [İng. *sophism, fallacy*] [Yun. *sophisma*] [Lat. *fallacia*] [es. t. *safsata*]: Doğru gibi

görünen, gerçekte ise başkasını aldatmak ya da kıstırmak için bile bile doğru olmayarak yapılan çıkarım.

yanlış [Alm. *falsch*] [Fr. *faux*] [İng. *wrong*] [Lat. *falsus*] [es. t. *hatalı*]: 1- Doğru olmayan, biçimsel düşünme yasalarına uymayan. 2- Düşünülen şeyle uyuşmayan. Karşıtı bkz. **doğru** 1, 2.

yapıntı [Alm. *Fiktion*] [Fr., İng. *fiction*] [Lat. *fictio*] [es. t. *tasni*]: 1- (Genel anlamda) Kuruntu; uyduruk; uydurma. Gerçekle çeliştiğini, gerçekliğe uymadığını bile bile, tasarlanan şey. 2- (Bilgi kuramında ve varlıkbilimde) Gerçeğe uymayan, ancak belirli bir kuramsal ya da kılgılı amaç için kullanılması sakıncasız olan tasarım. // Dil bakımından yapıntı ''sanki'' biçiminde dile gelir. Yapıntıyı varsayımdan ayıran, varsayımın doğru olma ya da doğru olmama sorununu açık bırakmasına karşılık —varsayımda her ikisi de olabilir— yapıntının doğru olmamasının bilerek kabul edilmesidir. 3- Gerçeğe uymadığını bile bile mantık ya da sanat açısından kurulan yapı.

yapıntıcılık [Alm. *Fiktionalismus*]: Duyumlar yoluyla gösterilmeyen ve gösterilemeyen her şeyin birer yapıntı olduğunu; ancak bu yapıntıların, gerçek olmasalar da düşünme ve yaşamada gerekli olduğunu öne süren, Vaihinger'in geliştirdiği felsefe görüşü.

yapısalcılık [Alm. *Strukturalismus*] [Fr. *structuralisme*] [İng. *structuralism*] [Lat. *structura* = yapı]: Son yıllarda özellikle Fransa'da gelişen, temel bir gerçeklik olarak yapıya dayanan, yapı üzerine kurulan bilim kuramı. Yapı, öğeleri birbirine ve kendisine bağlı olan, ama öğelerinin toplamından daha fazla bir şey oluşturan bir bütündür. Çıkış noktasını dilbilimden alan yapısalcılık, bu etki ile, insanbilimlerinin yöntemi olmuştur; gerçekliğin yapısını kavramada dili örnek alır, dil örneği insan davranışlarının tüm alanına, özellikle de toplumsal olaylara, belli bir yönteme uyularak, uygulanır. Yapısalcı yöntem ele aldığı konuyu, bütünleştiği yapı içine koyarak, sonra da daha geniş kapsamlı yapılar içine koyarak aydınlatmaya çalışır. Bugüne dek bir yapısalcı felsefe olmamıştır, ama yapısalcılığa yönelmiş toplumbilim, ruhbilim, insanbilim araştırmaları vardır. Yapısalcılığın başlıca temsilcileri: Dilbilimde: Saussure, Jakobson; budunbilimde: Lévi-Strauss; ruhsal çözümlemede: J. Lacan; felsefede: M. Foucault,;Marksçı kuramda: L. Althusser'dir.

Yapısalcılık, yapıya (bütüne) yöneliş olarak ilkin 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında Ehrenfels, Wertheimer, Köhler ve Koffka'nın

geliştirdikleri biçim-kuramı (Gestalttheorie)nda kendini gösterir. Biçim (Gestalt) görüde verilmiş olan bütün demektir; örneğin algı bir bütündür, bir bütünselliktir; öğelere ayrılmış olan algı birliği öğelerin toplamından daha fazla bir şeydir, bundan dolayı özel bir bütünsellik niteliği vardır, örneğin bir melodi, notaların toplamından daha fazla bir şeydir ve kendine özgü bir bütün oluşturur.

yaradancılık [Alm. *Deismus*] [Fr. *déisme*] [İng. *deism*] [Lat. *deus* = Tanrı]: Tanrı'ya inanmakla birlikte, belli bir dinin dogmalarını ve ilkelerini benimsemeyen; Tanrının evreni yarattıktan sonra onu, kendi yasasına göre işlemek üzere kendi başına bıraktığını öne süren öğreti. // Yaradancılık XVI. yüzyılda → Tanrıtanımazlığın karşıtı olarak ortaya çıkmıştır. Sonradan, Aydınlanma döneminde kilise öğretisini eleştirerek us dinini savunanların öğretisi olmuştur. Belli başlı savunucuları: Jean Bodin, Herbert of Cherbury, John Toland, Shaftesbury, Voltaire, J.J. Rousseau.

yararcılık [Alm. *Utilitarismus*] [Fr. *utilitarisme*] [İng. *utilitarism*] [Lat. *utilis* = fayda, yarar] [es. t. *nefiye*]: 1- Yararın yaşam ilkesi yapılması. 2- Ahlaksal eylem ve davranışlarda yararın ilke yapılması: Yararlı olan iyidir: a. tek kişinin, ya da b. toplumun yararı göz önünde bulundurulur. 3- Özellikle Bentham ve J.S. Mill'in ahlak ve siyasa öğretisi, temel ilkesi: "Olabildiğince çok sayıda insanın olabildiğince çok mutluluğu."

yargı [Alm. *Urteil*] [Fr. *jugement*] [İng. *judgement*] [Yun. *apophasis*] [Lat. *iudicium*] [es. t. *hüküm*]: Bir şeyin ya da iki şey arasındaki bağıntının gerçekliğini evetleyen ya da değilleyen düşünsel edim; dilde anlatımı → önermedir. Temel formülü: S P dir. Yargının yapısı: Yargıda (önermede) a. kendisi için bir şey söylenen = konu (subjectum). b. bu konu üzerine söylenen = yüklem (praedikatum), bu konu ile yüklemi birbirine bağlayan = koşaç (copula) vardır. Yargı biçimleri (Aristoteles'ten gelen gelenekle, Ortaçağda ve sonra yeniden Kant'ta) dört öbekte toplanır: a. Niceliğine göre: Tümel, tikel, tekil yargılar. b. Niteliğine göre: Evetleyici ya da olumlu yargılar, değilleyici ya da olumsuz yargılar, sınırlayıcı yargılar. c. Bağıntılarına göre: Koşulsuz (kategorik), koşullu (hipotetik), ayrıklı (disjunktif) yargılar; d. Kipliğine göre: sorunsal (problematik) yargılar, gerçeklik yargıları ya da yalın yargılar (assertorik), zorunlu (apodiktik) yargılar. Kant yargıları bir de çözümleyici ve bireşimsel olarak ayırmıştır: a. Çözümleyici (analitik) ya da açıklayıcı yargılar: yüklemi konuda zaten verilmiş olan yargılar. (Ör. "Bütün cisimler yer kaplar.") b. Bireşimli (sente-

tik) ya da genişletici yargılar: konuya konuda düşünülmemiş olan başka bir yüklem veren, konunun dışına çıkıp onu başka kavramlarla birleştiren, aralarında bağ kuran yargılar. (Ör. "Cisimler ağırdır.")

yargısızlık [Yun. *epokhé, ep-ékhein* = durmak, kendinde kalmak]: 1- (Genellikle) Yargı vermeme tutumu. 2- (Kuşkucularda) Kesin hiç bir şey bilinemeyeceği için genellikle bilgiden vazgeçme ilkesi. 3- (Günümüz görüngübilimde) Bakışı salt olarak öze çevirebilmek için gerçeklik üzerine yargı vermeme.

yasa [Alm. *Gesetz*] [Fr. *loi*] [İng. *law*] [Yun. *nomos*] [Lat. *lex*] [es. t. *kanun*] 1- Olaylar arasında düzenli bir bağıntıyı saptayan ve bir şeyin zorunlu olduğunu dile getiren genel önerme. Olayların gidişinde olağandışına yer vermeyen, değişmezlik ve zorunluluk gösteren kural (doğa yasası). 2- Değişmezlik ve zorunluluk niteliği taşımayan, ancak bir yükümlülüğü içeren, özgür bir istence dayalı kural (gereklilik yasası). // Bu tür yasa: a- Hukukta: Toplumda bireyler arası ilişkileri düzenlemek amacıyla devletçe konmuş yönerge ve kurallar. b- Ahlakta: Törelerle ilgili davranışları düzenleyici buyruklar ve yönergeler; bir davranışın nasıl olması gerektiğini, ne yapmak gerektiğini gösteren kurallar. 3- Düşüncenin mantıksal bir değeri olması için uyulması zorunlu olan temel → belitler; mantık kuralları (düşünme yasaları).

yaşam [Alm. *Leben*] [Fr. *vie*] [İng. *life*] [Yun. *bios*] [Lat. *vita*] [es. t. *hayat*]: Cansız özdekten de, tinsel varlıktan da ayrı olarak canlıların (organizmaların) varlık biçimi ve varlık alanı; canlıların temel özelliği. Belirtileri: kendi kendine devinim, beslenme, çoğalma, üreme, etki ve tepki gösterme. Ancak, canlı ile cansız arasındaki kesin sınırı göstermek için henüz bilimsel araçlar tam yeterli değil. Örneğin, virüslerin en aşağı basamaktaki canlı varlıklar mı, yoksa kimyasal bir özdek mi olduğu henüz araştırma konusu; günümüzde canlı sorunu Aristoteles'in entelekheia kavramı ile ya da dirimsel etken (dirimselcilik) aracılığı ile çözülmeye uğraşılıyor. 2- Ölümün karşıtı: Varlıkların doğuşlarından ölümlerine dek uzanan her türden (özellikle beslenme, çoğalma) olayların bütünü. 3- (Fizikötesi bir ilke olarak:) a. Tini, düşünceyi de içine alan tümüyle doğal varlıklar. b. Doğa ve tin ilkesi olarak, her ikisinin kökü. c. Doğaya da egemen olan tinsel güç ya da doğayı da yaratan Tanrısal güç olarak evrensel dirimlilik ilkesi. 4- Özel olarak insan yaşayışı için de kullanılan terim: a. Belli bir zaman sınırı içinde yaşanmış olan bedensel, ruhsal, tinsel olayların birliği. b. Biçim kazanmış yaşantıların tümü. c. Değerleri gerçekleş-

tiren, insanın varoluşuna anlam veren ilke. d. Insanın tinsel, tarihsel eylemlerinin tümü (Dilthey'de).

yaşama atılımı [Fr. *élan vital*] [es. t. *hayat hamlesi*]: (Bergson'da) Yaşamı ileri götüren iç güç; yaşamın her türlü yaratıcı gelişmesinde kendini belirten, yaratmadan yaratmaya sıçramayı sağlayan güç, evrenin ana, temel gücü. // Bergson bu terimi "Yaratıcı Evrim" adlı yapıtında kullanmıştır.

yaşama felsefesi [Alm. *Lebensphilosophie*] [Fr. *philosophie de la vie*] [İng. *philosophy of life*] [es. t. *hayat felsefesi*]: → Usçuluğun ve → olguculuğun usa üstünlük veren doğrultularına karşılık, doğal verilmişliği ve tarihselliği içinde somut yaşamın araştırılmasına ağırlık veren, insan yaşamının anlamı, değeri, ereği ve doğru yaşama biçimi üzerine öğretiler. "Düşünüyorum."un yerini "Yaşıyorum." "genel olarak bilinç"in yerini "gerçek bilinç" alıyor bu öğretilerde. Yaşama felsefesi şu biçimlerde karşımıza çıkar: 1- Dirimbilimsel yaşamayı değerli sayan ve tini, düşünceyi ruhun karşıtı bir şey olarak değerden düşüren doğalcı yaşama felsefesi (Darwin, Haeckel ve Nietzsche). 2- Tinsel yaşamayı her şeyin üstünde bir güç diye tanıyan idealist yaşama felsefesi (Dilthey, Bergson, Croce, Ortega y Gasset).

yaşama gücü [Alm. *Lebenskraft*] [Fr. *force vitale*] [es. t. *kuvve-i hayatiye*]: 1- Dirimselci öğretilerce yaşamı sürdürmenin en temelli nedeni olarak kabul edilen ilke (Driesch'de entelekheia). 2- Canlılık.

yaşantı [Alm. *Erlebnis*] [Fr. *expérience vécue*] [İng. *experience*]: 1- Kişiliği zenginleştirdiği kabul edilen, bir anlamı olan bütün yaşanmış deneyler. 2- Kendileri aracılığıyla ben'in bir şeyin bilincine vardığı bütün ruhsal olaylar. 3- Bir kezlik olan, bir daha yinelenemeyen ruh olayları. Felsefede: 1- (Geniş anlamında) a. Doğrudan doğruya olan bilinç içeriği, b. Bilinç olayı, bilinç edimi (Husserl'in yönelmişlik yaşantısı - "intentioneles Erlebnis"). c. Bir şeye yönelmiş duygu. 2- Soyut düşünce ve kurama karşı, ben'in dünya ile doğrudan doğruya karşılaşması; gerçeklikle dolaysız bağlantı kurması.

yazgıcılık [Alm. *Fatalismus*] [Fr. *fatalisme*] [İng. *fatalism*] [es. t. *cebriye*]: Her şeyin alınyazısına göre önceden belirlenmiş olduğuna, insanın bu önceden belirlenmiş olan alınyazısını değiştiremeyeceğine inanan dünya görüşü.

yeni dirimselcilik [Alm. *Neuvitalismus*] [Fr. *néo-vitalisme*] [İng. *neovitalism*]: Dirimselciliğin modern biçimi. 19. yüzyılın sonunda doğa

bilimleri araştırmalarına dayanarak dirimselciliğin yenilenmesi: Nedensellik ilkesinin ve doğa bilimlerindeki yasa ilkesinin tanınması yanında yaşamın mekaniküstü olan kendine özgü bir yasallığı da bulunduğunu kabul eden görüşler. Temsilcileri: Uexküll, Reinke, Driesch.

yeni gerçekçilik [Alm. *Neurealismus*] [Fr. *néo-réalisme*] [İng. *new realism*]: Çağımızda Cambridge'de doğan İngiliz felsefe akımı; kurucusu: G. E. Moore. // Yeni gerçekçilik her şeyi tinle açıklayan idealist fizikötesinin geniş etkisine karşı yeniden bir tepki ile başlamış, özellikle Yeni Hegelcilikle, savaşmıştır. Doğayı temel olarak gören yeni gerçekçiler, felsefe sorunlarını doğa bilimlerinin yöntemi olan çözümleme ile incelemek isterler. Felsefe dizgeleri bir yana bırakılır; mantık, bilgi öğretisi, dirimbilim ve fizik, felsefenin başlıca konuları olur. Temsilcileri: G.E. Moore, B. Russell, Whitehead, S. Alexander, Broad, C. L. Morgan. Yeni olguculuğa yakın olan bir başka yeni gerçekçiler öbeğinin önderliğini de A. J. Ayer yürütüyor.

yeni Hegelcilik [Alm. *Neuhegelianismus*] [Fr. *néo-hégélianisme*] [İng. *Neo-Hegelianism*]: 20 yüzyılda Hegel felsefesini yeniden canlandıran, Hegel'in eytişimsel yöntemine ve fizikötesine dayanarak kültür ve tarih felsefesine yeni bir yön vermeye ve doğa bilimleri karşısında yeniden tinsel bilimleri güçlendirmeye çalışan akım. // Özellikle Almanya'da, ayrıca Fransa, İtalya, İngiltere, Rusya, İskandiynavya ve Amerika'da gelişmiş bir akımdır. Temsilcileri: Freyer, Glockner, Litt, Bosanquet, Bradley, Croce, Gentile vb.

yeni idealizm [Alm. *Neuidealismus*] [Fr. *néo-idéalisme*] [İng. *neo-idealism*]: 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra özdekçilik, olguculuk ve doğalcılığın egemenliği karşısında → idealizmi yeniden canlandırmaya çalışan akımlar. Bu adı ilkin İtalya'da → yeni Hegelciler (Croce, Gentile) kullanmışlardır. Başlıca temsilcileri: Lotze, Eucken, Dilthey, yeni Kantçılar ve yeni Hegelciler.

yeni Kantçılık [Alm. *Neukantianismus*] [Fr. *néo-kantisme*] [İng. *Neo-Kantianism*]: 19. yüzyılda felsefeyi çöküşten kurtarmak üzere özellikle bilgi eleştirisi ve bilgi kuramı açısından Kant'a yönelen çalışmalar; en yüksek noktasına 20. yüzyılda erişir. // Çeşitli yeni Kantçı okullar: Marburg Okulu (Cohen, Natorp, Cassirer), Güney-Batı-Almanya Okulu (Windelband, Rickert, Lask); ayrıca: Alois Riehl, H. Vaihinger ve Fransa'da: Renouvier.

yeni olguculuk [Alm. *Neupositivismus*] [Fr. *néo-positivisme*] [İng. *neopositivism*]: 20. yüzyılda Avusturya'da M. Schlick'in öğrencilerinin kurduğu "Viyana Okulu" "Viyana çevresi" (Wiener Kreis)nde doğmuş olan felsefe akımı. "Mantıksal olguculuk" olarak da adlandırılır. (Kısa sürede Avrupa ve Amerika'ya yayılmış ve gelişmiştir.) Lojistiğin matematiksel düşünme yöntemleriyle felsefeye güvenilir yeni bir temel sağlama çabasındadır. Başlıca temsilcileri: Schlick, Carnap, Wittgenstein, Reichenbach.

yeni Platonculuk [Alm. *Neuplatonismus*] [Fr. *néo-platonisme*] [İng. *Neo-Platonism*] [es. t. *nev Eflatuniye*]: Platon'dan başka Aristoteles'e, Stoacılara, Ptigorasçılara da dayanan ayrıca doğu dinlerinden ve Hıristiyanlıktan da etkilenmiş olan, bütün bunları kendi içinde karıştırıp eriten felsefe okulu. // I.S. 2-6. yüzyıllar arasında türlü biçimlerde ortaya çıkmıştır. Kurucusu Ammonias Sakkas sayılır, bu okulun dizgesel temellendirilişini onun öğrencisi Plotinos yapmıştır.

yeter neden ilkesi [Fr. *raiosn suffisant*] [Lat. *principium rationis sufficientis*] [es. t. *sebeb-i kâfi*]: Leibniz'in, düşünmenin ana ilkesi olarak çelişmezlik ilkesinin yanına koyduğu ilke. En genel biçimi: Her şeyin yeter bir nedeni vardır. Mantık ilkesi olarak: Her yargının, doğru olması için, yeter bir nedene gereksinmesi vardır.

yeti [Alm. *Vermögen*] [Fr. *faculté*] [İng. *faculty*] [Lat. *facultas*] [es. t. *meleke*]: İnsanda bulunan bir şeyi yapabilme gücü (bilgi yetisi, isteme yetisi, düşünme yetisi).

yığın [Alm. *Masse*] [Fr. *masse*] [İng. *mass*] [Lat. *massa*] [es. t. *kütle*]: Toplumsal ruhbilim kavramı olarak: 1- Kendi içinde ayrımlaşmamış, ya gelip geçici duygulanımlarla (aynı türden itki, duygu ve heyecanlar yoluyla), ya da bir dış gücün etkisiyle bir bütün oluşturan insan kalabalığı, 2- Yalnızca dıştan bir örgütlenme ile bir araya gelmiş, kişiliklerinden sıyrılmış insanlar topluluğu.

yorum [Alm. *Interpretation*] [Fr. *interprétation*] [İng. *interpretation*] [Lat. *interpretare* = yorumlamak] [es. t. *tefsir*]: Bir metnin anlamı üzerine yapılan açıklama. bkz. **yorumsama.**

yorumsama [Alm. *Hermeneutik*] [Fr. *herméneutique*] [İng. *hermeneutics*] [Yun. *hermeneutike<hermeneuein* = yorumlamak, *tekhne* = sanat]: 1- Açıklama, yorumlama sanatı. 2- Bir metni anlamaya yö-

nelen, metin yorumlamasını konu olarak alan öğreti. 3- Yorumlayıcı bilimler olarak tarihsel-tinsel bilimlerin yöntem öğretisi. 4- Günümüzde bir felsefe kavramı olarak: a. İnsanın tarihselliği içinde felsefe açısından kendini anlaması. (Anlama yöntemi. Dilthey) b. İnsanın, varoluşuna yönelerek felsefe yoluyla açıklanması ve yorumlanması yöntemi. (Ör. Heidegger'in varoluş felsefesinde.)

yönelim [Alm. *Intention*] [Fr., İng. *intention*] [Lat. *intentio*]: Bir şeye yönelme; bir şeyi erek edinme. Skolastik felsefede: Düşünmenin bir bilgi konusuna yönelmesi. (Yönelinen konunun gerçekte var olması gerekmez; tasarlanan bir şeye de yönelinebilir.) Brentano ile bu kavram yeniden felsefe alanına çıkmıştır; Bilinç olayının özü bu yönelimdedir. Bilinç olayları hep "bir şey üzerinde bilinç'tirler; "bir şeyi" görmeden "göremem", "bir şeyi" düşünmeden, "düşünemem"; her bilinç her zaman bir "konu (nesne) bilinci"dir.

yönelimsel [Alm. *intentional*]: Görüngübilimde kullanılan terim. // a. Bir şeye yönelmiş olan, örneğin: yönelimsel edimler (intentionale Akte) b. Yönelinen (intendiert), örneğin: yönelimsel nesne (intentionaler Gegenstand), düşünülmüş olan nesne. c. Yönelimsel birlik: Yönelimsel edimlerin çokluğuna karşı bir anlamın özdeş içeriği. Husserl sözcüklerin anlamını açıklamasında üçlü bir anlam çözümlemesi yapar: a. Yönelinen anlam (intendierender Sinn = Bedeutungsintention). b. Doldurulan, gerçekleştirilen anlam (Erfüllende Sinn = Erfüllungsintention). c. Yönelimsel anlam (intentionale Sinn): anlama yönelimle, gerçekleştirilen yönelimin örtüşmesi. Örneğin, pencerenin önünde oturan biri bana "Arkadaşın Ahmet geçiyor." dese, benim düşüncem belli bir yöne çevrilecek ve bende bir tasarım belirecek; ancak bu tasarım, caddeyi görmediğim için, bir görü ile doldurulmamıştır. a. Bu yönelinen anlam henüz "boş bir yönelim"dir, b. Caddeye bakar "Ahmed"i görürüm, boş yönelim bir görü ile doldurulmuş olur. c. Yönelimsel anlam, bu anlama yönelimle doldurulmuş olan yönelimi (Ahmed'i tasarlamamla, Ahmed'i görmemi) ikisinin kastettiği konuda (nesnede) örtüştürür. Bilgi de ancak boş yönelimin görü ile doldurulmasında ve bunların örtüşmesinde ortaya çıkar. bkz. **apaçıklık.**

yönelmişlik [Alm. *Intentionalität*] [Fr. *intentionalité*]: Bilincin bir konuya yönelişini, bir şeyle ilişki kurmasını dile getiren görüngübilim terimi. // Brentano'nun skolastik felsefeden alıp kullandığı bu terimi sonradan Husserl geliştirmiştir. "Duyuyorum.", "Düşünüyorum.", "Sevi-

yorum.'' gibi bilinç edimlerini dile getiren sözlerin bir anlam kazanması için bu yaşantıların bir şeye bağlanması, bir şeyle ilişki kurması gerekir: ''Bir şeyi seviyorum.'', ''Bir şeyi düşünüyorum.'' vb. Burada önemli olan, bilinç edimi ile bilinç konusu arasındaki ilişkidir. Fizik alanda bir yönelmişlik yoktur; bir kaya parçası bir şeyle bağlantı kurmadan kendi içinde varlığını sürdürür. → yönelimsel yaşantılar ise ruhsal olaylardır, bilinç olaylarıdır.

yöntem [Alm. *Methode*] [Fr. *méthode*] [İng. *method*] [Lat. *methodus*] [Yun. *methodos*] [es. t. *usul*]: Bir ereğe erişmek için izlenen, tutulan yol. Bilimlerde belli bir sonuca erişmek üzere bir plana göre gidilen yol. (Ör. tümdengelimli, tümevarımlı yöntemler.)

yöntembilim [Alm. *Methodologie, Methodenlehre*] [Fr. *méthodologie*] [İng. *methodology*] [es. t. *usuliyat*]: Özellikle felsefe ve bilim alanında yöntem araştırmak ve yeni yöntemler yaratmak üzere ilkeler geliştiren bilim. // Bilim olarak, ancak yeniçağda ortaya çıkmıştır.

yüce [Alm. *erhaben*] [Fr., İng. *sublime*] [Lat. *sublimis*] [es. t. *ulvi*]: Genellikle insanca ölçüleri aşan, bundan dolayı çok büyük olan. Sanat, ahlak, din, düşünce alanında üstün bulunan, kendisinde üstünlük görülen şey. // Kant'ın estetiğinin iki ana kavramından biri: Kant güzelin yanına yüceyi de temel bir estetik kavram olarak koyar. Ancak, ona göre her türlü ölçünün dışına çıkan, ezici büyüklükte olan şey duyuları aşar. Bu da yüceyi duyular ile kavranan dünyanın üstüne yükseltip onu ahlak alanına kaydırır.

yüklem [Alm. *Prädikat*] [Fr. *prédicat*] [İng. *predicate*] [Lat. *praedicatum*] [Yun. *kategorema*] [es. t. *mahmul*]: Bir önerme ya da yargıda özne üzerine söylenen, onu evetleyen ya da değilleyen; özneye yüklenen şey. Mantıkta formülü P ile gösterilir.

Z

zaman [Alm. *Zeit*] [Fr. *temps*] [İng. *time*] [Lat. *tempus*] [Yun. *khronos*]: Felsefe kavramı olarak: oluş, gelip geçiş, değişme ve süreklilik biçimi; dönüşü olmayan bir doğrultuda birbiri ardından gitme. // Zaman, sürüp giden doğru bir çizgi olarak düşünülebilir; geriye doğru sonsuza değin uzanır (geçmiş), aynı zamanda ileriye doğru (geleceğe) akıp gider. Nesnel (objektif) zaman: Ölçülebilen zaman, ama kendi içinde değil, cisimlerin devinimiyle ölçülebilir. Uzaydaki devinimlerin sıralanması, zamanın da zaman kesimlerine bölünmesini sağlar. Modern fizik nesnel zamanın olmadığını ileri sürer. bkz. **görelilik kuramı.** Öznel zaman: Zaman bilincine dayanır, yaşantılara bağlıdır; nesnel olarak ölçülemez; duruma göre, yaşanılan zaman kısa ya da uzun görünebilir.

zekâ bkz. **anlak.**

zincirleme tasım [Alm. *Kettenschluss*] [Fr. *sorite*] [İng., Yun. *sorites*] [es. t. *kıyas-ı müselsel*]: Her birinin sonucu sonrakinin öncülü olan tasımlar zinciri. Birinci önermenin yüklemi sonra gelenin öznesi olan ve böylece, birincinin öznesi ile sonuncunun yükleminin birleştiği sonuca değin sürüp giden çıkarımlar (tasımlar) zinciri. Ör. "Her A, B dir; Her B, C dir; Her C, D dir; Her D, E dir. Öyleyse Her A, E dir."

zorunlu (önerme) [Alm. *apodiktisch*] [Fr. *apodictique*] [İng. *apodictic*] [Yun. *apodeiktikos*] [es. t. *zaruriye-i mutlaka*]: Zorunluluğu dile getiren (önerme) → Yalın ve → belkili önermelerin karşısında yer alır. Ör. "Üçgen zorunlu olarak üç köşelidir." Formülü: "S zorunlu olarak P dir." // Bu terim Kant'ın, yargının modalitelerini üçe bölmesiyle yaygınlık kazanmıştır.

zorunlu koşul [Lat. *conditio sine qua non* = onsuz olunamayan koşul]: Bırakılamayan, vazgeçilemeyen koşul. Formülü: A olmazsa B de olmaz.

zorunluluk [Alm. *Notwendigkeit*] [Fr. *nécessité*] [İng. *necessity*] [Lat. *necessitas*] [es. t. *zaruret*]: Olduğundan başka olamama durumu. 1- Mantıksal-matematiksel zorunluluk: Kavramların ve önermelerin mantıksal bağlantısında ve çıkarımlarında bulunur; düşünce bakımından zorunlu doğrular → çelişmezlik ilkesine dayanan doğrulardır; çelişiği düşünülemeyen doğrulardır; bu anlamda zorunlu, çelişmeye düşmeden başka türlü düşünülemez olan şey. 2- Fiziksel zorunluluk: Neden-etki bağlantısındaki zorunluluk (doğa yasaları). 3- Ahlaksal zorunluluk = Bir toplumda yürürlükte olan ahlak yasalarına uyma zorunluluğu. Burada doğal bir zorunluluk değil, gereklilik söz konusu olduğundan ahlaksal zorunluluk yükümlülük biçiminde kendini gösterir.

KAYNAKÇA

APEL-LUDZ: Philosophisches Wörterbuch von Dr. Max Apel, Fünfte, völlig neuberarteitete Auflage von Dr. Peter Ludz, Berlin 1958, Gruyter.

BRUGGER, WALTER: *Philosophisches Wörterbuch,* 13. überarbeitete und erweiterte Auflage, Freiburg 1967, Herder.

EİSLER, RUDOLF: *Wörterbuch der philosophischen Begriffe,* 3 B de., 4. völlig neubearbeitete Auflage Berlin 1927-1930.

FOULQUİE PAUL-SAİNT-JEAN, RAYMOND: *Dictionnaire de la langue philosophique,* 2 Ed. revue et augmentée, Paris 1969, Presses Universitaires de France.

HOFFMEİSTER, JOHANNES (HERAUSGEBER): *Wörterbuch der philosophischen Begriffe,* 2. Aufl., Hamburg 1955, Felix Meiner.

LALANDE, ANDRE: *Vocabulaire technique et critique de la philosophie,* 9. Ed. Paris 1962, Presses Universitaires de France.

METZKE, ERWİN: *Handlexikon der Philosophie,* 2. Aufl., Heidelberg 1949, F.H. Kerle.

NEUHAEUSLER, ANTON: *Grundbegriffe der philosophischen Sprache,* München 1963.

RUNES, DAGOBERT D: *Dictionary of Philosophy* (Ancient-Medieval-Modern), reprinted 1956, U.S.A., Littlefild, Adams.

SCHMİDT-SCHİSCHKOFF: *Philosophisches Wörterbuch,* begründet von Heinric Schmidt, 18. Aufl., neu bearbeitet von Professor Dr. Georgi Schischkoff, Stuttgart 1969, Alfred Kröner.

ASTER, ERNST VON: *Bilgi Teorisi ve Mantık* (çev. M. Gökberk), 2. baskı, İst. 1972, Ed. F. Y.

BATUHAN-GRÜNBERG: *Modern Mantık,* 2. baskı, İst. 1971, M.E.B.

BREHİER, EMİLE: *Histoire de lo Philosophie* I-II, Paris 1950-57, Presses Universitaires de France.

EUCKEN, RUDOLF: *Geschichte der philosophischen Terminologie, Hildesheim* 1964, Olms.

GÖKBERK, MACİT: *Felsefe Tarihi,* Genişletilmiş 2. basım, Ankara 1967, Bilgi Yay.

REİCHENBACH, HANS: *Lojistik* (çev. H. Vehbi Eralp), İst. 1939, Ed., F. Yay.

UEBERWEG-HEİNZE: *Grundriss der Geschichte der Philosophie* B de. I-V, 14, Aufl., Basel-Stuttgart 1958.

UYGUR, NERMİ: *Edmund Husserl'de Boşkosının Ben'i Problemi,* 2. baskı, İst. 1972, Ed. F. Yay.

DİZİN

ALMANCA DİZİN

A

Abhängigkeit bağımlılık
absolut saltık
Absolutismus saltıkçılık
abstrakt soyut
Abstraktion soyutlama
absurd saçma
Achtung saygı
adäquat upuygun
Affekt duygulanım
Affektion duygulanım
affirmativ evetleyici
Agens etmen
Agnosie bilisizlik
Agnostizismus bilinemezcilik
Ahnlichkeit benzerlik
Ahnung sezgi
Akademie akademi
Akt edim
Aktion eylem
aktiv etkin
Aktivismus eylemcilik
Aktivität etkinlik
Aktualisierung edimselleştirme
Aktualismus etkincilik
aktuell edimsel, güncel
akzidentell ilineksel
Akzidenz ilinek
allgemein genel
Alternative seçenek
Altruismus özgecilik
analog benzeşen
Analogie benzeşim
Analyse çözümleme
Analytik analitik
analytische Methode çözümleyici yöntem
analytische Philosophie çözümleyici felsefe.
analytisches Urteil çözümleyici yargı
Anamnesis anımsama
angeboren doğuştan
angeborene Ideen doğuştan ideler
Angst içdaralması
Animismus canlıcılık
Anschauung görü, sezgi
an sich kendinde
Antecedent öncel
Anthropologie insanbilim
Anthropomorphismus insanbiçimcilik

Anthropozentrismus insaniçincilik
Antinomie çatışkı
Apathie duyumsamazlık
apodiktisch zorunlu (önerme)
Aporie çıkmaz
aposteriori sonsal
Apperception tamalgı
Apprehension kavrayış
a priori önsel
äquipollent eşgeçerli
äquivalent eşdeğer
äquivalenz eşdeğerlilik
äquivok eşsesli
Archetyp ilkörnek
Argument kanıt
argumentation kanıtlama
Aristotelismus Aristotelescilik
Art tür
Askese çilecilik
Asketik çilecilik
assertorisch yalın (önerme)
Assoziation çağrışım
Asthetik estetik
Ataraxie sarsılmazlık
Atheismus Tanrıtanımazlık
Atom atom
Atomismus atomculuk
Attribut öznitelik
Aufklärung aydınlanma
Augustinismus Augustinusçuluk
Ausdehnung uzâm
Ausdruck dışavurum, anlatım
Aussenwelt dışdünya
Autonomie özerklik
Axiologie değer öğretisi
Axiom belit
Axiomatik belitsel dizge

B

Bedeutung anlam
Bedingung koşul
Begriff kavram
bagründen temellendirmek
Begründung temellendirim
Behauptung ileri sürme
bejahend evetleyici
Bejahung evetleme
Beobachtung gözlem
Beschaffenheit nitelik
Beschreibung betimleme
Besondere özel
Bestimmung belirlenim
Bewegung devinim
Beweis tanıt
Bewusstsein bilinç
Beziehung bağıntı
Bild imge
Bildung oluşum
Biologismus dirimbilimcilik
Böse kötü
Buridans Esel Buridan'ın eşeği

C

Cartesianismus Dekartçılık
Chaos kaos
Charakter karakter

D

Darwinismus Darvincilik
Dasein varoluş
Dauer süre
Deduktion tümdengelim
deduktiv tümdengelimli
Definition tanım
Degeneration soysuzlaşma
Deismus Yaradancılık
Demokratie halkerki
Demonstration tanıtlama
Denken düşünme
Denkform düşünme biçimi
Denkfreiheit düşünme özgürlüğü

Denkgesetze düşünme yasaları
Deontologie deontoloji
Deszendenztheorie dönüşümcülük
Determinismus belirlenimcilik
Dialektik eytişim
Dialektischer Materialismus eytişimsel özdekçilik
Didaktik öğretim bilgisi
Differenz ayrım
Dilemma ikilem
Ding şey
Ding an sich kendinde şey
Disjunktion ayrıklık
disjunktiver Schluss ayrık çıkarım
disjunktives Urteil ayrık yargı
diskontinuierlich kesikli
diskursiv gidimli
Dogma dogma
Dogmatik dogmatik
dogmatisch dogmatik
Dogmatismus dogmacılık
Doxographen öğreti düzenleyicileri
Dualismus ikicilik
dynamisch devimsel
Dynamismus devimselcilik

E

Effekt etki
Egoismus bencillik
Egozentrismus beniçincilik
Eidetik özbilim, öze yönelik
Eigenschaft özgülük.
Einbildung düşlem, düşlemgücü, kuruntu.
Einbildungskraft imgelem
eindeutig tekanlamlı
Eindeutigkeit tekanlamlılık
Eindruck izlenim.
Einfühlung özdeşleyim
Einfühlungstheorie özdeşleyim kuramı.
Einheit birlik
Einschliessung içinde bulunma
Einteilung bölme
Eklektizismus seçmecilik
Ekstase esrime
Eleaten Elealılar
Eleatismus Eleacılık
Element öğe
Emanation türüm
Emotion heyecan
Emotionales Denken duygusal düşünme
empfindlich duyusal
Empfindlichkeit duygululuk
empfindsam duygusal
Empfindsamkeit duygusallık
Empfindung duyum
Empirismus deneycilik
Endursache ereksel neden
Endzweck son erek
Energie erke
Energiesatz erkenin korunması yasası
Enneaden dokuzlular
Entartung soysuzlaşma
Entelechie entelekheia
Enthusiasmus çoşku
Enthymem örtük tasım
Entscheidung karar
Entwicklung evrim
Enzyklopädie ansiklopedi
Epikureismus Epikurosçuluk
Epistemologie epistemoloji
Epoche yargısızlık
equivok eşsesli
Erfahrung deney
Erfahrungssätze deney önermeler
Erfahrungsurteile deney yargılar
Erfahrungswissenschaften deney bilimleri
Erfolgsethik başarı ahlakı
Erhaben yüce

Erinnerung anı
Eristik didişim
Erkenntnis bilgi
Erkenntnisgrund bilgi nedeni
Erkenntnislehre bilgi öğretisi.
Erkenntnisproblem bilgi sorunu
Erkenntnispsychologie bilgi ruhbilimi
Erkenntnissoziologie bilgi toplumbilimi
Erkenntnistheorie bilgi kuramı
Erklärung açıklama
Erlebnis yaşantı
Erscheinung görüngü
Erziehung eğitim
Erziehungswissenschaft eğitimbilim
Eschatologie öbür dünya bilgisi
Esoteriker içrekçiler
esoterisch içrek
Essentia öz
Etatismus devletçilik
Ethik ethik
Eudaimonismus mutçuluk
Euhemerismus Euhemerosçuluk
exakt sağın.
exakte Wissenschaften sağın bilimler.
Existenz varoluş
Existenzerhellung varoluş aydınlanması
existenzial varoluşça
existenziale Analytik varoluşsal çözümleme
Existenzialien varoluş biçimleri
Existenzialismus varoluşçuluk
Existenzialität varoluşsallık
Existenzialurteil varoluşsal yargı
existenziell varoluşsal
existenzielles Denken varoluşsal düşünme
Existenzphilosophie varoluşçuluk
exklusivesurteil tekelci (önerme)
exoterisch dışrak
Exoteriker dışrakçılar
Experiment deney, deneyim
Explikation açıklama
explizit belirtik
Expressionismus dışavurumculuk
Extention kapsam
Evidenz apaçıklık
Evolution evrim
Evolutionismus evrimcilik
Ewigkeit öncesizlik-sonrasızlık

F

Faktor etken
Faktum olgu
falsch yanlış
Fangschluss yanıltmaca
Fatalismus yazgıcılık
Fehlschluss yanılmalı tasım
Fetischismus tapıncakçılık
Fiktion yapıntı
Fiktionalismus yapıntıcılık
Finalismus erekçilik
Finalität ereklilik
fixe Idee saplantı
Folgerung vargı.
Form biçim
formal biçimsel
Formalismus biçimcilik
formell biçimsel
Fortschritt ilerleme
freie Wille özgür istenç
Freiheit özgürlük
Fundament temel
Funktion görev

G

Gatung cins
Gebrauchsdefinition bağlamsal tanım

Gedanke düşünce
Gedächtnis bellek
Gefühl duygu
Gefühlsmoral duygu ahlakı
Gegensatz karşıolum
Gegenstand nesne
Geheimnis gizem
Geist tin
Geisteswissenschaften tinsel bilimler
Geltung geçerlilik
Gemeinschaft ortaklaşalık, topluluk
Gemeinsinn ortakduyu
Gemüt gönül
Generalisation genelleştirme
Generation kuşak
Genesis oluş
genetisch türeyimsel
Genialität ökelik
Genie öke
Gerechtigkeit adalet, doğruluk
Geschichte tarih
Geschichtlichkeit tarihsellik
Geschichtsphilosophie tarih felsefesi
geschichtliches Bewusstsein tarihsel bilinç
Geschmack beğeni
Gesellschaft toplum
Gesetz yasa
Gesinnung düşünüş
Gesinnungsethik düşünüş ahlakı
gesunder Verstand sağduyu
Gewissen törel bilinç
Gewissensfreiheit törel bilinç özgürlüğü
Gewissheit kesinlik
Gewohnheit alışkanlık
Glaube inan, inanç
Gleichheit eşitlik
Glück mutluluk
Gnade kayra
Gnoseologie gnoseoloji
Gnostiker gnostikler (bilinirciler)
Gnostizismus gnostisizm (bilinircilik)
Gott Tanrı
Grenzbegriff sınır-kavram
Grenze sınır
Grenzsituation sınır-durum
Grund neden, sebep, temel
Grundbegriffe temel kavramlar
Grundlage temel
Grundwissenschaft temel bilim
Gruppe öbek
Gut iyi
Gut (das) değerli nesne
Güterlehre değerli nesneler öğretisi

H

Handeln eylemek
Handlung eylem
Harmonie uyum
Hass nefret
hässlich çirkin
Hedonismus hazcılık
Hegelianismus Hegelcilik
heilig kutsal
Heraklitismus Herakleitosçuluk
Hermeneutik yorumsama
Herrenmoral efendi ahlakı
heterogen ayrışık
Heteronomie yaderklik
Heuristik bulgulama
heuristisch bulgusal
Hierarchie aşama düzeni
Historische Schule tarihsel okul
historisches Bewusstsein tarih bilinci
historischer Materialismus tarihsel özdekçilik
Historismus tarihselcilik

homogen bağdaşık
homonym eşadlı
höchste Gut (das) en yüksek iyi
Humanismus insancılık
Humanität insanlık
Hylemorphismus özdekbiçimcilik
Hylozoismus canlı özdekçilik
Hypnose uyutum
Hypostase dayantı
Hypothese varsayım
hypothetischer Imperativ koşullu buyruk
hypothetisches Urteil koşullu yargı

I

Ich ben
idea idea
Ideal düşüncel, ülkü, ülküsel
Idealismus idealism
Idealität düşüncellik
Ideation ideleştirme
Ideierung ideleştirme
ideell düşüncel
identisch özdeş
Identität özdeşlik
Identitätsphilosophie özdeşlik felsefesi
Identitätsprinzip özdeşlik ilkesi
Ideologe ideologlar
Ideologie ideoloji
Idol idola
Illusion yanılsama
immanent içkin
Immaterialismus özdeksizcilik
immoral töretanımaz
Immoralismus töretanımazlık
Imperativ buyruk
Implikation içerme
Implizite örtük
Impressionismus İzlenimcilik
Impuls itki
indefinit belirsiz
Indeterminismus belirlenmezcilik
Indifferenz aldırmazlık
Individualisieren bireyselleştirmek
Individualisierung ireyselleştirme
Individualismus bireycilik
Individualist bireyci
Individualität bireysellik
Individuation bireyleşme
individuell bireysel
Individuum birey
Induktion tümevarım
Information bilişi
Inhalt içlem
Inhärenz ayrılmazlık
Inklusion içinde bulunma
inkosequent tutarsız
Innenwelt içdünya
innerer Sinn içduyu
Instinkt içgüdü
Instrumentalismus araççılık
Intellekt anlık
Intellektualismus anlıkçılık
Intelligenz intelligentia
Intelligible Welt düşünülür dünya
Intention yönelim
intentional yönelimsel
Intentionalität yönelmişlik
Interpretation yorum
Intuitionismus sezgicilik
intuitiv sezgisel
Inversion tamevirme
Ironie alaysılama
irrational usdışı
Irrationalismus usdışıcılık
Irrtum yanılma

K

Kabbala kabala
Kanon kanon

Kantianismus Kantçılık
Kategorie kategori
kategorisch koşulsuz
Kategorischer Imperativ koşulsuz buyruk
kategorisches Urteil koşulsuz yargı
Katharsis arınma
Kausalität nedensellik
Kettenschluss zincirleme çıkarım
klar und deutlich açık ve seçik
Klasse sınıf
Klassifikation sınıflandırma
Kohärenz bağlam
Kalnzidenz öztüşme
Kommunismus komünizm
Komprehension anlayış
Konfuzianismus Konfüçyüsçülük
konjunktiv biştirici (yargı)
konkret somut
Konsequent tutarlı, ardıl
Konsequenz vargı
Kontingent olumsal
Kontingenz olumsallık
kontinuierlich sürekli
Kontinuität süreklilik
kontradiktorisch çelişik
Kontraposition tersevirme
konträr karşıt
Konvention uzlaşım
Konventionalismus uzlaşımcılık
konventionell uzlaşımsal
Konversion evirme
Konzeptualismus kavramcılık
Koordinaten düzenleşik
Koordination düzenleşim
Korrelation bağlılaşım
korrelativ bağlılaşık
Kosmogonie evrendoğum
Kosmologie evrenbilim
Kosmos evren
Körper cisim
Kraft güç
Kriterium ölçüt
Kritik eleştiri
Kritizismus eleştiricilik
kultur kültür
Kulturanthropologie kültür insanbilimi
Kulturkreis kültür çevresi
Kulturphilosophie kültür felsefesi
Kunst sanat
Kunstphilosophie sanat felsefesi
Kybernetik güdümbilim
Kynismus Kynikler Okulu
Kyrenaiker Kyrene Okulu

L

Lamarckismus Lamarkçılık
Leben yaşam
Lebenskraft yaşama gücü
Lebensphilosophie yaşam felsefesi
Lehre öğreti
Leib beden
Leidenschaft tutku
Liberalismus erkincilik
Liebe sevgi
Logik mantık
logischer Empirismus mantıksal deneycilik
logischer Positivismus mantıksal olguculuk
Logismus mantıkçılık
Logistik lojistik
Logizismus mantıklaştırıcılık
Lust haz

M

Machiavellismus Makyavelizm
Macht erk
Maieutik doğurtma
Maior büyük önerme

Manichäismus Maniheizm
Marburger Schule Marburg Okulu
Marxismus Marksçılık
Masse yığın
materiale Wertethik içeriksel değerler ahlokı
Materialismus özdekçilik
Materie özdek
Materieli özdeksel
Maxime maksim
Mechanismus mekanikçilik
Mensch insan
Menschheit insanlık
Menschenwürde onur
Metaphysik fizikötesi
Metasprache üst-dil
Methexis methexis (payalma)
Methode yöntem
Methodenlehre yöntembilim
Methodologie yöntembilim
Milieu çevre
Milieutheorie çevre öğretisi
Minor küçük önerme
Mittel çevre
Mittelbegriff orta terim
Modalität kiplik
Modus kip
Monade monad
Monarchie tekerklik
Monismus tekçilik
Monotheismus tektanrıcılık
Moral ahlak
moralisch ahlaklı, ahlaksal
moralische Gefühle ahlak duygusu
moralischer Sinn ahlak duygusu
Moralismus ahlakçılık
Moralist ahlakçı
Moralität ahlaklılık
Moralprinzip ahlak ilkesi
Morphologie biçimbilim
Motiv güdü
Motivation güdülenim
Möglichkeit olanak
Mysterium gizem
mystisch gizemsel
Mystizismus gizemcilik
Mythologie söylencebilim
Mythos söylence

N

Nachahmung öykünme
Nachahmungstheorie öykünme kuramı
Natur doğa
Naturalismus doğalcılık
Naturphilosophie doğa felsefesi
Naturwissenschaften doğa bilimleri
Naturzustand doğal durum
Negation değilleme, yadsıma
negativ değilleyici, olumsuz
Neigung eğilim
Neuhegelianismus yeni Hegelcilik
Neuidealismus yeni idealizm
Neukantlanismus yeni Kantçılık
Neuplatonismus yeni Platonculuk
Neupositivismus yeni olguculuk
Neurealismus yeni gerçekçilik
Neuvitalismus yeni dirimselcilik
Nichts hiçlik
Nihilismus hiççilik
Nominalismus adçılık
Norm düzgü
Notwendigkeit zorunluluk

O

Oberbegriff büyük terim
Obersatz büyük önerme
Objekt nesne
objektiv nesnel
Objektivation nesnelleşme

Objektivierung nesnelleştirme
Objektivität nesnellik
Objektprache konu - dil
Okkasionalismus aranedencilik
Oligarchie takımerki
Ontologie varlıkbilim
Opposition karşıolum
Optimismus iyimserlik
Ordnung düzen

P

Pantheismus tümtanrıcılık
Parallelismus koşutluk
Paralogismus yanılmalı tasım
partikular tikel
passiv edilgin
Peripatetiker Peripatetikler
Person kişi
personal kişisel
Personalismus kişiselcilik
persönlich kişisel
Personalität kişilik
Persönlichkeit kişilik
Pessimismus kötümserlik
Pflicht ödev
Phänomen görüngü
Phänomenalismus görüngücülük
Phänomenologie görüngübilim
Phantasie düşlem gücü
Philosophie felsefe
Platonismus Platonculuk
Plural çoğul
Pluralismus çokçuluk
Polytheismus çoktanrıcılık
positiv olumlu
Positivismus olguculuk
Postulat koyut
Potenz gizilgüç
Prädikat yüklem
Pragmatismus pragmacılık
Praktisch kılgılı
praktische Vernunft kılgılı us
Prämisse öncüller
primitiv ilkel
Prinzip ilke
Probabilismus olasıcılık
Problem sorun
problematisch sorunsal
Problematisches Unteil sorunsal yargı
Prozess süreç
Psychoanalyse ruhsal çözümleme
Psychologie ruhbilim
Psychologismus ruhbilimcilik
Pyrrhonismus Pironculuk
Pythagoreismus Pitagorasçılık

Q

Qualität nitelik
Quantität nicelik
Quietismus dingincilik

R

Radikalismus köktencilik
Rationalismus usçuluk
Raum uzay
real gerçek
Realismus gerçekçilik
Rechtsphllosophie hukuk felsefesi
Reduktion indirgeme
Regel kural
rein salt
reine Anscshauung salt görü
reine Vernunft salt us
Relation bağıntı
relativ göreli
Relativismus görecilik
Relativität görelilik
Relativitätstheorie görelilik kuramı
Religionspilosophie din felsefesi
Revolution devrim

Rezeptivität alıcılık
reziprok karşılıklı
richtig doğru
Richtigkeit doğruluk

S

Satz önerme
Schluss çıkarım
Schlussatz sonuç
Scholastik skolastik (felsefe)
Schottische Schule İskoçya Okulu
Scientismus bilimcilik
schön güzel
Seele ruh
Sein varlık
Semantik anlambilim
Semiotik göstergebilim
sensibel duyulur
Sensibilität duyarlık
sensitiv duyusal
Sensualismus duyumculuk
sentimental duygusal
Sentimentalität duygusallık
Singular tekil
Sinn anlam, duyu
Sinnlichkeit duyarlık
Sitte töre
Sittengesetz ahlak yasası
Sittenlehre ahlak öğretisi
sittlich ahlaklı, ahlaksal
Sittlichkeit ahlaklılık
Situation durum
Skeptizismus kuşkuculuk
Sklavenmoral köle ahlakı
Solipsismus tekbencilik
Sophisten sofistler
Sozialismus toplumculuk
Sozialphilosophie toplum felsefesi
Soziologie toplumbilim
Spinozismus Spinozacılık
Spiritualismus tinselcilik
Spontaneität kendiliğindenlik
Sprachphilosophie dil felsefesi
Stoizismus stoacılık
Strukturalismus yapısalcılık
subaltern altık
Subalternation altıklık
Subjekt özne
subjektiv öznel
Subjektivismus öznelcilik
subkonträr altkarşıt
Subordination altasıralama
subsistenz kalıcılık
Substantialismus tözcülük
Substanz töz
Substrat dayanak
subsumption altakoyma
Syllogismus tasım
Symbol simge
Symbolik simgebilim
symbolisch simgesel
symbolische Logik simgesel mantık
Symbolismus simgecilik
Sympathie duygudaşlık
synthese bireşim
Synthesis bireşim
synthetische Methode bireşimsel yöntem
synthetisches Urteil bireşimsel yargı
System dizge

T

Täuschung yanılsama
Tautologie eşsöz
Technik teknik
Teleologie erekbilim
Theismus Tanrıcılık
Theologie Tanrıbilim
Theorie kuram
theoretisch kuramsal
These sav
Thesis sav
Thomismus Tomasçılık
Toleranz hoşgörü

Totemismus totemcilik
Traditionalismus gelenekçilik
Transformationstheorie dönüşümcülük
transzendent aşkın
transzendental transsendental
Trieb itki
Trugschluss yanıltmaca
Tugend erdem

U

Umfang kapsam
Umwälzung devrim
unbestimmt belirsiz
unendlich sonsuz
universal tümel
unsittlich ahlaksız, töretanımaz
Unterbegriff küçük terim
Unterordnung altasıralama
Untersatz küçük önerme
Ursache neden
Urteil yargı
Utilitarismus yararcılık

Ü

übel kötü
überindividuell bireyüstü
übernatürlich doğaüstü
übersinnlich duyuüstü

V

Velleität gelgeç istek
Verantwortung sorumluluk
Verbalismus boşsözcülük
Verhalten davranış
Verifikation doğrulama
verifizieren doğrulamak
Vermögen yeti
Vernunft us
Vernunftschluss usavurma
Verstand anlık
Verstehen anlama
Vertrag sözleşme
Vitalismus dirimselcilik
Voluntarismus istenççilik
Vorstellung imge, tasarım
Vorurteil önyargı

W

Wahr doğru
Wahrhaftigkeit doğruculuk
Wahrheit doğruluk
Wahrnehmung algı
Wahrscheinlichkeit olasılık
Wechselseitigkeit karşılıklı oluş
Weisheit bilgelik
Welt dünya
Weltanschauung dünya görüşü
Werden oluş
Wert değer
Wertethik değer ahlakı
Wertgefühl değer duygusu
Wertobjektivismus değer nesnelciliği
Wertphilosophie değer felsefesi
Wertpsychologie değer ruhbilimi
Wertrelativismus değer göreciliği
Werturteil değer yargısı
Wesen öz
Widersprechend çelişik
Widerspruch çelişme
Wille istenç, irade
Willensfreiheit özgür istenç
Wille zur Macht erk istenci
wirklich gerçek
Wirklichkeit gerçeklik

Wirkung etki
Wissen bilme
Wissenschaft bilim
Würde onur

Z

Zahl sayı
Zeichen gösterge
Zeit zaman
Zirkelbeweis kısır döngü
Zivilisation uygarlık
Zufall rastlantı
Zurechnungsfaehigkeit ahlaksal sorumluluk
Zusammenhang bağlam
Zweck erek

FRANSIZCA DİZİN

A

absolu saltık
absolutisme saltçılık
abstraction soyutlama
abstrait soyut
absurde saçma
académie akademi
accident ilinek
accidentel ilineksel
acte edim
actif etkin
action eylem
activisme eylemcilik
activité etkinlik
actualisation edimselleştirme
actualisme etkincilik
actuel edimsel, güncel
adéquat upuygun
affection duygulanım
affirmatif evetleyici
affirmation evetleme
agent etmen
agir eylemek
agnosie bilisizlik
agnosticisme bilinemezcilik
aire de civilisation kültür çevresi
alternative seçenek
altruisme özgecilik.
âme ruh
amour sevgi
analogie benzeşim
analogue benzeşen
analyse çözümleme
analytique analitik
angoisse içdaralması
animisme canlıcılık
antécédent öncel
anthropocentrisme insaniçincilik
anthropologie insanbilim
anthropomorphisme insanbiçimcilik
antinomie çatışkı
apathie duyumsamazlık
apodictique zorunlu (önerme)
aporie çıkmaz
a pasteriori sonsal
a priori önsel
apperception tamalgı
appréhension kavrayış
archétype ilkörnek
argument kanıt

argumentation kanıtlama
aristotélisme Aristotelesçilik
art sanat
ascétisme çilecilik
assertorique yalın önerme
assertion ileri sürme
association çağrışım
ataraxie sarsılmazlık
athéisme Tanrıtanımazlık
atome atom
atomisme atomculuk
attribut öznitelik
augustinisme Augustinusçuluk
autonomie özerklik
axiologie değer öğretisi
axiomatique belitsel dizge
axiome belit

B

beau güzel
bien iyi
biologisme dirimbilimcilik
bonheur mutluluk
bon sens sağduyu

C

cabale kabala
canon kanon
caractère karakter
cartésianisme Dekartçılık
catégorie kategori
catégorique koşulsuz
catharsis arınma
causalité nedensellik
cause neden
cause finale ereksel neden
cercle vicieux kısır döngü
certitude kesinlik
chaos kaos
chose şey
chose en soi kendinde şey
civilisation uygarlık
clair et distinsct açık seçik
classe sınıf
classification sınıflandırma
cohérence bağlam
coïncidence örtüşme
communauté ortaklaşalık, topluluk
communisme komünizm
comportement davranış
compréhension anlayış, içlem
comprendre anlama
concept kavram
concepts fondamentaux temel kavramlar
conceptualisme kavramcılık
conclusion sonuç
concret somut
condition koşul
condradiction çelişme
confucianisme Konfüçyüsçülük
conjunctif bişitirici (yargı)
connaissance bilgi
conscience bilinç
consclence historique tarih bilinci
conscience morale törel bilinç
conséquence vargı
conséquent ardıl, tutarlı
contingence olumsallık
contingent olumsal
continu sürekli
continuité süreklilik
contradiction çelişme
contradictoire çelişik
contraire karşıt
contraposition tersevirme
contrariété karşıtlık
contrat sözleşme
contrat social toplum sözleşmesi
convention uzlaşım
conventionnalisme uzlaşımcılık
conventionnel uzlaşımsal

conversion evirme
coordination düzenleşim
coordonné düzenleşik
corps beden, cisim
corrélatif bağlılaşık
corrélation bağlılaşım
cosmogonie evrendoğum
cosmologie evrenbilim
cosmos evren
critère ölçüt
criterium ölçüt
critique eleştiri
criticisme eleştiricilik
croyance inanç
culture kültür
cybernétique güdümbilim
cynique Kynikler Okulu
cynisme Kynikler Okulu
cyrénaisme Kyrene Okulu

D

darwinisme Darvincilik
décision karar
déductif tümdengelimli
déduction tümdengelim
définition tanım
définition contextuelle bağlamsal tanım
dégénérescence soysuzlaşma
déisme Yaradancılık
démocratie halkerki
démonstration tanıtlama
déontologie deontoloji
dépendence bağımlılık
description betimleme
détermination belirlenim
déterminisme belirlenimcilik
devenir oluş
devoir ödev
dialectique eytişim
didactique öğretim bilgisi
Dieu Tanrı
différence ayrım
dignité onur
dilemme ikilem
discontinu kesikli
discursif gidimli (düşünme)
disjonction ayrıklık
division bölme
doctrine öğreti
dogmatique dogmatik
dogmatisme dogmacılık
dogma dogma
dualisme ikicilik
durée süre
dynamisme devimselcilik

E

eclestisme seçmecilik
école de Marbourg Marburg Okulu
école écossaise İskoçya Okulu
école historique tarihsel okul
éducation eğitim
effet etki
égalité eşitlik
egocentrisme beniçinçilik
égoisme bencillik
eidétique öze yönelik
élan vital yaşama atılımı
eléatisme Eleacılık
élément öğe
émanation türüm
émotion heyecan
empirisme deneycilik
encyclopédie ansiklopedi
énergie erke
en soi kendinde
entéléchie entelekheia
entendement anlık
enthousiasme coşku
enthymème örtük tasım

épicurisme Epikurosçuluk
épistémologie epistemoloji
équipollent eşgeçerli
equivoque eşsesli
équivalence eşdeğerlilik
équivalent eşdeğer
éristique didişim
erreur yanılma
eschatologie öbür dünya bilgisi
ésotérique içrek
ésotériques içrekçiler
espace uzay
espèce tür
esprit tin
essence öz
esthétique estetik
état de nature doğal durum
etatisme devletçilik
étendue uzam
éternité öncesizlik-sonrasızlık
éthique ethik
être varlık
eudémonisme mutçuluk
euhémérisme Euhemerosçuluk
évidence apaçıklık
évolution evrim
évolutionisme evrimcilik
exact sağın
exclusive proposition tekelci önerme
existence varoluş
existential varoluşça
existentialisme varoluşçuluk
existentiel varoluşsal
éxotérique dışrak
éxotériques dışrakçılar
expérience deney
expérience vécue yaşantı
expérimentation deneyim
explication açıklama
explicite belirtik
expression anlatım, dışavurum
expressionisme dışavurumculuk
extase esrime
extension uzam
extention kapsam
extent uzam

F

facteur etken
faculté yeti
fait olgu
fantaisie düşlem, düşlem gücü
fatalisme yazgıcılık
faux yanlış
fétichisme tapıncakçılık
fiction yapıntı
fin erek
finalisme erekçilik
finalité ereklilik
fin derniére sonerek
fin ultime sonerek
foi inan
fonction görev
fondement temel, temellendirim
fonder temellendirmek
fonder en raison temellendirmek
force güç
force vitale yaşama gücü
formation oluşum
forme biçim
formel biçimsel
formalisme biçimcilik

G

général genel
généralisation genelleştirme
génération kuşak
génialite ökelik
génie öke
genre cins

gnoséologie gnoseoloji
gnostlcisme gnostisizm (bilinircilik)
gnostlques gnostikler (bilinirciler)
goût beğeni
grâce kayra
groupe öbek

H

habitude alışkanlık
haine nefret
harmonie uyum
hasard rastlantı
hédonisme hazcılık
hegelianisme Hegelcilik
herméneutique yorumsama
hétérogène ayrışık
hétéronomie yaderklik
heuristique bulgulama
heuristique bulgusal
hiérarchie aşama düzeni
histoire tarih
hlstorlcité tarihsellik
historisme tarihselcilik
homme insan
homogène bağdaşık
homonyme eşadlı
humanisme insancılık
humanité insanlık
hylémorphisme özdekbiçimcilik
hylozoisme özdekçilik
hypnose uyutum
hypostase dayantı
hypothèse varsayım

I

idéal düşüncel, ülkü, ülküsel
idéallsme idealizm
idéalité düşüncellik
idéation ideleştirme
Idée idea
idée fixe saplantı
Idées innées doğuştan ideler
Identique özdeş
identité özdeşlik
idéologie ideoloji
idéologues ideologlar
Idole idola
Illusion yanılsama
image imge
imagination imgelem
imitation öykünme
immanent içkin
immatérlallsme özdeksizcilik
immoral ahlaksız, töretanımaz
immoralisme töretanımazlık
impératlf buyruk
impératif catégorique koşulsuz buyruk
Impératlf hypothétlque koşullu buyruk
implication içerme
implicite örtük
impression izlenim
impressionisme izlenimcilik
impulsion itki
inclination eğilim
inclusion içinde bulunma
inconséquent tutarsız
indéfini belirsiz
indéterminisme belirlenmezcilik
indifférence aldırmazlık
individu birey
individualisation bireyselleştirme
individualiser bireyselleştirmek
individualisme bireycilik
individualiste bireyci
individualité bireysellik
individuation bireyleşme
individuel bireysel
induction tümevarım
inférence çıkarım
infini sonsuz

information bilişi
inhérence ayrılmazlık
inné doğuştan
instinct içgüdü
instrumentalisme araççılık
intellect anlık
intellectualisme anlıkçılık
intelligence anlak, intelligentia
intention yönelim
intentionnalité yönelmişlik
intentionnel yönelimsel
interpretation yorum
intuitif sezgisel
intuition görü, sezgi
intuition pure salt görü
intuitionisme sezgicilik
inversion tamevirme
ironie alaysılama
irrationalisme usdışıcılık
irrationnel usdışı

J

jugement yargı
jugement analytique çözümsel yargı
jugement catégorique koşulsuz yargı
jugement hypothétique koşullu yargı
jugement de valeur değer yargısı
jugement (proposition) synthétique bireşimsel yargı
justice adalet, doğruluk

L

laid çirkin
lamarckisme Lamarkçılık
langage objet konu-dil
le souverain bien en yüksek iyi
libéralisme erkincilik
liberté özgürlük
liberté de conscience törel bilinç özgürlüğü
liberté de pensee düşünme özgürlüğü
libre arbitre özgür istenç
limite sınır
logicisme mantıklaştırıcılık
logique mantık
logique symbolique simgesel mantık
logistique lojistik
loi yasa
loi morale ahlak yasası
lois de l'esprit düşünme yasaları
lumière naturelle doğal ışık

M

machiavélisme Makyavelizm
majeur büyük terim
majeure büyük önerme
mal kötü
manichéisme Maniheizm
marxisme Marksçılık
masse yığın
matérialisme özdekçilik
matérialisme dialectique eytişimsel özdekçilik
matérialisme historique tarihsel özdekçilik
matériel özdeksel
matière özdek
maxime maksim
méchanisme mekanikçilik
mémoire bellek
métalangue üst-dil
métaphysique fizikötesi
méthode yöntem
méthode analytique çözümsel yöntem

méthode synthétique bireşimsel yöntem
méthodologie yöntembilim
milieu çevre
mineur küçük terim
mineure küçük önerme
modalité kiplik
mode kip
moeurs töre
moi ben
monade monad
monarchie tekerklik
monde dünya
monde extérieur dışdünya
monde interne içdünya
monde intelligible düşünülür dünya
monisme tekçilik
monothéisme tektanrıcılık
moral ahlaklı, ahlaksal
morale ahlak
morale du sentiment duygu ahlakı
moralisme ahlakçılık
moraliste ahlakçı
moralité ahlaklılık
morppologie biçimbilim
motif güdü
motivation güdülenim
mouvement devinim
moyen terme orta terim
mystère gizem
mysticisme gizemcilik
mystique gizemsel
mythe söylence
mythologie söylencebilim

N

naturalisme doğalcılık
nature doğa
néant hiçlik
nécessité zorunluluk
négatif değilleyici, olumsuz
négation değilleme, yadsıma
néo-hégélianisme yeni Hegelcilik
néo-idealisme yeni idealizm
néo-kantisme yeni Kantçılık
néo-platonisme yeni Platonculuk
néo-positivisme yeni olguculuk
néo-réalisme yeni gerçekçilik
néo-vitalisme yeni dirimselcilik
nihilisme hiççilik
nombre sayı
nominalisme adcılık
norme düzgü
notion kavram

O

objet nesne
objectif nesnel
objectivation nesnelleşme, nesnelleştirme
objectivité nesnellik
observation gözlem
occasionalisme aranedencilik
oligarchie takımerki
ontologie varlıkbilim
opposition karşıolum
optimisme iyimserlik
ordre düzen

P

panthéisme tümtanrıcılık
parallélisme koşutluk
paralogisme yanılmalı tasım
particulier tikel
passif edilgin
passion tutku
pensée düşünce, düşünme
pensée existentielle varoluşsal düşünme

perception algı
péripatéticien Peripatetikler
personalité kişilik
personnalisme kişiselcilik
personne kişi
personnel kişisel
pessimisme kötümserlik
phénoménalisme görüngücülük
phénomène görüngü
phénoménisme görüngücülük
phénoménologie görüngübilim
philosophie felsefe
philosophie analytique çözümleyici felsefe
philosophie de la nature doğa felsefesi
philosophie de la religion din felsefesi
philosophie de l'art sanat felsefesi
philosophie de la vie yaşama felsefesi
philosophie de l'histoire tarih felsefesi
philosophie de l'identité özdeşlik felsefesi
philosophie du droit hukuk felsefesi
philosophie social toplum felsefesi
plaisir haz
platonisme Platonculuk
plural çoğul
pluralisme çokçuluk
polythéisme çoktanrıcılık
positif olumlu
positivisme olguculuk
possibilité olanak
postulat koyut
potentiel gizilgüç
pouvoir erk
pragmatisme pragmacılık
pratique kılgılı
prédicat yüklem
préjugé önyargı
prémisses öncüller
pressentiment önsezi
preuve tanıt
primitif ilkel
principe ilke
principe d'identité özdeşlik ilkesi
principe de la conservation de l'énergie erkenin korunması yasası
principe moral ahlak ilkesi
probabilisme olasıcılık
probabilité olasılık
problématique sorunsal
problème sorun
processus süreç
progrès ilerleme
proposition önerme
proposition disjonctive ayrık yargı
proposition problématique sorunsal yargı
proposition universelle tümel önerme
propriété özgülük
psychanalyse ruhsal çözümleme
psychologie ruhbilim
psychologisme ruhbilimcilik
puissance erk
pur salt
pyrrhonisme Pironculuk
pythagorisme Pitagorasçılık

Q

qualité nitelik
quantité nicelik
quiétisme dingincilik

R

radicalisme köktencilik

raison neden, us
raisonnement usavurma
raisonnement disjonctif ayrık çıkarım
raison pratique kılgılı us
raison pure salt us
rationalisme usçuluk
réalisme gerçekçilik
réalité gerçeklik
réceptivité alırlık
réciprocité karşılıklı oluş
réciproque karşılıklı
réduction indirgeme
réel gerçek
régle kural
relatif göreli
relation bağıntı
relativisme görecilik
relativité görelilik
réminiscence anımsama
représentation tasarım
respect saygı
responsabilité sorumluluk
responsabilité morale anlaksal sorumluluk
ressemblance benzerlik
révolution devrim

S

sagesse bilgelik
saint kutsal
savoir bilme
scepticisme kuşkuculuk
science bilim
science de l'education eğitimbilim
science fondamentale temel bilim
sciences exactes sağın bilimler
sciences expérimentales deney bilimleri
sciences morales tinsel bilimler
sciences naturelles doğa bilimleri
scientisme bilimcilik
scolastique skolastik
sémantique anlambilim
sémiologie göstergebilim
sémiotique göstergebilim
sens anlam, duyu
sens commun ortakduyu
sensation duyum
sensibilité duyarlık, duygululuk, duygusallık
sensible duyulur
sens interne içduyu
sensitif duyusal
sens moral ahlak duygusu
sensualisme duyumculuk
sentiment duygu
sentimental duygusal
sentimentalité duygusallık
siècles des lumeères aydınlanma
signe gösterge
signification anlam
singulier tekil
situation durum
socialisme toplumculuk
société toplum
sociologie toplumbilim
solipsisme tekbencilik
sophisme yanıltmaca
sophistes sofistler
sorite zincirleme tasım
souvenir anı
spécial özel
spinozisme Spinozacılık
spiritualisme tinselcilik
spontanéité kendiliğindenlik
stoicisme stoacılık
structuralisme yapısalcılık
subalternation altıklık
subalterne altık
subcontraire altkarşıt
subjectif öznel
subjectivisme öznelcilik

sublime yüce
subordination altasıralama
subsistance kalıcılık
subsomption altakoyma
substance töz
substantialisme tözcülük
substrat dayanak
subsumption altakoyma
sujet özne
surnatural doğaüstü
syllogisme tasım
symbole simge
symbolique simgesel, simgebilim
symbolisme simgecilik
sympathie duygudaşlık
synthèse bireşim
système dizge

T

tautologie eşsöz
technique teknik
teléologie erekbilim
temps zaman
théisme Tanrıcılık
théologie Tanrıbilim
théoretique kuramsal
théorie kuram
théorie de la connaissance bilgi kuramı
théorie de la relativité görelilik kuramı
théorie de l'imitation öykünme kuramı
théorique kuramsal
thése sav
thomisme Tomasçılık
tolérance hoşgörü
totémisme totemcilik
traditionalisme gelenekçilik
transcendant aşkın
transcendental transsendental
transformisme dönüşümcülük

U

unité birlik
universal tümel
univocation tekanlamlılık
univocité tekanlamlılık
univoque tekanlamlı
utilitarisme yararcılık

V

valeur değer
velléité gelgeç istek
véracité doğruculuk
verbalisme başsözcülük
vérification doğrulama
vérifier doğrulamak
vérité doğruluk
vertu erdem
vie yaşam
vitalisme dirimselcilik
volontarisme istenççilik
volonté istenç
volonté de puissance erk istenci
vral doğru

İNGİLİZCE DİZİN

A

absoluta saltık
absolutism saltıkçılık
abstract soyut
abstraction soyutlama
absurd saçma
academy akademi
accidant ilinek
accidental ilineksel
act edim
act eylemek
action eylem
active etkin
activism eylemcilik
activity etkinlik, eylem
actual edimsel, güncel
actualism etkincilik
actualizing edimselleştirme
adequat upuygun
aesthatics estetik
affection duygulanım
affirmation evetleme
affirmative evetleyici
agent etmen
agnosia bilisizlik
agnosticism bilinemezcilik
alternative seçenek
altruism özgecilik
analogous benzeşen
analogy benzeşim
analysis çözümleme
analytic analitik
analytical philosophie çözümleyici felsefe
anguish içdaralması
animism canlıcılık
antecedant öncel
anthropocentrism insaniçincilik
anthropology insanbilim
anthropomorphism insanbiçimcilik
antinomy çatışkı
apathy duyumsamazlık
apodictic zorunlu
aporia çıkmaz
a posteriori sonsal
appearance görüngü
apperception tamalgı
apprehansion kavrayış
a priori önsel
archetyp ilkörnek
argument kanıt

argumentation kanıtlama
Aristotelianism Aristotelesçilik
art sanat
ascetism çilecilik
assertion ileri sürme
arssertoric yalın önerme
association çağrışım
aesthetic estetik
ataraxia sarsılmazlık
Atheism Tanrıtanımazlık
atom atom
atomism atomculuk
attribute öznitelik
Augustinism Augustinusçuluk
autonomy özerklik
axiology değer öğretisi
axiom belit
axtomatics belitsel dizge

B

beautiful güzel
becoming oluş
behaviour davranış
being varlık
belief inanç
body beden, cisim

C

cabala kabala
canon kanon
Cartesianism Dekartçılık
categorical koşulsuz
cateorical judgment koşulsuz yargı
category kategori
catharsis arınma
causality nedensellik
cause neden
cause final ereksel neden
certainty kesinlik
certitude kesinlik
chance rastlantı
chaos kaos
character karakter
civilization uygarlık
class sınıf
classification sınıflandırma
clear and distinct açık ve seçik
cognition bilgi
coherence bağlam
coincidence örtüşme
common sense ortak duyu, sağduyu
communism komünizm
community ortaklaşalık, topluluk
comprehension anlayış, içlem
conception kavram
conceptualism kavramcılık
conclusion sonuç
concrete somut
condition koşul
conjunctive bitiştirici (yargı)
conscience tör.. bilinç
consciousness bilinç
consciousness of responsibility ahlaksal sorumluluk
consequence vargı
consequent ardıl, tutarlı
consistancy bağlam
contextual definition bağlamsal tanım
contingency olumsallık
contingent olumsal
continuity süreklilik
continuous sürekli
contract sözleşme
contradiction çelişme
contradictory çelişik
contraposition tersevirme
contrary karşıt
convention uzlaşım
conventional uzlaşımsal

conventionalism uzlaşımcılık
conversion evirme
coordinates düzenleşik
coordination düzenleşim
correlation bağlılaşım
correlativ bağlılaşık
cosmology evrenbilim
cosmogony evrendoğum
cosmos evren
criterion ölçüt
criticism eleştiricilik
critical eleştiri
culture kültür
customs töre
cybernetics güdümbilim
Cynics Kynikler Okulu
Cynism Kynikler Okulu
Cyrenaics Kyrene Okulu

D

Darwinism Darvincilik
decision karar
deduction tümdengelim
deductive tümdengelimli
definition tanım
degeneration soysuzlaşma
deism Yaradancılık
democrecy halkerki
demonstration tanıtlama
deontology deontoloji
dependence bağımlılık
description betimleme
determination belirlenim
determinism belirlenimcilik
dialectic eytişim
dialectical materialisme eytişimsel özdekçilik
didactics öğretim bilgisi
difference ayrım
dignity onur
dilemma ikilem
discontunuous kesikli
discursive gidimli (düşünme)
disjunction ayrıklık
division bölme
doctrine öğreti
dogma dogma
dogmatic dogmatik
dogmatism dogmacılık
dualism ikicilik
duration süre
duty ödev
dynamism devimselcilik

E

eclecticism seçmecilik
ecstasy esrime
education eğitim
effect etki
egocentrism beniçincilik
egoism bencillik
Eleatism Eleacılık
element öğe
emanation türüm
emotion heyecan
empiricism deneycilik
encyclopedia ansiklopedi
end erek
energy erke
englightment aydınlanma
entelechy entelekheia
enthusiasm çoşku
enthymeme örtük tasım
Epicurism Epikurosçuluk
epistemology epistemoloji
equality eşitlik
equipollent eşgeçerli
equivalency eşdeğerlilik
equivalent eşdeğer
equivocal eşsesli
eristic didişim

error yanılma
eschatology öbür dünya bilgisi
esoteric içrek
essence öz
eternity öncesizlik-sonrasızlık
ethics ethik
eudaemonism mutçuluk
Euhemerism Euhemerosçuluk
evidence apaçıklık
evil kötü
evolution evrim
evolutionism evrimcilik
exact sağın
exact sciences sağın bilimler
exclusive (proposition) tekelci önerme
existence varoluş
existential varoluşsal
existentialism varoluşçuluk
exoteric dışrak, dışrakçılar
experience deney, yaşantı
experiment deney, deneyim
explication açıklama
explicit belirtik
expression anlatım, dışavurum
expressionism dışavurumculuk
extension kaplam, uzam
extent uzam
extention kapsam
external world dışdünya

F

fact olgu
factor etken
faculty yeti
faith inan
fallacy yanıltmaca
fantastic düşlem, düşlem gücü
fatalism yazgıcılık
feeling duygusallık
fetichism tapıncakçılık
fiction yapıntı
finalism erekçilik
finality ereklilik
fixed idea saplantı
form biçim
formal biçimsel
formalism biçimcilik
formation oluşum
found temellendirmek
foundation temel, temellendirim
freedom özgürlük
free will özgür istenç
function görev

G

general genel
generalization genelleştirme
generation kuşak
genesis oluş
genetic türeyimsel
genius öke
genus cins
gnoseology gnoseoloji
gnostic gnostisizm (bilinircilik)
gnostics gnostikler (bilinirciler)
God Tanrı
good sense sağduyu
good iyi
grace kayra
ground temellendirmek
group öbek

H

habit alışkanlık
happiness mutluluk
harmony uyum
hasard rastlantı
hate nefret
hedonism hazcılık
Hegelianism Hegelcilik

hermeneutics yorumsama
heterogeneous ayrışık
heteronomy yaderklik
heuristic bulgusal
hierarchy aşama düzeni
historical materialism tarihsel özdekçilik
historical consciousness tarih billinci
historical school tarihsel okul
history tarih
holy kutsal
homogeneous bağdaşık
humanism insancılık
humanity insanlık
hylemorphism özdekbiçimcilik
hylozoizm özdekçilik
hypnosis uyutum
hypostasis dayantı
hypothesis varsayım
hypothetical imperativ koşullu buyruk
hypothetical judgement koşullu yargı

I

idea idea
ideal düşüncel, ülkü, ülküsel
idealism idealizm
ideality düşüncellik
ideation ideleştirme
identical özdeş
identity özdeşlik
identity-philosophy özdeşlik felsefesi
ideology ideoloji
idol idola
illation çıkarım
illusion yanılmasa
image imge
imagination imgelem
imitation öykünme
immanent içkin
immaterialism özdeksizcilik
immoral ahlaksız, töretanımaz
immoralism töretanımazlık
imperative buyruk
implication içerme
implicit örtük
impression izlenim
impressionism izlenimcilik
impulse itki
inclination eğilim
inclusion içinde bulunma
inconsistent tutarsız
indefinite belirsiz
indeterminism belirlenmezcilik
indifference aldırmazlık
indivudual birey, bireysel
individualism bireycilik
individualist bireyci
individuality bireysellik
individuation bireyleşme
individualization bireyselleştirme
induction tümevarım
inference çıkarım
infinite sonsuz
information bilişi
inherence ayrılmazlık
in-itself kendinde
innate doğuştan
innate ideas doğuştan ideler
instinct içgüdü
instrumentalism araççılık
intellect anlık
intelectualism anlıkçılık
intelligence anlak, intelligentia
intelligible world düşünülür dünya
intention yönelim
intentionality yönelmişlik
interpretation yorum
intuition görü, sezgi
intuitionalism sezgicilik

intuitionism sezgicilik
inuitive sezgisel
inversion tamevirme
irony alaysılama
irrational usdışı
irrationalism usdışıcılık
itself kendinde

J

judgement yargı
justice adalet, doğruluk

K

knowing bilme
knowledge bilgi

L

Lamarckism Lamarkçılık
law yasa
law of identity özdeşlik ilkesi
laws of thought düşünme yasaları
liberalism erkincilik
liberty özgürlük
life yaşam
likeness benzerlik
limit sınır
logic mantık
logical empiricism mantıksal deneycilik
logical positivism mantıksal olguculuk
logicism mantıklaştırıcılık
logistic lojistik
love sevgi

M

Machiavellism Makyavelizm
maieutics doğurtma
major (premiss) büyük önerme
major (term) büyük terim
man insan
Manichaeism Maniheizm
Marxism Marksçılık
mass yığın
material özdeksel
materialism özdekçilik
matter özdek
maxim maksim
meaning anlam
mechanism mekanikçilik
memory bellek
metalanguage üst-dil
metaphysics fizikötesi
method yöntem
methodology yöntembilim
middle (term) orta terim
minor (premiss) küçük önerme
minor (term) küçük terim
modality kiplik
mode kip
monade monad
monarchy tekerklik
monism tekçilik
mood kip
monotheism tektanrıcılık
moral ahlaklı, ahlaksal
moralism ahlakçılık
moralist ahlakçı
morality ahlaklılık
moral law ahlak yasası
moral sciences tinsel bilimler
moral sense ahlak duygusu
morphology biçimbilim
motion devinim
motivation güdülenim
motive güdü
move devinim
movement devinim
myself ben
mystery gizem

mystic gizemsel
mystical gizemsel
mysticism gizemcilik
mythe söylence
mythology söylencebilim

N

naturalism doğalcılık
natural sciences doğa bilimleri
nature doğa
necessity zorunluluk
negation değilleme, yadsıma
negative değilleyici, olumsuz
Neo-Hegelianism yeni Hegelcilik
neo-idealism yeni idealizm
Neo-Kantianism yeni Kantçılık
Neo-Platonism yeni Platonculuk
neo-positivism yeni olguculuk
neo-realism yeni gerçekçilik
neo-vitalism yeni dirimselcilik
nihilism hiççilik
nominalism adcılık
non-being hiçlik
norme düzgü
notion kavram
number sayı

O

object nesne
objectivation nesnelleşme, nesnelleştirme
objective nesnel
objectivity nesnellik
objectlanguage konu-dil
observation gözlem
occasionalism aranedencilik
oligarchy takımerki
ontology varlıkbilim
operate eylemek
opposition karşıolum
optimism iyimserlik
order düzen
ownership özgülük

P

pantheism tümtanrıcılık
parallelism koşutluk
paralogism yanılmalı tasım
particular tikel
passion tutku
passive edilgin
perception algı
Peripatetics Peripatetikler
person kişi
personel kişisel
personalism kişiselcilik
personality kişilik
pessimism kötümserlik
phantasy düşlem, düşlem gücü
phenomenalism görüngücülük
phenomenologie görüngübilim
phenomenon görüngü
philosophy felsefe
philosophy of art sanat felsefesi
philosophy of history tarih felsefesi
philosophy of life yaşama felsefesi
philosophy of nature doğa felsefesi
philosophy of science bilim felsefesi
Platonism Platonculuk
pleasure haz
plural çoğul
pluralism çokçuluk
polytheism çoktanrıcılık
positive olumlu
positivism olguculuk
possibility olanak
postulate koyut
potentiality gizilgüç

power güç, erk
practical kılgılı
practical reasan kılgılı us
pragmatism paragmacılık
predicate yüklem
prejudice önyargı
premiss öncüller
pressentiment önsezi
primitive ilkel
principle ilke
probabilism olasıcılık
probability olasılık
problem sorun
problematic sorunsal
problematic proposition sorunsal yargı
process süreç
progress ilerleme
proof tanıt
property özgülük
proposition önerme
propriety özgülük
psychoanalysis ruhsal çözümleme
psychologism ruhbilimcilik
psychology ruhbilim
pure salt
pur intuition salt görü
purpose erek
Pyrrhonism Pironculuk
Pythagoreanism Pitagorasçılık

Q

quality nitelik
quantity nicelik
quietism dingincilik

R

radicalism köktencilik
rationalism usçuluk
real gerçek
realism gerçekçilik
reality gerçeklik
reason us, neden
reasoning usavurma
receptivity alırlık
reciprocal karşılıklı
reciprocity karşılıklı oluş
reduction indirgeme
relation bağıntı
relative göreli
relativism görecilik
relativity görelilik
remembrance anı
reminiscence anımsama
representation tasarım
respect saygı
responsability sorumluluk
ressemblance benzerlik
revolution devrim
rule kural

S

saint kutsal
scepticism kuşkuculuk
scholastic skolastik
science bilim
scientific empiricism bilimsel deneycilik
Scottish philosophy İskoçya Okulu
semantics anlambilim
semiotic göstergebilim
sensation duyum
sense anlam, duyu
sensibility duyarlık, duygusallık, duygululuk
sensible duyulur
sensitive duyusal
sensitiveness duygululuk
sensualism duyumculuk
sentiment duygu

sentimental duygusal
sign gösterge
signification anlam
similarity benzerlik
singular tekil
situation durum
socialism toplumculuk
social philosophy toplum felsefesi
society toplum
sociology toplumbilim
solipsism tekbencilik
sophism yanıltmaca
sophists sofistler
sorites zincirleme tasım
soul ruh
space uzay
special özel
species tür
Spinozism Spinozacılık
spirit tin
spiritualism tinselcilik
spontaneity kendiliğindenlik
state of nature doğal durum
Stoicism Stoacılık
structuralism yapısalcılık
subaltern altık
subalternation altıklık
subcontrary altkarşıt
subject özne
subjective öznel
subjectivism öznelcilik
sublime yüce
subordination altasıralama
subsistence kalıcılık
substance töz
substantialism tözcülük
substratum dayanak
subsumption altakoyma
supernatural doğaüstü
syllogism tasım
symbol simge
symbolic simgesel
symbolic logic simgesel mantık
symbolics simgebilim
symbolism simgecilik
sympathy duygudaşlık
synthesis bireşim
synthetic judgement bireşimsel yargı
system dizge

T

taste beğeni
tautology eşsöz
technics teknik
teleology erekbilim
Theism Tanrıcılık
Theology Tanrıbilim
theoretic kuramsal
theory kuram
theory of knowledge bilgi kuramı
theory of relativity görelilik kuramı
thesis sav
thing şey
thing in itself kendinde şey
Thomism Tomasçılık
thought düşünce, düşünme
time zaman
tolerance hoşgörü
totemism totemcilik
traditionalism gelenekçilik
transcendent aşkın
transcendental transsendental
transformism dönüşümcülük
true doğru
truth doğruluk

U

ugly çirkin
understanding anlık, anlama
unity birlik

universal tümel
univocal tekanlamlı
univacation tekanlamlılık
utilitarianism yararcılık

V

value değer
velleity gelgeç istek
veracity doğruculuk
verbalism boşsözcülük
verification doğrulama
verify doğrulamak
vertue erdem
vitalism dirimselcilik
voluntarism istenççilik

W

will istenç
wisdom bilgelik
worth değer
wrong kötü, yanlış

ESKİ TERİMLER DİZİNİ

A

abes saçma
adem hiçlik
adem-i irtibat ayrılık
ademiyun mezhebi hiççilik
adet sayı
afaki nesnel
afakileşme nesnelleşme
afakileştirme nesnelleştirme
ahenk uyum
ahlaki ahlaksal, ahlaklı
ahlaki kanun ahlak yasası
ahlaki mesuliyet ahlaksal sorumluluk
ahlakiyat ahlak öğretisi
ahlakiye ahlakçılık
ahlakiyet ahlaklılık
ahlaksızlık mezhebi immoralizm
ahlak umdesi ahlak ilkesi
akıl us
akis evirme
akliye usçuluk
aks-i mürekkep tersevirme
âlem dünya
âlem-i makulat düşünülür dünya
Allah Tanrı
amel edim
ameli kılgılı
ameli akıl kılgılı us
amil etken
ananeviye gelenekçilik
araz ilinek
arazi ilineksel
Aristetalisiye Aristotelesçilik
aşk sevgi
ayni özdeş
aynıyet özdeşlik
aynıyet felsefesi özdeşlik felsefesi
aynıyet prensibi özdeşlik ilkesi

B

bâdi sonsal
bahsi gidimli (düşünce)
batıni içrek, içrekçiler
batıniye içrekçiler
bedahet apaçıklık
bedbinlik kötümserlik
bedilyat estetik
beşeriyat insanbilim
beşeriyet insanlık
bilfiil edimsel
bizatihi kendinde
bizatihi şey kendinde şey

bürhan tanıtlama
büyük had büyük terim

C

cebriye yazgıcılık
cedel eytişim
cemaat ortaklaşalık, topluluk
cemi çoğul
cemiyet toplum
cemiyet felsefesi toplum felsefesi
cevher töz
cevheriye tözcülük
cezriye köktencilik
cihet kip
cümle-i emriye-yi şartiye koşullu buyruk
cüzi tikel
cüz-i ferdiye atomculuk
cüz-i fert atom

D

dâhi öke
dahil bulunma içinde bulunma
dahili içrekçiler
dahili âlem içdünya
dâhilik ökelik
Darveniye Darvincilik
delil kanıt
devr-i batıl kısır döngü
diğerkâmlık özgecilik

E

Eflatuniye Platonculuk
emir buyruk
ene ben
eneiye tekbencilik
enfüsi öznel
enfüsiye öznelcilik
enmuzec-i evvel ilkörnek
Epikuriye Epikurosçuluk
ervahiye canlıcılık
esas temel, temellendirim
esas ilim temel bilim
esas kaziye temel önerme
esas mefhumlar temel kavramlar
esbab-ı adiye mezhebi aranedencilik
eser etki
ezeliyet-ebediyet öncesizlik-sonrasızlık

F

faal etkin
faaliyet etkinlik
fail özne
failiyet etkinlik
farazîye varsayım
fasıl ayrım
fasıl daire kısır döngü
fasl-ı karip ayrım
faydacılık yararcılık
fehm anlama
felsefe-i diniye din felsefesi
felsefe-i Elyaviye Eleacılık
felsefe-i sanat sanat felsefesi
felsefe-i tarihiye tarih felsefesi
fenn-ı münazara eytişim
fenn-ı talim ü tedris öğretim bilgisi
ferdi bireysel
ferdileştirme bireyselleştirme
ferdileştirmek bireyselleştirmek
ferdiye bireycilik
ferdiyet bireysellik
ferdiyetçi bireyci
fert birey
fevk-at-tabia doğaüstü
fıkdan-ı hassasiyet duyumsamazlık
fıkdan-ı marifet-i hissiye bilisizlik
fıtrî doğuştan

fıtrî fikirler doğuştan ideler
fiil edim, eylem
fiilî edimsel, güncel
fiiliye eylemcilik
fikir düşünce, düşünme
fikir kanunları düşünme yasaları
fikr-i iptidaî kavrayış
fikr-i batıl önyargı
fikr-i sabit saplantı
fikriyat ideoloji
Fisagoriye Pitagorasçılık

G

gai illet ereksel neden
galiye erekçilik
garize içgüdü
gaye erek
gaye-i aksa son erek
gayr-i ahlaki ahlaksız, töretanımaz
gayr-i ahlakiye töretanımazlık
gayr-i akli usdışı
gayr-i kabil-i hal mesele çıkmaz
gayr-i maddiye özdeksizcilik
gayr-i mütecanis ayrışık

H

had sınır
hadise görüngü
hads görü, sezgi
hafi içrekçiler
hafıza bellek
hakikat doğruluk
hakiki gerçek
hakikiye gerçekçilik
hal kip
hamil koşulsuz
hareket devinim
harici dışrak
harici âlem dışdünya
hars kültür
hasisa karakter
hassa özgülük
hassasiyet duyarlık, duygululuk
hasse duyu
hasse-i selime sağduyu
hat sınır
hata yanılma
hatalı yanlış
hatıra anı
hayal imge
hayat yaşam
hayat felsefesi yaşama felsefesi
hayatiye dirimselcilik
hayat hamlesi yaşama atılımı
hayr-i âlâ en yüksek iyi
hayır iyi
hayâiyet onur
hayyiz uzam
hikmet bilgelik
his duygu
his ahlakı duygu ahlakı
hisbaniye kuşkuculuk
hissi duygusal, duyusal
hissikabiletvuku önsezi
hiss-i müşterek ortak duyu
hodkâmlık bencillik
hudut sınır
hususi özel
hüküm yargı
hükümet-i amme halkerki
hürmet saygı
hürriyet özgürlük

I

iade-i mana eşsöz
icabi evetleyici
icabiye belirlenimcilik
icap evetleme
içtimaiyat toplumbilim
iddia ileri sürme
idraç altakoyma

idrak algı, anlama
idrak-i dakik tamalgı
ifade anlatım, dışavurum
iftikârî düşüncel
iftikâriye idealizm
iftikâriyet düşüncellik
iğtiyar yaderklik
ihsas duyum
ihsasiye duyumculuk
ihtibariye deneycilik
ihtimali sorunsal
ihtimali hüküm sorunsal yargı
ihtimaliyet olasılık
ihtira bulgu
ihtirai bulgusal
ihtiras tutku
iktidar erk
iktitafiye seçmecilik
İlahiyat Tanrıbilim
İlahiye Tanrıcılık
İlca itki
İlhat Tanrıtanımazlık
İlim bilim
İlimcilik bilimcilik
İllet neden
İlliyet nedensellik
İlm-i ahlak ethik
İlm-i cedel eytişim
İlm-i esatir söylencebilim
İlm-i hilaf ü cedel eytişim
İlm-i suver-i akliye ideoloji
İlm-i terbiye eğitimbilim
İlm-i tasavvur ideoloji
İlm-i vezaif deontoloji
İlm-ül-ahiret öbür dünya bilgisi
İman inan
İmkân olanak, olumsallık
İnayet kayra
İnfisal ayrılık
İnkâr değilleme
İnkârî değilleyici
İnkılap devrim
İnsaniyet insanlık
İnsicam bağlam
İnsicamlı tutarlı
İnsicamsız tutarsız
İnsiyak içgüdü
İntiba izlenim
İntikadiye eleştiricilik
İptidai ilkel
İrade istenç
İrade-i cüziye özgür istenç
İrade-i kudret erk istenci
İrade-i zaife gelgeç istek
İradiye istenççilik
İrca indirgeme
İrfaniyan gnostikler (bilinirciler)
İrfaniye gnostisizm (bilinircilik)
İskoçya Mektebi İskoçya Okulu
İsmiye adcılık
İspat tanıt
İspatiye olguculuk
İstidlal çıkarım
İstidlali gidimli (düşünce)
İstihaliye döşüşümcülük
İstihza alaysılama
İstikra tümevarım
İstilat doğurtma
İstisadiye mutçuluk
İşaret gösterge
İştirakiyun mezhebi toplumculuk
İtibar uzlaşım
İtibari uzlaşımsal
İtikat inanç
İtikad-ı batıla önyargı
İtiyat alışkanlık
İtminan-ı nefs sarsılmazlık
İzafet bağıntı
İzafi göreli
İzafiye görecilik
İzafiyet görelilik
İzafiyet nazariyesi görelilik kuramı

K

kabiliyet-i ahz alırlık
kabil önsel
kalde düzgü, kanon, kural
kalde-i külliye maksim
kâinat evren
kamus ansiklopedi
kanun kanon, yasa
Kayrevaniye Kyrene Okulu
kaziye önerme
kazliye-i hasıra tekelci önerme
Kelbiye Kynikler Okulu
kemal-i evvel entelekheia
kemiyet nicelik
kesret-i ilâh mesleği çoktanrıcılık
kesretiye çokçuluk
kevniyat evrenbilim
keyfiyet nitelik
kıstas ölçüt
kıyas tasım
kıyas-ı fasit yanılmalı tasım
kıyas-ı matvi örtük tasım
kıyas-ı mukassım ikilem
kıyas-ı müselsel zincirleme tasım
kıymet değer
kıymet hükmü değer yargısı
kıymet nazariyesi değer öğretisi
kiyaniyat evrendoğum
kudret erk, erke
kutsi kutsal
kuvve-i hayatiye yaşama gücü
kuvve-i mekniye gizilgüç
kuvvet güç
kuvviye devimselcilik
kübra büyük önerme
küçük had küçük terim
külli tümel
külli kaziye tümel önerme
kütle yığın

L

laedriye bilinemezcilik
lafziye boşsözcülük
laicabiye belirlenmezcilik
lakaydi aldırmazlık
lazım-ı gayri-müfarik ayrılmazlık
lezzetiye hazcılık
li-l-beşeriye insaniçincilik
li-l-enaiye beniçincilik

M

mabad-et-tabiiye fizikötesi
madde özdek
maddi özdeksel
maddiye özdekçilik
mahib-il-kıvam dayanak
mahiyet öz
mahmul yüklem
mahsus duyulur
mahz salt
makul âlem düşünülür dünya
makule kategori
malumat bilgi
malzeme gereç
mana anlam
manevi ilimler tinsel bilimler
manzume dizge
marifet bilgi
marifet nazariyesi bilgi kuramı
mebde ilke
mebhas-i gayat erekbilim
mebhas-ı marifet epistemoloji
mebhas-i vücut varlıkbilim
mebhas-ül-eşkâl biçimbilim
medeniyet uygarlık
mefhum kavram
mefhumiyet kavramcılık
mefkûre ülkü
mefkûrevi ülküsel, ideal
mefkûrecilik ülkücülük, idealizm

mekân uzay
mektum içerikçiler
meleke yeti
menfi değilleyici, olumsuz
mesel maksim
mesele sorun
meslek dizge
mesuliyet sorumluluk
Meşaiyun Peripatetikler
mevcudiyet varlık, varoluş
mevsukiyet kesinlik
meyelân eğilim
mevzu özne
mevzua koyut
mezheb-i sükûn dingincilik
mısdak ölçüt
mihanikiye mekanikçilik
misal idea
miyar ölçüt
muadelet eşdeğerlilik
muadil eşdeğer, eşgeçerli
mucibe evetleyici
muhakeme usavurma
muhayyile imgelem
muhit çevre
muhtariyet özerklik
muhteva içerik
mukaddem öncel
mukaddemat öncüller
mukkaddes kutsal
mukavele sözleşme
munfasıl kesikli
munfasıl istidlal ayrık çıkarım
mutabık upuygun
mutavassıt had orta terim
mutlak saltık
mutlak emir koşulsuz buyruk
mutlak hüküm koşulsuz yargı
mutlakiyet saltıkçılık
muttasıl bitiştirici
mücerret soyut
müddea sav
müddet süre
müdrike anlık
müfret tekil
mümasil benzeşen
mümkün olumsul
münasebet bağlılaşım
mündemiç içkin
münfail edilgin
müntesik düzenleşik
müsamaha hoşgörü
müsavat eşitlik
müspet olumlu
müşabehet benzerlik
müşagabe didişim
müşahede gözlem
müşahhas somut
müşebbihe insan biçimcilik
müteal aşkın
müteali transsendental
mütearife belit
mütecanis bağdaşık
mütedahil altık
mütekabil karşılıklı
mütekabiliyet karşılıklı oluş
mütekabil izafet bağlılaşım
mütekatti kesikli
mütemadi sürekli
mütenakız çelişik
mütenasip bağlılaşık
mütenazır bağlılaşık
müvazat koşutluk
müveccehiyet kiplik

N

namütenahi sonsuz
nass dogma
nassi dogmatik
nazari kuramsal
nazariye kuram
nefiy değilleme, yadsıma
nefiye yararcılık

nesil kuşak
netice sonuç, vargı
nev Eflatuniye yeni Platonculuk
nevi tür
nevm-i sınai uyutum
nikbinlik iyimserlik
nim tahattür anımsama
nizam düzen
numune düzgü
nur-ı tabii doğal ışık

Ö

örf töre

P

Pironiye Pironculuk
putperestlik tapıncakçılık

R

remz simge
remzi simgesel
revakiye stoacılık
reybiye kuşkuculuk
ruh tin
ruhiyat ruhbilim
ruhiyatçılık ruhbilimcilik
ruhiye tinselcilik

S

saadet mutluluk
saf salt
safsata yanıltmaca
sahih sağın
saik güdü
sanat-ı tedris öğretim bilgisi
sanem idola
sarih belirtik
sayrure süre, oluş
sebeb-i kâfi yeter neden ilkesi
sebep neden
seciye karakter
selb değilleme
selbi değilleyici
serbestiye erkincilik
sevkıtabii içgüdü
sıdk doğruculuk
sıfat öznitelik
sıfat-ı zatiye öznitelik
sır giz, gizem
sırf salt
silsile-i meratip aşama düzeni
sofistaiye sofistler
sudur türüm
sugra küçük önerme
suret biçim
surî biçimsel
sünaiye ikicilik

Ş

şahıs kişi
şahsi kişisel
şahsiye mezhebi kişiselcilik
şahsiyet kişilik
şart koşul
şarti hüküm koşullu yargı
şartlı emir koşullu buyruk
şekliye biçimcilik
şeniyet gerçeklik
şer kötü
şey nesne
şeyi nesnel
şeyiilik nesnellik
şık seçenek
şuur bilinç
şümul kapsam

T

tabiat doğa
tabiat felsefesi doğa felsefesi

tabiat ilimleri doğa bilimleri
tabii ilimler doğa bilimleri
tabiiye doğalcılık
tabiyet altasıralama
tahkik doğrulama
tahlil çözümleme
tahlili hüküm çözümleyici yargı
tahlil-i ruhi ruhsal çözümleme
tahlili usul çözümleyici yöntem
taht-ı mütezar altkarşıt
taklit öykünme
taksim bölme
tali kaziye ardıl
talil tümdengelim
talili tümdengelimli
tamim genelleştirme
tanzim düzenleşim
tarif tanım
tarihilik tarihsellik
tarihi maddecilik tarihsel özdekçilik
tarihi mektep tarihsel okul
tarihi şuur tarihsel bilinç
tarih şuuru tarih bilinci
tasavvuf gizemcilik
tasavvufi gizemsel
tasavvur tasarım
tasavvur-i sazec kavrayış
tasnl yapıntı
tasnif sınıflandırma
tasvir betimleme
tavır kip
taviyet kendiliğindenlik
tavsif betimleme
tayin belirlenim
tazammun içerme, içlem
tecazüp duygudaşlık
tecrip deneyim
tecrit soyutlama
tecrübe deney
tecrübl ilimler deney bilimleri
tedahül altıklık
tedai çağrışım
teessür duygulanım
tefehhüm anlayış
tefekkür düşünme
tefekkür hürrlyeti düşünme özgürlüğü
tefkir ideleştirme
tefrit bireyleşme
tefsir yorum
tehaddüs görü, sezgi
tehaddüsiye sezgicilik
tekabül karşıolum
tekâmül evrim
tekâmüliye evrimcilik
tekevvün oluş
tek manalılık tekanlamlılık
tekşif bulgulama
tekşifi bulgusal
tekşifi faraziye bulgusal varsayım
tekşifi usul bulgusal yöntem
temadi süreklilik
temayül eğilim
temsil benzeşim
tenakuz çelişme
tenevvür aydınlanma
tenkidiye eleştiricilik
tenkit eleştiri
terakki ilerleme
terbiye eğitim
terdit seçenek
tereddl soysuzlaşma
terkibi hüküm bireşimsel yargı
terkibi metod (usul) bireşimsel yöntem
terkip bireşim
tertip düzenleşim
tesadüf raslantı
tesamuh hoşgörü
tesavi-l naklzeyn çatışkı
tesir etki, eylem
teşabüh benzerlik
teşekkül oluşum

teşekkül-i âlem evrendoğum
tetabuk örtüşme
tez sav
tezat karşıolum, karşıtlık

U

uknum dayantı
ulum-ı sahiha sağın bilimler
ulvi yüce
umde ilke
umumi genel
unsur öğe
usul yöntem
usuliyat yöntembilim

Ü

üfule görev
üsture söylence

V

vahdaniye tektanrıcılık
vahdet birlik
vahdetiye tekçilik
vahid-ül-mana tekanlamlı
vakıa olgu
vakı gerçek
vakiiye yalın (önerme)
vazıh ve mütemeyyiz açık ve seçik
vazife görev, ödev
vaziyet durum
vecit çoşku, esrime
vehbi doğuştan
vehbi fikirler doğuştan ideler
vehim yanılsama
vesilecilik aranedencilik
vetire süreç
vicdan törel bilinç
vicdan hürriyeti törel bilinç özgürlüğü
vukuf bilme
vücubi olumlu
vücudiye tümtanrıcılık
vücut varoluş

Y

yakin kesinlik

Z

zahiriye görüngücülük
zayıf irade gelgeç istek
zaruret zorunluluk
zaruriye-i mutlaka zorunlu (önerme)
zat öz
zekâ anlak
zevk beğeni
zıddıyet karşıtlık
zımni örtük
zıt karşıt
zihniye anlıkçılık
zühdiye çilecilik

Çağdaş bilimsel araştırma, ancak belli bir saydamlık taşıyan kavramlarla, bilim alanlarındaki olguları anlayıp adlandırmakla gerçekleştirilebilir. Ezberlenmiş, kaskatı Arapça, Farsça ya da Frenkçe terimlerle değil. Yeniyi araştıran, bulgulayan, adlandıran, sonra da Türk bilincine özümleyen kafalardan geçer yolu çağdaş uygarlığın.

Prof. Dr. Bedia Akarsu'nun "Felsefe Terimleri Sözlüğü" Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze değin felsefe dilinin nasıl sayısız konu ile sorunu kuşatabilecek bir yetkinliğe ulaştığına, düşüncenin dille nasıl özgürleştiğine somut bir kanıttır. "Âlemi makulât", "ananeviye", Aristetalisiye", "esbab-ı adiye mezhebi", "fasl-ı karip", "fıkdan-ı marifet-i hissiye", "ilm-i hilâf-ü cedel", "itminan-ı nefs", "kesret-i ilâh", "kevniyat", "kübra", "külli kaziye", "laicabiye", "lâzım-ı gayri müfarık", "zaruriyei mutlaka" benzeri kavramlarla çağdaş felsefe yapmak şöyle dursun, iki satır açık seçik düşünülebilir mi? Medrese kanununun düşünce geleneklerini yansıtan bu kavramlarla, yirminci yüzyıla yaraşır bir düşünce düzeyi nasıl gerçekleştirilebilir? "Felsefe Terimleri Sözlüğü'nü baştan sona karıştırmak bile, bu soruların yanıtını, yüzlerce pırıl pırıl Türkçe kavramın tanıklığıyla vermemize yetiyor. Türkçenin özgürlüğünün, çağımız dünyasının her alandaki gelişmesine, kendi olanaklarıyla ayak uydurabilme gücünde yattığını bir kez daha anlıyoruz.

Akşit Göktürk (Cumhuriyet Gazetesi, 29 Kasım 1984)

ISBN 975-10-0023-8

9 789751 000231